

О. М. ПЕРУНОВА

**ЦИВІЛЬНА ПРОЦЕСУАЛЬНА
ФОРМА
І ЇЇ ХАРАКТЕРНІ СКЛАДОВІ**

Монографія

Харків
«Право»
2026

DOI: <https://doi.org/10.31359/9786178612863>

УДК 347.965.43

П27

Рецензенти:

В. А. Кройтор, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу навчально-наукового інституту № 5 Харківського національного університету внутрішніх справ;

В. В. Сухонос, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри фундаментальної юриспруденції та конституційного права навчально-наукового інституту права Сумського державного університету;

Л. В. Єрофєєнко, кандидат юридичних наук, доцент кафедри правового регулювання економіки Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця

*Рекомендовано до видання рішенням вченої ради
Харківського національного автомобільно-дорожнього університету
(дозвіл № 80/25/6.15 від 26.11.2025)*

Перунова О. М.

П27 Цивільна процесуальна форма і її характерні складові : монографія / О. М. Перунова. – Харків : Право, 2026. – 344 с. – DOI: <https://doi.org/10.31359/9786178612863>.

ISBN 978-617-8612-86-3

У монографії розглянуто питання цивільної процесуальної форми і її характерних ознак стосовно ведення цивільного процесу судом і застосування необхідних процесуальних можливостей іншими учасниками розгляду справи, наприклад, використання та подання учасниками судового процесу різних процесуальних актів-документів і їх оформлення. Також досліджено використання і застосування сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у веденні таких цивільних спорів, вплив їх на процесуальну форму цивільного судочинства, застосування юридичних фактів у їх класичному вигляді й у вигляді електронного доказу; висвітлено питання юридичної техніки та її значення для змісту й форми цивільного судочинства і питання головних засад, які згідно з ЦПК України застосовуються при веденні цивільної справи.

Книга стане в пригоді науковцям, аспірантам і студентам закладів вищої освіти, які цікавляться цивільним процесом і ходом розгляду цивільних справ.

УДК 347.965.43

ISBN 978-617-8612-86-3

© Перунова О. М., 2026

ЗМІСТ

Передмова	5
-----------------	---

Розділ 1.

ХАРАКТЕРНІ СКЛАДОВІ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ФОРМИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА.....

1.1. Поняття і значення процесуальної форми цивільного судочинства.....	7
1.2. Застосування основних засад цивільного процесу.....	27
1.3. Значення своєчасності для процесуальної форми цивільного судочинства	43

Розділ 2.

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ТА РОЗУМІННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

2.1. Використання цифровізації в цивільному процесі	54
2.2. Значення доказування для процесуальної форми цивільного судочинства	65
2.3. Поняття електронних доказів у цивільному судочинстві.....	75
2.4. Використання юридичної техніки в процесуальній формі цивільного судочинства	89
2.5. Вплив юридичної техніки на цивільне процесуальне судочинство	99

Розділ 3.

ДОКУМЕНТУВАННЯ. ПРОЦЕСУАЛЬНІ АКТИ-ДОКУМЕНТИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....

3.1. Поняття процесуального документування.....	111
3.2. Визначення поняття процесуального акта-документа і його ознаки	124
3.3. Види процесуальних актів-документів із цивільних справ	133
3.4. Протокол у процесуальній формі цивільного судочинства, його минуле й сучасність.....	146

Розділ 4.

ЗАЯВИ ОСІБ, ЯКІ БЕРУТЬ УЧАСТЬ У СПРАВІ.....

4.1. Позовна заява, заява в цивільному судочинстві.....	181
4.2. Заяви з окремих питань, що виникають під час розгляду цивільної справи.....	199

Розділ 5.	
РІШЕННЯ СУДУ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ.....	204
5.1. Поняття та види рішень суду першої інстанції в цивільному судочинстві.....	204
5.2. Процесуальна форма і зміст рішень цивільного суду.....	213
5.3. Ухвали суду першої інстанції в цивільному судочинстві.....	246
 Розділ 6.	
ПРОЦЕСУАЛЬНІ АКТИ-ДОКУМЕНТИ НА СТАДІЯХ ПЕРЕВІРКИ ЗАКОННОСТІ Й ОБҐРУНТОВАНOSTІ СУДОВИХ РІШЕНЬ І В ПРОЦЕСІ ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ	268
6.1. Процесуальні акти-документи в апеляційному провадженні	268
6.2. Процесуальні акти-документи в касаційному провадженні	287
6.3. Процесуальні акти-документи в процесі виконання судових рішень	312
 Післямова	332
Список використаних джерел	337

*Справедливість – це постійна й непорушна воля
надавати кожному належне за правом.
Гней Доміцій Анній Ульпіан*

Передмова

Одним із головних надбань демократичного світу, держави є можливість судового захисту, що передбачає звернення до суду та здійснення правосуддя з метою захисту або відновлення порушених оспорюваних прав і свобод людини і громадянина. Завдання цивільного судочинства, як зазначено в Цивільному процесуальному кодексі України (далі – ЦПК України), полягає у справедливому, неупередженому та своєчасному розгляді й вирішенні цивільних справ із метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Цивільне судочинство сьогодні являє собою одну з найстаріших і найскладніших правових форм ведення судового розгляду, що виражається в застосуванні й реалізації процесуальної форми з притаманним їй специфічним змістом цивільних правовідносин.

Процесуальна форма характеризується стадійністю розгляду справи, можливістю згідно із законодавством здійснювати конкретні процесуальні дії, які так чи інакше ведуть до характерного їй змісту зі специфічним фіксуванням цивільного судочинства, застосуванням учасниками цивільного розгляду великої кількості унікальних процесуальних актів-документів, процесуальна форма та зміст яких є зазначеною і регламентується ЦПК України й вимагає від суб'єктів, які її застосовують, дотримання нормативних правил складання та подання цих документів до суду. Від того дуже характерними, особливо сьогодні, у час цифровізації, є можливості ведення цивільного розгляду дистанційно із застосуванням таких форм, як, наприклад, електронний доказ, електронний підпис та ін.

Отже, учасники цивільного судочинства повинні вже сьогодні бути більш обізнаними й розвинутими при застосуванні й розумінні необ-

хідних правил захисту в цивільному суді. Це спонукало й надало натхнення на цю працю, у якій спробуємо узагальнити сукупність правил цивільного судочинства й охарактеризувати таке правове явище з його унікальними можливостями, як процесуальна форма і зміст цивільного процесу, приділимо увагу, на наш погляд, характерним ознакам, без яких, вважаємо, взагалі не можна казати про існування цивільного судочинства й реалізацію можливості розглядати спір у суді. Тому ця праця – це можливість поглянути на деякі правові явища, які характеризують і підкреслюють унікальність процесуальної форми цивільного судочинства, яка являє собою послідовність порядку розгляду й вирішення цивільної справи по суті та впливає своєю процесуальною змістовністю на всіх учасників цивільного спору. Зауважимо також, що процесуальна форма зазнає постійних перетворень на нові конструкції через зміни норм права в ЦПК України, які виникають за вимогами сучасного права в суспільстві.

Підкреслимо унікальність процесуальної форми, яка полягає в тому, що вона дає змогу взагалі казати про хід справи і про його стадійність, зазначену в законодавстві у вигляді певних етапів здійснення та реалізації судової влади, що дає змогу наприкінці досягти правової мети, а саме винести законне й обґрунтоване судове рішення, так вкрай потрібне при цивільному спорі для його учасників.

Розділ 1

ХАРАКТЕРНІ СКЛАДОВІ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ФОРМИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

1.1. Поняття і значення процесуальної форми цивільного судочинства

Згідно зі ст. 55 Конституції України права та свободи громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб¹. Процесуальний порядок провадження в цивільних справах у судах України визначається ЦПК України.

Цивільний процес як передбачений законом порядок розгляду й вирішення цивільних справ характеризується передусім стадійністю².

Зі свого боку цивільне судочинство складається з певних стадій цивільного процесу, які згідно із законодавством мають притаманні їм характеристики щодо організації процесуальної діяльності й застосування нормативних правил, які є обов'язковими для всіх учасників судового розгляду.

Як зазначає В. В. Комаров, «регламентація процесуальної діяльності не обмежується тільки визначенням загального порядку цивільного судочинства за самостійними стадіями. Особливість правового регулювання цивільних процесуальних відносин полягає і в тому,

¹ Конституція України : Основний Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Рада. Законодавство України / Верхов. Рада України. Ст. 124. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 09.12.2023).

² Кройтор В. А., Перунова О. М., Фролов М. М., Сапейко Л. В., Сліпченко О. І., Ясинок М. М. Складання процесуальних документів з цивільних справ. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2003. С. 3.

що правовій регламентації підлягає кожна окрема процесуальна дія суду, який здійснює правосуддя, кожна процесуальна дія учасника цивільного процесу (позивача, відповідача, свідків тощо). Цивільне процесуальне законодавство передбачає, які процесуальні дії в цивільному процесі допускаються, яка послідовність здійснення процесуальних дій суб'єктами процесуальної діяльності, а також обов'язкове документальне їх оформлення у відповідних процесуальних актах-документах (рішеннях, протоколах тощо)¹.

«Механізм стадійного руху цивільної справи, взаємозв'язку процесуальних дій суб'єктів процесуальної діяльності та їх документальне оформлення складають цивільний процес (цивільне судочинство) як встановлений законом порядок розгляду і вирішення цивільних справ»².

Розглядаючи таку категорію, як процесуальна форма цивільного судочинства, певний час, підкреслимо той факт, що сьогодні ми повинні поглянути на явище її розвитку з точки зору більш сучасного тлумачення, але й маючи в основі цього погляду традиційне розуміння характерних ознак її структури. Питанню процесуальної форми приділяли велику увагу такі вчені-цивілісти, як Т. А. Цувіна, В. В. Комаров, В. М. Горшенєв, В. А. Кройтор, О. В. Сачко та Є. О. Курта, О. В. Капліна, М. О. Карпенко, В. І. Маринів, В. О. Кучер.

Так, наприклад, М. В. Жушман описує процесуальну форму як елемент, що входить до елементів цивільного процесу, а саме визначає співвідношення понять правосуддя, цивільного процесу й цивільного судочинства. Науковці, зокрема, стверджують, що «цивільний процес (або судочинство) – це діяльність суду та інших учасників цивільного судочинства з приводу розгляду й вирішення справи, що здійснюється в порядку, передбаченому цивільними процесуальними нормами»³.

¹ Комаров В. В. Форма захисту прав і законних інтересів громадян і організацій. *Цивільне процесуальне право України* : підруч. для юрид. вузів і ф-тів / за ред. В. В. Комарова. Харків : Основа, 1992. Гл. І. С. 18.

² Комаров В. В. Судова влада і правосуддя у цивільних справах. *Цивільне процесуальне право України* / за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 1999. Гл. І. С. 18.

³ Жушман М. В. Поняття цивільного процесу та його структура (стадії, провадження). *Цивільний процес* : навч. посіб. для підгот. студентів 3-го та 4-го курсів ба-

Отже, виходячи з міркувань учених, правосуддя – це форма реалізації судової влади, а цивільний процес – форма здійснення правосуддя. Відмінність правосуддя від цивільного процесу можна простежити за двома аспектами:

- діяльність не тільки суду, але й суб'єктів цивільного процесу;
- форма реалізації правосуддя.

Цивільний процес складається з трьох головних елементів, якими є стадії, провадження та цивільна процесуальна форма.

З часової точки зору цивільний процес характеризується стадійністю. Наявність стадій у цивільному процесі зумовлюється послідовністю та терміновістю здійснення процесуальних дій.

Стадія цивільного процесу – це сукупність процесуальних дій, об'єднаних найближчою процесуальною метою. Крім того, стадія характеризується власним змістом, колом суб'єктів, особливостями процесуального оформлення та просторово-часовими межами¹.

У своїй праці «Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України» В. В. Комаров при огляді структури цивільного судочинства вказує на її систему відповідно до ЦПК України як на систему судових проваджень – позовного, наказного й окремого проваджень, провадження у справі до судового розгляду. Зважаючи на інстанційність судової системи та процесуальних функцій судів різних інстанцій, крім проваджень у суді першої інстанції (позовного, наказного й окремого, провадження в суді до судового розгляду), структурно цивільне судочинство як система складається з апеляційного, касаційного проваджень і провадження у Верховному Суді. Крім того, як указує автор, ЦПК України передбачає такі специфічні провадження цивільного судочинства, як перегляд судових рішень, ухвал і постанов за нововиявленими обставинами; провадження про скасування рішень третейських судів і про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських

калаврату : електрон. вид. / за заг. ред. К. В. Гусарова. Харків : ТОВ «Оберіг», 2022. С. 10. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/civ_proc-22.pdf (дата звернення: 23.11.2024).

¹ Там само.

судів; відновлення втраченого судового провадження; провадження у справах за участю іноземних осіб¹.

Науковець робить висновок, що «структуру цивільного процесу, його «матерію» складають судові провадження як первинні елементи судочинства. Структурно провадження мають вертикально інтегруючий характер і визначають, так би мовити, інстанційні періоди здійснення правосуддя при розгляді цивільних справ цивільними судами різних інстанцій, а також фронтальну інтеграцію цивільного процесу, яка відбиває процедуру цивільного судочинства в межах відповідного інстанційного періоду (перегляд за нововиявленими обставинами, відновлення втраченого судового провадження можуть здійснюватися судами різних інстанцій), або, навпаки, відбиває абсолютну лінійність тих чи інших проваджень (те чи інше провадження у суді першої інстанції, виконавче провадження) поза межами інстанційних періодів»².

В. В. Комаров робить висновок, «що цивільне судочинство – це перш за все асиметрична система різних судових проваджень. Стадійність юридичного процесу в цілому і цивільного судочинства зокрема слід розглядати з позиції загальнологічної характеристики здійснення процесуальних дій та з позиції функціональних проявів усієї процесуальної діяльності, у першому випадку, виходячи з того, що цивільне судочинство – це процедура розгляду і вирішення цивільної справи (юридичної справи), а також система операцій з нормами права, скерована на застосування норм матеріального та процесуального правозастосування, слід виділити логічні стадії правозастосування, які відбивають логічну послідовність юридичних операцій при застосуванні правових норм. У другому випадку, виходячи з того, що цивільне судочинство – система процесуальних дій суду та учасників цивільного судочинства, яка не зводиться до простої сукупності їх одноактних дій, слід виділити стадії функціонального характеру, які відбивають просторові характеристики, алгоритм про-

¹ Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. Харків : Право, 2012. С. 41.

² Там само. С. 42.

цесуальних дій суду чи учасників цивільного судочинства в межах певного часового періоду»¹.

В. М. Горшенев з співавторами навчального посібника «Правові форми діяльності в загальнонародній державі» вказують, що процесуальна форма як наукова конструкція, загальна модель структури правової форми – явище внутрішнього, глибинного порядку. Під процесуальною формою автори розуміють характеристику конструкції правової форми діяльності в поділі її (правової форми) на певні структури (складові елементи), які відображають об'єктивні вимоги забезпечення всіх процесуальних дій кожним учасником процесу з метою ефективного досягнення результатів справи, що розглядається. Процесуальна форма – явище фактичного порядку, вона належить саме відповідній формі². Учені у своїй праці вказують ознаки правової форми.

По-перше, це така організаційна форма діяльності, яка завжди пов'язана з розглядом юридичної справи, спору, скарги. Юридична значимість цієї форми полягає в тому, що вона передбачена законом і неодмінно викликає необхідність у відповідній юридичній кваліфікації.

По-друге, правова форма діяльності здійснюється винятково уповноваженим на те органом держави, посадовими особами й іншими суб'єктами.

По-третє, правова форма діяльності завжди виражається в здійсненні норм права (матеріальних і процесуальних).

По-четверте, результати правової форми діяльності завжди закріплюються у відповідних процесуальних документах, які мають офіційний характер і встановлену законом форму. Науковці вказують, що офіційний характер процесуальних документів виражається не тільки в тому, що вони оформлюються уповноваженими на те суб'єктами, але й у тому, що природу цих документів, їх структуру й реквізити закріплено в законі.

¹ Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. С. 50.

² Правовые формы деятельности в общенародном государстве : учеб. пособие / под общ. ред. В. М. Горшенева ; Харьков. юрид. ин-т им. Ф. Э. Дзержинского. Харьков, 1985. С. 14.

По-п'яте, правова форма діяльності, і перш за все її юрисдикційний різновид, у силу своєї особливої соціальної гостроти потребує встановлення і цілої низки гарантій, які закріплені в цивільному процесуальному законодавстві.

По-шосте, правова форма діяльності безпосередньо пов'язана з необхідністю використання різних методів і засобів юридичної техніки (експертиза, технічні засоби запису)¹.

Дослідники вказують на те, що єдиної процесуальної форми нема, як нема єдиного процесуального права, яке б охоплювало регулювання всіх правових процедурних питань².

На нашу думку, ця аргументація є правильною, оскільки суттєвою ознакою цивільної процесуальної форми є система вимог, які закріплені нормами цивільного процесуального права. Ця система вимог передбачає існування у своєму складі правил і реквізитів, які визначають коло й порядок діяльності всіх осіб, які беруть участь у справі, послідовність, зміст і характер усіх їхніх дій, а також відповідальність за невиконання цих дій. Процесуальне законодавство всю судову діяльність ділить на стадії, визначивши їх залежно від кола безпосередніх завдань, які виконуються судом на певному етапі розвитку процесуальних правовідносин.

Таким чином, для кожної стадії цивільного процесу складаються групи норм, які регулюють дії суду, регламентують результат цих дій. Послідовність стадій, дій, застосування різних норм процесуального права й виникнення процесуальних відносин суворо обумовлена. Так, спочатку повинна настати стадія відкриття провадження у справі, яка збігається з пред'явленням позову та прийняттям судом позовної заяви. Після неї настає стадія провадження у справі до судового розгляду та ін. Усі стадії, які існують у цивільному судочинстві на цей час, не можуть рухатися без певного процесуального порядку, а відповідно, не може бути іншої послідовності дій для учасників цивільного розгляду.

¹ Правовые формы деятельности в общенародном государстве / под общ. ред. В. М. Горшенева. С. 14.

² Чечина Н. А., Чечот Д. М. Гражданская процессуальная форма, процессуальные нормы и производства. *Юридическая процессуальная форма: теория и практика* / под общ. ред. П. Е. Недбайло, В. М. Горшенева. М. : Юрид. лит., 1976. Гл. VI. С. 174.

Таким чином, слід погодитись із В. М. Горшеневим і його однодумцями, оскільки їхні міркування повністю розкривають поняття цивільної процесуальної форми, головними особливостями якої є закріплення вимог цивільно-процесуальними актами; системність процесуальних правил, які регламентують порядок здійснення правосуддя, перелік осіб, які беруть участь у процесі, обсяг їхніх прав і обов'язків, порядок діяльності кожного з учасників, послідовність, строки здійснення процесуальних дій і форму їх здійснення; обов'язковість дотримання форми як конструктивного аспекту судової діяльності.

В. А. Кройтор зазначає, що цивільне судочинство – це врегульований нормами цивільного процесуального права порядок провадження в цивільних справах, обумовлений системою взаємозалежних цивільних процесуальних прав та обов'язків учасників процесу, що реалізується у відповідних цивільних процесуальних діях, спрямованих на здійснення правосуддя в цивільних справах. Науковець зазначає, що про цивільне судочинство (цивільний процес) варто говорити як про порядок судового розгляду й вирішення цивільних справ, установлених нормами цивільного процесуального права. Закон урегульовує певні правила поведінки суду з одного боку й інших суб'єктів – з іншого. Реалізувати закріплені в законодавстві процесуальні права можна через здійснення певних процесуальних дій, як-от: подання позову, подання апеляційної або касаційної скарги тощо. Суворе дотримання процесуального порядку під час здійснення правосуддя має забезпечити винесення правильного судового рішення в цивільній справі. В. А. Кройтор також указує на стадії цивільного судочинства й фіксує, що це складові частини єдиного цивільного процесу (судочинства), що характеризуються спільністю найближчої процесуальної мети, мають специфічний зміст і відповідне процесуальне оформлення¹.

Таким чином, з усього вищезазначеного можна зробити висновок, що деякі вчені-цивілісти у своїх працях акцентують на розгляді такої

¹ Кройтор В. А. Судова влада і правосуддя в цивільних справах. Поняття, предмет і система цивільного процесуального права. *Цивільний процес* : навч. посіб. / за заг. ред. В. А. Кройтора. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2022. Гл. 1. С. 16–17.

категорії в цивільному процесі, як *цивільне судочинство*, а деякі з указаних науковців формують поняття *процесуальної форми*, яка дає змогу характеризувати всі процесуальні дії з використанням поняття стадійності руху справи, де на певній стадії застосовуються відповідні процесуальні акти-документи, що виступають як правові ознаки загальної процесуальної форми цивільного судочинства. Усе це утворює частину юридичних гарантій, які залежать від таких матерій, як форма і зміст, у даному випадку процесуальних, і їх застосування на конкретних стадіях руху справи.

Певні думки стосовно поняття процесуальної форми висвітлювали представники науки кримінального процесу. Так, О. В. Сачко та Є. О. Курта вважають, що «усі дії суб'єктів кримінального провадження здійснюються у визначеному законом порядку, з додержанням передбачених законом умов і послідовності, тобто згідно з процесуальною формою. Обов'язковість кримінально-процесуальної форми міститься у вимозі точного і неухильного виконання її приписів»¹. Вони зазначають, що «кримінально-процесуальна форма – це визначений законом порядок кримінального провадження загалом, порядок виконання окремих процесуальних дій та порядок прийняття процесуальних рішень. Кримінально-процесуальна форма створює визначений, детально врегульований і обов'язковий режим кримінального провадження, що є гарантією дотримання прав суб'єктів кримінального процесу. Проте у деяких випадках законодавець встановлює особливі порядки провадження – диференційовані форми (залежно від суб'єкта суспільно небезпечного діяння або характеристик кримінального провадження)»².

Науковці вказують на те, що «необхідність застосування особливої форми у деяких кримінальних провадженнях зумовлена потребою надання додаткових процесуальних гарантій особам, які через неповноліття або психічну хворобу не можуть повноцінно захищати свої права та законні інтереси, а також особам, які наділені правовими привілеями та імунітетами. Форму диференційованого прова-

¹ Сачко О. В., Курта Є. О. Конспект лекцій з дисципліни «Кримінальний процес». Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2016. С. 38.

² Там само.

дження у інших випадках обумовлює можливість її спрощення (кримінальне провадження на підставі угод, кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення) або необхідність ускладнення (кримінальне провадження, яке містить відомості, що становлять державну таємницю)»¹.

Також у своїй праці вони розкривають значення *кримінальної процесуальної форми*, яка, на їхню думку, повинна характеризуватися такими ознаками: вона повинна забезпечувати дотримання режиму законності в кримінальному процесі; створювати необхідні умови для швидкого, повного й неупередженого кримінального провадження; забезпечувати захист прав і законних інтересів осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні; сприяти забезпеченню виховного впливу кримінального процесу; забезпечувати єдиний порядок кримінального провадження².

О. В. Капліна, М. О. Карпенко, В. І. Маринів та інші у своєму навчальному посібнику з кримінального процесу розкривають поняття кримінальної процесуальної форми, указуючи на сукупність закріплених у законі юридичних процедур, умов і гарантій, які утворюють порядок кримінального провадження та забезпечують вирішення його завдань. При цьому автори звертають увагу на певні *процедури* кримінальної процесуальної форми, кажучи, що під цим розуміють передбачену законом послідовність здійснення як окремих процесуальних дій, так і їх сукупностей, що утворюють зміст окремих проваджень і стадій кримінального судочинства³.

Також автори виділяють певні *процесуальні умови* – вони являють собою певні нормативні положення, що встановлюють підстави провадження процесуальних дій, коло їх учасників, строки проведення, права й обов'язки осіб, які беруть у них участь. На додачу до цього кримінальна процесуальна форма характеризується *кримінальними процесуальними гарантіями*, що є спеціальними правовими спосо-

¹ Сачко О. В., Курта Є. О. Конспект лекцій з дисципліни «Кримінальний процес». С. 39.

² Там само. С. 39.

³ Кримінальний процес : навч. посіб. для підгот. до іспиту / О. В. Капліна, М. О. Карпенко, В. І. Маринів та ін. Харків : Право, 2016. С. 4.

бами й засобами, що забезпечують реалізацію прав і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також виконання ними процесуальних обов'язків¹.

Автори вважають, що кримінальна процесуальна форма «має важливе значення в аспекті забезпечення прав, свобод і законних інтересів учасників кримінальних процесуальних відносин, а також для забезпечення правової визначеності у питанні порядку кримінального провадження, статусу його окремих учасників, дотримання принципу рівності перед законом і судом»².

«Для окремих категорій кримінальних проваджень, а також з інших підстав законом передбачено особливості кримінальної процесуальної форми (її диференціацію), що спрямовано на оптимізацію існуючих процедур, забезпечення прав і законних інтересів учасників кримінального процесу, створення умов для вирішення завдань кримінального судочинства»³.

«Необхідність диференціації кримінальної процесуальної форми може бути обумовлена потребою надання додаткових процесуальних гарантій окремим суб'єктам кримінальної процесуальної діяльності (зокрема, неповнолітнім підозрюваним, особам, які вчинили суспільно небезпечні діяння у стані неосудності); спрощенням порядку провадження з метою його прискорення, підвищення ефективності (провадження щодо кримінальних проступків); спрямованістю окремих проваджень, яка суттєво відрізняється від основного провадження щодо розслідування злочину та його судового розгляду (судові провадження по розгляду клопотань слідчого та прокуратури, а також скарг учасників кримінального процесу) тощо»⁴.

Отже, науковці-криміналісти вважають, що між уніфікацією та диференціацією процесуальної форми існує діалектичний взаємозв'язок, оскільки диференціація є можливою лише за умови існування уніфікованої форми⁵.

¹ Кримінальний процес / О. В. Капліна, М. О. Карпенко, В. І. Маринів та ін. С. 4–6.

² Там само. С. 4–5.

³ Там само. С. 5.

⁴ Там само. С. 5.

⁵ Там само. С. 4–6.

Підсумовуючи все визначене, О. В. Капліна, М. О. Карпенко, В. І. Маринів та ін. запропонували своє бачення значення процесуальної форми кримінального провадження, яке знайшло свій прояв у таких її ознаках:

1) вона «визначає порядок провадження слідчих (гласних і негласних), судових та інших процесуальних дій, а також порядок кримінального судочинства в цілому;

2) гарантує права та законні інтереси всіх осіб, які беруть участь у провадженні, забезпечує правову визначеність у питанні щодо порядку здійснення кримінального провадження;

3) забезпечує додержання вимог повноти, швидкості та неупередженості досудового розслідування та судового розгляду, ухвалення законного, обґрунтованого та справедливого вироку;

4) додержання процесуальної форми забезпечує виховний вплив судових процесів»¹.

Н. М. Грабар указує на те, що цивільна процесуальна форма права сьогодні найпоширеніша, вона є послідовним, визначеним нормами цивільного процесуального права порядком розгляду й вирішення цивільної справи, що охоплює певну систему гарантій. Дослідниця вважає, що «цивільна процесуальна форма є двох видів. Перша – усна, тому що всі дії описуються усно, згодом – протоколюються. Вона визначає порядок судової діяльності (дії суду, осіб, що беруть участь у справі, і інших учасників, а також послідовність цих дій), спираючись на правові основи ЦПК України. Друга – письмова процесуальна форма.

Вона встановлює склад процесуальних документів, винесених судом і запропонованих учасниками, вказує реквізити кожного з них, визначає послідовність викладення тексту, а також умови, за яких процесуальні документи або залишаються без руху, або підлягають відміні вищою інстанцією. У діалектичному поєднанні різновиди процесуальної форми утворюють єдиний правовий порядок судової юрисдикції у цивільних справах.

Цивільна процесуальна форма поширюється тільки на процесуальну діяльність і не охоплює інтелектуальну (наприклад, оцінку

¹ Кримінальний процес / О. В. Капліна, М. О. Карпенко, В. І. Маринів та ін. С. 6.

доказів, тлумачення застосовуваних норм права) і діловодні операції, здійснювані під час підготовки справи до судового розгляду»¹.

Н. М. Грабар також вважає, що процесуальна форма має власні принципи, що дають змогу забезпечити різнобічну характеристику порядку розгляду справи, перегляду й реалізації судових рішень. Можливо виокремити такі принципи цивільної процесуальної форми захисту права:

1) *оптимальність співвідношення прав і обов'язків у процесі*. Співвідношення прав і обов'язків у процесуальній діяльності встановлене законом саме в тому обсязі, який необхідний для ефективного здійснення правосуддя в цивільній справі;

2) *тотожність*. У процесі розгляду цивільної справи й виконання судового рішення припустимі лише дії, які не є тотожними, тобто суд повинен лише раз доводити заявлені вимоги, судові постанови (рішення, ухвали) тільки раз повинні перевірятися судами апеляційної інстанції, а акти судової влади – лише раз реалізуватися;

3) *безперервність процесуальної діяльності*. Цей принцип охоплює всі стадії та види процесуальних проваджень, де проводиться судові засідання, а отже, більшу частину цивільного судочинства, визначаючи послідовність його розвитку й маючи принципове значення для формування цілісного враження від матеріалів його розгляду, забезпечуючи своєчасність і дієвість цивільної процесуальної форми;

4) *усність і документованість процесуальних актів*. Принцип охоплює всі види судових проваджень, обумовлюючи виділення, крім усної процесуальної форми як порядку здійснення цивільно-процесуальної діяльності, письмової процесуальної форми, що регулює перелік реквізитів, послідовність їх розташування в процесуальних актах;

5) *здійснення судового контролю та самоконтролю*. Особи, які беруть участь у справі, можуть аналізувати й оцінювати правомірність процесуальної діяльності (своїх та інших учасників), судових поста-

¹ Грабар Н. М. Цивільне процесуальне право України як галузь права. *Цивільний процес України* : підручник / за ред. В. О. Кучера. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2016. Гл. 1. С. 18–19.

нов, коригуючи виявлені помилки відповідними процесуальними засобами (заявлення відводу, оскарження рішення та ухвали суду). Взаємодія контролю та самоконтролю загалом забезпечує правомірність цивільної процесуальної форми¹.

Достатньо об'ємним і наповненим у роботі Н. М. Грабар є виведене значення процесуальної форми захисту. Дослідниця вважає, що воно «полягає у встановленні певного стандарту юрисдикції, що забезпечує для зацікавлених у результатах справи осіб процесуальні гарантії правомірного вирішення справи та створює умови для суду, які дають змогу правильно застосувати норми матеріального й процесуального права, винести законне й обґрунтоване рішення у справі»².

Отже, Н. М. Грабар у своїх роздумах дуже впевнено та змістовно охарактеризувала особливі елементи процесуальної форми цивільного судочинства, аргументувала її застосування на практиці судами при розгляді й вирішенні справи по суті, а також можливість фіксування та оформлення результатів цивільної справи. Вважаємо, що слід також погодитися з її думкою стосовно зазначених нею принципів процесуальної форми, адже вони становлять сутність і характерні умови, можливості дій учасників спору в межах цивільного розгляду справи і її перегляду в судах вищої інстанції.

Таким чином, розглядаючи конструкцію процесуальної форми, науковці у своїх роботах так чи інакше звертали увагу на саме «форму», але фактично на цей час ми не маємо згадок щодо дослідження «змісту» загальної процесуальної форми цивільного процесу. Зокрема, науковці у сфері кримінального процесу більш чітко окреслюють зміст поняття процесуальної форми, розглядаючи її як визначений процесуальний порядок, що забезпечує послідовність і належне оформлення процесуальних дій відповідно до вимог Кримінального процесуального кодексу України. Такий підхід передбачає чітке розуміння та дотримання встановленої процедури здійснення процесу-

¹ Грабар Н. М. Цивільне процесуальне право України як галузь права. С. 19–20.

² Там само. С. 20.

альних дій у межах кримінального провадження. Процесуальна форма розглядається як певний стандарт, форма державної діяльності, яка характеризується своїми завданнями й цілеспрямованістю дій у процесі їх здійснення.

Отже, дотепер учені розглядали питання щодо формування поняття процесуальної форми, її правового осмислення та значення для цивільного судочинства, із часом вважаємо за потрібне переглянути деякі питання та доповнити їх новим, сучасним поглядом, адже цивільна процесуальна форма впливає на сам хід і розгляд цивільної справи, процесуально зазначає дії учасників судового розгляду й фіксує їх за допомогою процесуальних актів-документів, кожен з яких має своє значення і для судочинства, і для учасників судового спору.

Зазначимо, що система категорій матеріалістичної діалектики, таких як зміст і форма, утворює той вихідний початок, без з'ясування якого не можливе пізнання жодних явищ об'єктивної дійсності, а в досліджуваній нами сфері вона виступає вираженням загальних і специфічних умов цивільно-процесуального регулювання.

Загальна процесуальна форма пронизує судочинство в цивільних справах і є не формальністю, якою можна зневажити, а законодавчо встановленим засобом здійснення правосуддя, тому суворе її дотримання, юридичне обґрунтування, кваліфіковане укладання цивільно-процесуальних документів становлять одну з основних умов, яка забезпечує законність і обґрунтованість судових рішень. Процесуальна форма сприяє послідовності й системі тих дій, які складають судочинство та стадії цивільного процесу.

«Стадія – це етап, частина судочинства, яка є системою процесуальних дій, завданням якої є близька процесуальна ціль»¹.

Характерною ознакою загальної процесуальної форми судових процесів є кожного разу обумовлений процесуальними нормами й певними нормами матеріального права конкретний обсяг процесуальної діяльності суду й усіх інших учасників цивільного процесу, у межах

¹ Тертышников В. И. Структура и основные свойства процессуальной формы исполнения решений. *Проблемы науки гражданского процессуального права* / под ред. В. В. Комарова. Харьков : Право, 2002. Гл. XI. С. 423.

якого виникають, розвиваються та закінчуються процесуальні правовідносини та окремі процесуальні дії¹.

Відзначимо, що поняття, характер й особливості процесуальної форми, як і будь-якої іншої форми в матеріальному світі, визначаються тим змістом, якого вона набуває і який за допомогою сукупності використаних процесуальних інструментів, складових, суттєвих ознак реалізує властивості й мету цивільного судочинства в контексті здійснення цивільного правосуддя. Це те, що робить кожен цивільний процес унікальним і не схожим на інші. Результати цих спорів будуть, безперечно, різнитися за своєю змістовністю та застосуванням процесуальних актів-документів учасниками цивільного розгляду. Фіксація також буде особливою за своєю змістовністю, незважаючи на стандартний формат технічного та протокольного оформлення згідно з ЦПК України й організації процесуального забезпечення з боку судової системи.

Доцільно розглянути характерні ознаки процесуальної форми, адже з'ясування її особливостей дасть змогу більш повно розкрити зміст і специфіку самої суті цієї правової категорії.

Отже, серед особливостей загальної процесуальної форми відмітимо такі:

1) правосуддя відрізняється від інших галузей державної діяльності тим, що процесуальна форма являє собою певну частину правил, установлених процесуальним законом. Детальна законодавча регламентація, нормативне регулювання процесуальної форми в основному здійснюється в нормах ЦПК України. Правила, які не встановлені законом, не можуть регулювати порядок діяльності осіб, які беруть участь у судовому розгляді. У цілому цивільна процесуальна форма розглядається як сукупність правил, які визначають зміст поведінки суду й учасників процесу, порядок і послідовність такої поведінки в рамках цивільних процесуальних правовідносин, місце і строки реалізації процесуальних прав та обов'язків. Процесуальна поведін-

¹ Глушкова Д. Г., Ясинок М. М. Цивільно-процесуальна форма судових процесів. *Цивільний процес України* : підручник / за заг. ред. М. М. Ясинка. Київ : Алерта, 2014. § 9 гл. 1. С. 58.

ка суду й учасників процесу стає безпредметною, якщо дії вчиняються без дотримання певної послідовності їх реалізації;

2) єдність цивільної процесуальної форми. Загальна цивільна процесуальна форма передбачає єдині процесуальні правила для всіх категорій цивільних справ, які розглядаються в порядку цивільного судочинства. ЦПК України зазначає послідовність здійснення цивільного судочинства: подання заяви до суду; залишення заяви без руху; повернення заяви; відкриття провадження у справі; провадження у справі до судового розгляду (ділиться на попереднє судове засідання та підготовку справи до судового розгляду); судовий розгляд; судовий розгляд, який закінчується ухваленням судового рішення; звернення судового рішення до виконання. При такій процесуальній послідовності зазначені в ЦПК України учасники судового процесу, особливо суд як специфічний суб'єкт процесу, повинні реалізовувати свої права й обов'язки згідно з ЦПК України, які дають змогу здійснювати необхідні процесуальні дії на кожній стадії цивільного судочинства, що будуть впливати на результат судового розгляду цивільної справи: на якість наданих доказів, правильність застосування норм процесуального та матеріального права, а також на активну поведінку й добросовісність учасників процесу;

3) фіксація результатів процесуальної поведінки, це так звана зовнішня сторона процесуальної форми, основу якої становлять процесуальні засоби, за допомогою яких фіксується порядок і результати процесуальної діяльності. Такими класичними для процесу засобами, безумовно, є різні форми процесуальних актів-документів, зазначених у нормах ЦПК України, фіксація цивільного процесу технічними засобами, ведення протоколу судового розгляду, розгляд цивільної справи на основі єдиної телекомунікаційної системи, що передбачає розгляд справи в електронній формі, де процесуальні акти-документи також подаються до суду в електронному форматі й долучаються до матеріалів електронної судової справи.

Процесуальне законодавство висуває вимоги щодо форми та змісту процесуальних актів-документів. Тому, наприклад, у ст. 175 ЦПК України законодавчо закріплено ті реквізити, які в обов'язковому порядку повинні бути зазначені як у позовних заявах, так і в заявах

окремого провадження. Порушення даних вимог закону тягне за собою негативні процесуальні наслідки – залишення позовної заяви чи заяви без руху. Також підкреслимо взаємозалежний формат поєднання письмової і усної форм, які тією чи іншою мірою доповнюють одна одну, і при русі процесуальної справи на певних стадіях цивільного судочинства усна форма стає основною, як, наприклад, пояснення сторін, показання свідків, спілкування з головою, фіксування відбувається як елемент процесуальної необхідності, зазначеної в нормах процесуального права;

4) процесуальна форма – це сукупність правил, у рамках яких і згідно з якими розвиваються процесуальні відносини. Системність цивільної процесуальної форми полягає у визначенні в ЦПК України: переліку учасників цивільного судочинства; процесуального становища кожного учасника процесу; послідовності вчинення кожним учасником процесуальних дій, взаємозв'язку й залежності процесуальних дій учасників процесу;

5) процесуальна форма цивільного судочинства являє собою поступовий рух і розвиток по стадіях процесу. У науці цивільного процесуального права виділяють такі ознаки стадії цивільного судочинства:

- а) наявність часових і просторових меж;
- б) наявність самостійної мети й завдань;
- в) існування комплексу цивільних процесуальних відносин;
- г) відображення результатів у спеціальних процесуальних актах;
- ґ) особлива процедура виникнення та розвитку;
- д) наявність особливостей процесуального становища суб'єктів процесу;

е) специфіка реалізації принципів цивільного процесу;

б) стадії цивільного судочинства можна визначити як характерні процесуальні етапи цивільної справи, у межах яких вирішуються самостійні процесуальні завдання суб'єктів цього спору, що виникають для них при розгляді такої справи. Отже, реалізуючи свої процесуальні можливості, що надаються цивільним законодавством, усі інші учасники допомагають суду як обов'язковому учаснику винести законне й обґрунтоване судові рішення, у якому вони є заінтересова-

ними, у рамках загальної процесуальної форми цивільного судочинства;

7) при характеристиці ознак процесуальної форми цивільного судочинства не слід забувати про таку процесуальну конструкцію, як принципи цивільного процесуального права¹.

Принципи цивільного процесуального права формуються та розвиваються одночасно з розвитком галузі права і, відповідно, з розвитком тієї системи суспільних відносин, яку така галузь регулює.

Науковцями запропоновано різноманітні критерії класифікації принципів цивільного процесуального права, а саме:

а) за джерелом закріплення: конституційні принципи цивільного процесуального права та принципи, закріплені галузевим законодавством;

б) за сферою поширення: загальноправові принципи, міжгалузеві, галузеві принципи, принципи правових інститутів;

в) за об'єктом регулювання: організаційно-функціональні принципи, функціональні принципи і т. ін.

Підкреслимо, що основними функціональними принципами цивільного судочинства є: ***принцип законності, принцип судової (законної) істини, принцип доступності судового захисту, принцип усності, принцип безпосередності, принцип диспозитивності, принцип змагальності, принцип процесуальної рівноправності сторін***. У сукупності ці принципи створюють ті засади, на яких будується та функціонує цивільна процесуальна форма.

Таким чином, зазначені ознаки процесуальної форми цивільного судочинства дають змогу більш чітко охарактеризувати значення процесуальної форми, її вплив на судову діяльність. Процесуальна форма є невід'ємною стороною цивільного судочинства. Вона являє собою ***процесуальний порядок***, є правовою формою діяльності суду, а також інших учасників цивільного процесу, є сукупністю встановлених процесуальними нормами вимог, за допомогою яких вирішується цивільна справа по суті або виконується конкретна процесуальна дія.

¹ Теория юридического процесса / В. М. Горшенев, В. Г. Крупин, Ю. И. Мельников и др. ; под общ. ред. В. М. Горшенева. Харьков : Вища школа, 1985. С. 128–130.

Необхідність процесуальної форми, її особливості обумовлені завданнями, характером судової діяльності, її специфікою як галузі державної діяльності.

Специфіка судової діяльності визначається тим, що правосуддя є функцією судової влади, яка полягає в здійсненні в порядку цивільного судочинства розгляду й вирішення цивільних справ судом, перегляду судових актів у вищестоящих судових інстанціях із метою захисту прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів держави.

Більша частина відповідальності при проведенні розгляду й винесенні судового рішення, безперечно, покладається на суд (суддю). У своїй діяльності щодо здійснення правосуддя цей орган повинен залишатися незалежним від будь-якого незаконного впливу, тиску чи втручання. Процесуальні права й обов'язки судді в процесі здійснення правосуддя в цивільних справах достатньо численні й різноманітні. Вони передбачені майже в кожній статті ЦПК України, що пов'язано з особливою роллю суду у сфері цивільного судочинства. Реалізація процесуальних прав і обов'язків суддею здійснюється в межах цивільних процесуальних правовідносин за участю інших учасників процесу (сторін, третіх осіб, представника, свідка, експерта й ін.) шляхом учинення конкретних процесуальних дій.

Отже, процесуальна діяльність суду повинна здійснюватися на основі норм ЦПК України, у певній, визначеній послідовності, з дотриманням установлених процесуальних правил і принципів судочинства. Суд (суддя), діючи заради захисту суб'єктивних прав і законних інтересів суб'єктів цивільного спору, реалізації судової незалежної влади, є виконавцем функцій і завдань правосуддя, що повинно забезпечувати законність, об'єктивність, справедливість й ефективність судового захисту, спрямованого на відновлення порушених прав і зміцнення авторитету правосуддя в суспільстві. Він є специфічним учасником такого спору, практичним провідником, що в силу своїх повноважень і мети реалізує завдання цивільного судочинства у вирішенні цивільно-процесуальної справи шляхом розгляду й винесення судової постанови в цивільній справі.

Таким чином, зазначимо, що процесуальна форма впливає на **зміст цивільного судочинства**, який, виходячи з розуміння різноманіття цивільних правовідносин і їх учасників, буде різнитися між собою і умовами застосування певних цивільно-правових норм законодавства. Процесуальна форма організовує судову діяльність у напрямку досягнення певних поставлених перед нею процесуальних завдань.

Система вимог, які створюють безпосередній зміст процесуальної форми, і, відповідно, її елементи знаходять своє відображення в нормах цивільного процесуального права й таким чином одержують своє офіційне нормативне закріплення.

Підсумуємо, що **значення процесуальної форми** полягає, на нашу думку, у тому, що вона:

- визначає умови послідовного здійснення демократичних принципів цивільного судочинства;
- забезпечує законність у діяльності суду з цивільних справ;
- має умови для скорішого розгляду й вирішення цивільного спору;
- містить у собі гарантії прав і законних інтересів учасників цивільного процесу;
- сприяє умовам, які забезпечують повноту вивчення будь-яких фактичних даних, на підставі яких суд установлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги й заперечення сторін та інші обставини, які мають значення для вирішення справи;
- сприяє винесенню судового рішення. Судовий розгляд, яким справа вирішується по суті, закінчується ухваленням рішення. За звичай ухваленням судового рішення закінчується стадія судового розгляду, однак процесуальний закон допускає ухвалення судового рішення і в попередньому судовому засіданні;
- повинна сприяти вимогам раціональності та простоти;
- повинна сприяти вимогам моральності та нормам права, що застосовуються судом і учасниками судового процесу;
- повинна сприяти вимогам логічності при розгляді цивільної справи;
- має велике значення для авторитету суду і власне сили судового рішення. Рішення суду є законним, якщо суд виконав усі вимоги цивільного судочинства й вирішив справу відповідно до закону.

Таким чином, з усього вищевказаного підкреслимо значущість загальної цивільної процесуальної форми. Процесуальна форма є складною структурою, категорією, порядком розгляду цивільних справ, яка має значення не тільки для учасників цивільного процесу, а й для судової діяльності в цілому. Притому процесуальна форма, якщо сприймати її як загальну матерію, є узагальненою правовою категорією, що відображає нормативно закріплений порядок реалізації процесуальної діяльності суду й учасників процесу, що розвивається відповідно до стадійності руху цивільного процесу. При цьому її зміст набуває конкретного вираження залежно від предмета судового розгляду, особливостей правовідносин між сторонами й характеру процесуальних дій, що зумовлює варіативність наповнення форми в межах єдиної правової конструкції. Процесуальна форма є правовою формою державної діяльності, специфічним її різновидом.

Дотримання процесуальної форми в судовій діяльності є суттєвою гарантією встановлення істини, важливою гарантією законності діловодства в цивільних справах, гарантією забезпечення прав і законних інтересів громадян, які беруть участь у справі, гарантією законності й обґрунтованості всіх рішень (ухвал), які приймають суди.

1.2. Застосування основних засад цивільного процесу

Цивільний процесуальний кодекс України відображає практичне втілення основних принципів цивільного судочинства, які становлять концептуальну основу всієї системи цивільного процесуального права. Без дотримання цих принципів неможливо забезпечити належне функціонування механізму правосуддя в цивільних справах. Такий підхід засвідчує не лише прикладне значення процесуальних норм, а і їхню наукову цінність як результат еволюції цивілістичної думки й історичного розвитку інститутів правосуддя.

Суд та інші учасники цивільного процесу зобов'язані у своїй діяльності керуватися завданнями цивільного судочинства, які мають

пріоритетне значення порівняно з будь-якими іншими міркуваннями, що можуть виникати в процесі розгляду справи. Зазначене положення зумовлює необхідність неухильного дотримання принципів справедливості, законності й ефективності судового розгляду, що забезпечують досягнення основної мети цивільного процесу – своєчасний, повний і неупереджений захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод й інтересів осіб.

Основними завданнями (принципами) цивільного судочинства є: верховенство права; повага до честі й гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом; гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; змагальність сторін; диспозитивність; пропорційність; обов'язковість судового рішення; забезпечення права на апеляційний перегляд справи; забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, установлених законом; розумність строків розгляду справи судом; неприпустимість зловживання процесуальними правами; відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судові рішення¹.

Слід зазначити, що трансформація процесуальної форми має історичне підґрунтя, сформоване під впливом правових традицій минулого, зокрема римського права. Саме в межах Римської імперії відбулося зародження та становлення судової системи як первинного інституту правосуддя, який справив суттєвий вплив на подальший розвиток правової думки людства. Римське право заклало основи процесуальної форми, визначивши низку характерних ознак ведення судових справ, що простежуються в різні історичні періоди та знайшли відображення в сучасній юридичній літературі.

Отже, узагальнюючи наявні наукові підходи, зазначимо, що найбільш поширеними в правовій науці є відомості про історичні етапи становлення та розвитку судочинства в період формування цивільного права, які відображають особливості розгляду цивільних справ, притаманні відповідним історичним епохам. Розглянемо їх.

¹ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. Рада. Законодавство України / Верхов. Рада України. Ст. 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 20.07.2025).

I. *Передкласичний період (753–17 рр. до н. е.)*. Характерними ознаками цього часу були:

- релігійна, обрядова форма судочинства;
- консервативність;
- строгий формалізм;
- примітивна кодифікація (Закони XII таблиць);
- злиття культових, моральних і правових норм;
- нерозвиненість правових інститутів;
- строгість закону й суворість покарання;
- прийняття законів на народних зборах;
- специфічний інститут батьківської влади (з правом життя і смерті);
- застосування норм права тільки щодо римських громадян (цивільне право);
- легісакційне судочинство.

II. *Класичний період (17 р. до н. е. – 212 р.)* – ведення формального процесу; едикт Каракали про рівні права перегрінів і квіритів, злиття цивільного й права народів.

Ознаки періоду:

- відхід від формалізму (важливо було слідувати не букві, а духу закону);
- поява преторського права;
- батьківська влада слабшає, з'являється явище емансипації (звільнення);
- право обслуговує класовий рабовласницький лад; магістрати та юристи адаптують право до нових суспільно-економічних відносин;
- виникає регулярна юриспруденція;
- з'являються адвокатура й нотаріат;
- формулярне судочинство.

III. *Посткласичний період (212–565 рр.)* – скасування формального та введення екстраординарного процесу; кодифікація Юстиніана.

Ознаки періоду:

- складання єдиної системи римського права;
- поява перших неофіційних кодексів;
- законом уважається воля імператора;

– основні продуктивні сили – уже не раби, а вільні й напіввільні категорії населення; нарастають суперечності між двома правовими порядками – старим і новим (імператорським законодавством). З’являється потреба в офіційній кодифікації, екстраординарне судочинство¹.

Розглядаючи ці історичні періоди, підкреслимо, що цивільне судочинство того часу вже брало за основу та стверджувало існування принципів процесу, як, наприклад, принцип змагання, який розкривався в поняттях вимагання і захищання; суддя розглядав справу по суті; принцип публічності, що забезпечував прозорість цивільного судочинства; принцип гласності, що був фундаментальним при викладенні аргументів і доказів; принцип справедливості, хоча і ґрунтувався він на світогляді суспільства того часу; уже в той час існувало забезпечення виконання судового рішення.

Отже, звернення до правових інститутів і судових процедур римського права дає нам змогу підкреслити історичність виникнення та унікальність правових конструкцій цивільного судочинства того часу. Серед них особливе місце посідають принципи цивільного процесу, деякі з них і зараз застосовуються сучасним цивільним судочинством.

Застосування зазначених принципів зумовлювалося загальною нормативною потребою впорядкування судового процесу, що передбачало надання йому правової визначеності у сфері поведінкових моделей та взаємовідносин суб’єктів процесуальної діяльності. Водночас власне принципи постають як системоутворювальні нормативні конструкти, покликані забезпечити цілісне розуміння їх генези, функціонального змісту й регулятивного впливу на формування і розвиток відповідних правовідносин.

Указані принципи виступають фундаментальними нормативними засадами, що забезпечують реалізацію процесуальної рівності учасників цивільного судочинства в межах усього судового провадження – від ініціювання процесу шляхом звернення до суду й подання позовної заяви до етапів дослідження доказової бази, дотримання послідов-

¹ Римське цивільне право : практикум / уклад.: І. М. Лубко, Н. О. Попова. Черкаси : Вид-во Черкас. нац. ун-ту ім. Богдана Хмельницького, 2017. С. 10–11.

ності та стадійності розгляду справи, а також гарантування стабільності й обов'язковості судових рішень.

Отже, розглянемо один із базових принципів цивільного судочинства – **принцип верховенства права**. Його реалізація передбачає не лише формальне визначення, а й практичне втілення пріоритету законів і норм права, насамперед у діяльності суду як гаранта їх дотримання. Зміст цього принципу розкривається через утвердження загального панування ідей справедливості, свободи й рівності всіх осіб, які звертаються до суду за захистом своїх прав і законних інтересів. Без дотримання зазначеного принципу неможливо говорити про реальне забезпечення пріоритету прав людини та громадянина, адже саме він створює умови для повної реалізації процесуальних можливостей, передбачених судовою системою України, – від розгляду справи по суті до ухвалення законного й обґрунтованого рішення, а за необхідності – його перегляду в апеляційному чи касаційному порядку.

Закон є і повинен бути основним орієнтиром у правовій визначеності при здійсненні певних процесуальних дій учасниками судового процесу, що дає правову гарантію здійснення та дотримання головних засад процесуальної форми цивільного процесу.

Повага до честі й гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом. Цей принцип є вкрай необхідним, оскільки визначає процесуальну рівноправність сторін, з боку суду надаються рівні права й обов'язки, можливість у позиції рівноваги захищатися, надавати юридичні факти по справі на рівних правах, робити зауваження, вивчати справу. Водночас такий принцип – це про рівність, про однакове ставлення суду щодо можливості довести свою правоту. У свою чергу це не повинно зменшувати поваги до самого суду щодо здійснення його правової діяльності, адже він теж є учасником цивільних правовідносин.

Гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами. Сьогодні цей принцип потребує більш ретельного обговорення, оскільки перебуває на певній межі несприйняття завдяки використанню розгляду судових справ у дистанційному режимі. Так, у ст. 7 ЦПК України зазначено, що сьогодні кожна особа

може бути присутньою в судовому засіданні. Від особи, яка бажає бути присутньою в судовому засіданні, забороняється вимагати будь-які документи, крім документів, що посвідчують особу.

Розгляд справи дистанційно, за допомогою Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, не дає змоги зайти на конференцію учасникам, які бажають бути присутніми в «залі судового слухання», тому вважаємо, що вказана стаття ЦПК України зараз не охоплює в повному обсязі розуміння гласності й відкритості судового процесу.

Крім цього, гласність судового процесу повинна сприяти відкритості всіх матеріалів справи для осіб, які беруть участь у справі, обов'язковому їх інформуванню про час і місце судового засідання та виконання окремих процесуальних дій.

Без відкритого доступу до судових засідань про довіру до суду не може бути й мови¹.

Вважаємо, що буде доцільно такий принцип, як фіксування технічними засобами, відокремити від гласності й відкритості цивільного процесу, тому що сьогодні новітні інформаційні технології мають достатньо фундаментальне значення для ведення судового процесу і, можливо, надалі запроваджуватимуться нові правила щодо їх використання під час ведення судової справи, що потребує окремого законодавчого закріплення в нормах цивільного судочинства.

Змагальність сторін є характерною можливістю, яка надається судом учасникам судового процесу для досягнення об'єктивної істини, умовою доведення правоти однієї зі сторін.

Видається, вона є одним із тих поважних принципів, завдяки яким є можливість аналізувати та приходити до вирішення цивільної справи по суті. Цей принцип є вагомим за своїм значенням для змісту цивільної процесуальної форми, надаючи рівні можливості реалізації свого захисту й доведення своєї правоти. У процесі вирішення спору сторони обґрунтовують свої юридичні факти, а суд оцінює, вивчає їх, що дає змогу зробити висновок про порушення матеріального та процесуального права в конкретному випадку.

¹ Кройтор В. А. Принцип усності в цивільному судочинстві. *Право і Безпека*. 2009. №2. С. 144–151.

Принцип змагальності сторін становить одну з фундаментальних засад цивільного судочинства, що визначає характер процесуальної взаємодії між учасниками справи й судом. Його зміст виявляється в поєднанні активної поведінки сторін, спрямованої на відстоювання власних правових позицій, із правовою зацікавленістю суду у встановленні об'єктивної істини, що є необхідною умовою постановлення законного й обґрунтованого рішення. Змагальність у такому розумінні виконує функцію процесуальної гарантії здійснення правосуддя, забезпечуючи рівність сторін у реалізації їхніх процесуальних прав і обов'язків, а також створюючи передумови для формування неупередженої та всебічно обґрунтованої судової оцінки доказів. Водночас на суд покладається обов'язок сприяти повному, усебічному й об'єктивному з'ясуванню фактичних обставин справи, що є необхідною умовою досягнення справедливості як кінцевої мети судового розгляду.

Принцип диспозитивності покладає на суд обов'язки розглядати тільки ті питання, про рішення яких вимагають сторони у справі, і дає змогу учасникам судового процесу вільно розпоряджатися матеріалами, що фігурують у процесі. Тобто цей принцип дає змогу сторонам самим визначати можливості й межу розгляду та проявляється в застосуванні їхньої волі, яка надається змістом цивільного судочинства.

Принцип диспозитивності відображає засаду вільного розпорядження заінтересованими особами належними їм процесуальними правами в межах свого провадження. Його зміст полягає в можливості учасників справи самостійно ініціювати, спрямовувати перебіг відповідних процесуальних дій, що визначають динаміку судового розгляду. Кожна особа, яка звернулася за судовим захистом, розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд, не порушуючи при цьому прав і охоронюваних законом інтересів інших осіб.

Принцип пропорційності виник у ЦПК України зовсім недавно, але це не зменшує його значення. Принцип пропорційності в цивільному судочинстві визначає раціональне співвідношення між цілями правосуддя та засобами їх досягнення, забезпечуючи узгодженість

процесуальних дій з їх правовим і фактичним значенням. Його зміст полягає у встановленні балансу між вимогами матеріального та процесуального права, що зумовлює адекватність судового втручання до характеру й складності справи, ціни позову, а також значення розгляду для сторін. Реалізація цього принципу спрямована на досягнення оптимального співвідношення між тривалістю судового розгляду, обсягом необхідних процесуальних дій та розміром судових витрат, забезпечуючи ефективність і справедливість судового провадження.

Отже, можемо стверджувати, що цей принцип певним чином у своїй основі сприяє зрозумілості і ясності при здійсненні деяких процесуальних дій, особливо на стадії розгляду цивільної справи.

Обов'язковість судового рішення. Стаття 129-1 Конституції України встановлює, що суд ухвалює рішення іменем України. Судове рішення є обов'язковим для виконання. Держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному судовому порядку¹.

Тобто обов'язковість судового рішення можна пов'язати з розумінням його законності та проголошення судом: воно має індивідуальне значення; це офіційний акт – документ, який виражає волю держави і який приймається компетентними органами; воно викликає певні юридичні наслідки індивідуального характеру, є кінцевою ланкою в певному юридичному складі; є приписом суду з визначення на засаді загальних норм індивідуальної міри можливої та обов'язкової поведінки для конкретних осіб; є зовнішнім формальним закріпленням результату правозастосування в кожній цивільній справі; воно повинне відповідати закріпленням у цивільному процесуальному законодавстві вимогам.

Законність означає, що постановлене судове рішення повинне строго відповідати тим правовим нормам, на основі яких воно постановлене та прийняте. Помилка з боку суду, як правило, призводить до скасування судового рішення як незаконного й необґрунтованого. Тому дуже важливим для суду є правильне визначення правової норми, яка регулює спірні відносини, а в необхідних випадках – і всієї сукупності правових норм.

¹ Конституція України : Основний Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР.

Регулюючи правовідносини за допомогою правових норм, суд є втіленням влади, за допомогою якої судові рішення набуває законної сили. Вважаємо, що законна сила судового рішення проявляє себе як авторитет судової влади й наділяє відповідний акт такими характерними властивостями, як обов'язковість, винятковість, преюдиціальність і здійсненність (виконання).

Забезпечення права на апеляційний перегляд справи. Право апеляційного оскарження рішень суду першої інстанції шляхом подання апеляційної скарги є однією з ключових процесуальних гарантій реалізації принципів законності та справедливості в цивільному судочинстві. Воно передбачає надану законом можливість ініціювання функціональної діяльності суду апеляційної інстанції, спрямованої на повторний і всебічний розгляд справи з метою перевірки законності, обґрунтованості та справедливості судових рішень і ухвал, постановлених судом першої інстанції. Здійснення апеляційного перегляду забезпечує процесуальний контроль за діяльністю суду нижчого рівня, сприяє усуненню судових помилок і зміцненню довіри до правосуддя як інституту захисту прав і законних інтересів громадян.

Інститут апеляційного перегляду виступає важливим елементом реалізації права особи на справедливий суд, гарантованого Конституцією України й міжнародно-правовими актами. Його функціональне призначення полягає в забезпеченні повторної оцінки фактичних обставин справи, перевірки правильності застосування норм матеріального та процесуального права, а також у відновленні порушених прав учасників процесу в разі допущення судом першої інстанції помилок чи порушень. Апеляційне провадження слугує процесуальним механізмом підтримання єдності судової практики, підвищення якості судових рішень і посилення гарантій законності та правової визначеності в цивільному судочинстві.

Розглядаючи справу в апеляційному порядку, суд перевіряє законність і обґрунтованість рішення суду першої інстанції в межах доводів апеляційної скарги й вимог, заявлених у суді першої інстанції. Апеляційний суд досліджує докази, які судом першої інстанції були досліджені з порушенням встановленого порядку або в дослідженні

яких було неправомірно відмовлено, а також нові докази, неподання яких до суду першої інстанції було зумовлене поважними причинами.

Апеляційний суд не обмежений доводами апеляційної скарги, якщо під час розгляду справи буде встановлено неправильне застосування норм матеріального права або порушення норм процесуального права, які є обов'язковою підставою для скасування рішення. Якщо поза увагою доводів апеляційної скарги залишилась очевидна незаконність або необґрунтованість рішення суду першої інстанції у справах окремого провадження, апеляційний суд перевіряє справу в повному обсязі.

Отже, цей принцип являє собою гарантію захисту прав і законних інтересів учасників судового процесу, дає змогу проаналізувати весь до того хід судової справи й можливі помилки, які могли відбутися в ході ведення справи й винесення судового рішення.

Забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, установлених законом. Можливість перевірки законності судових рішень не лише в апеляційному, а й у касаційному порядку є додатковою гарантією захисту суб'єктивних прав й охоронюваних законом інтересів громадян, юридичних осіб і держави. Завданням суду касаційної інстанції є забезпечення суворого й неухильного додержання судами норм матеріального і процесуального права, однакового та правильного застосування законодавства.

Підставами касаційного оскарження є неправильне застосування судом норм матеріального права чи порушення норм процесуального права; право на оскарження судових рішень у касаційному порядку не залежить від ціни й підстави позову (заяви), від розміру суми, належної до стягнення відповідно до рішення місцевого чи апеляційного суду; прийняті судом касаційної інстанції рішення або ухвали оскарженню не підлягають.

Звернення до суду за захистом порушеного чи оспорюваного права або охоронюваного законом інтересу повинне бути відображене у формі та змісті касаційної скарги й подане до суду в письмовій формі.

Подання касаційної скарги – це один з основних способів оскарження судових ухвал і рішень, які набрали чинності, у суді вищої інстанції (касаційному суді).

Касаційна скарга є одним із основних документів у перегляді цивільної справи судом вищої інстанції, що дає змогу вести процес цілеспрямовано, зв'язати процесуальні дії суду першої інстанції з діями суду другої інстанції, вирішувати питання про скасування рішення та передачу справи на новий розгляд або зміни судового рішення повністю чи частково.

Отже, цей принцип дає змогу звернутися до касаційного суду для перевірки правильності застосування закону, дотримання процесуальних норм. Це є важливим, оскільки допомагає виправити можливі помилки з боку апеляційного суду.

Розумність строків розгляду справи судом. Принцип розумності строків розгляду цивільної справи є однією з ключових процесуальних гарантій ефективного правосуддя, спрямованою на забезпечення своєчасного здійснення судового розгляду відповідно до вимог, визначених ЦПК України. Його реалізація покликана забезпечити дотримання судами встановлених законом строків виконання процесуальних дій, що дає змогу оцінити поважність причин затримки й загальний хід розгляду справи в межах розумного часово-процесуального простору.

У межах цього принципу суд виступає не лише арбітром, а й активним учасником процесу, на якого покладається обов'язок організувати розгляд справи таким чином, щоб він відбувався без невиправданих зволікань – починаючи від прийняття та уточнення позовної заяви і завершуючи розглядом справи в апеляційному чи касаційному порядку. Водночас принцип розумності строків передбачає, що кожен учасник процесу має діяти добросовісно, своєчасно вчиняючи процесуальні дії відповідно до вимог процесуальної форми цивільного судочинства.

Реалізація цього принципу сприяє підвищенню ефективності судового провадження, забезпечує баланс між оперативністю та повнотою судового розгляду, а також гарантує досягнення головної мети цивільного судочинства – ухвалення законного, обґрунтованого та справедливого рішення в розумний строк.

Неприпустимість зловживання процесуальними правами. Цей принцип характеризує той момент, коли учасник судового процесу,

сторона протиправно, неналежним чином виконує процесуальні права й обов'язки, які на нього покладені законодавством і судом.

Відповідно до законодавства залежно від конкретних обставин суд може визнати зловживанням процесуальними правами такі дії:

1) подання скарги на судові рішення, яке не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчилася (вичерпана), подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішене судом, за відсутності інших підстав, заявлення завідомо безпідставного відводу або вчинення інших аналогічних дій, що спрямовані на безпідставне затягування чи перешкоджання розгляду справи чи виконанню судового рішення;

2) подання декількох позовів до того самого відповідача (відповідачів) із тим самим предметом і з тих самих підстав, або подання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями;

3) подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або в спорі, який має очевидно штучний характер;

4) необґрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог із метою зміни підсудності справи або завідомо безпідставне залучення особи як відповідача (співвідповідача) з тією самою метою;

5) укладання мирової угоди, спрямованої на шкоду правам третіх осіб, умисне неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі.

Отже, принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами ґрунтується на положенні, що будь-яке надане учаснику судового процесу право повинне здійснюватися добросовісно, розумно і з дотриманням вимог процесуальної рівності сторін. Суд, у свою чергу, зобов'язаний вживати всіх необхідних заходів для запобігання таким зловживанням, адже вони можуть призвести до порушення засад справедливості й затягування розгляду справи. Відповідно до ст. 143 ЦПК України у випадку недобросовісної поведінки сторони суд має право застосувати заходи процесуального примусу, зокрема накласти судовий штраф або зобов'язати відшкодувати завдані збитки. Таким чином, зазначений принцип покликаний забезпечити баланс між правом і обов'язком сторін у цивільному судочинстві,

сприяти підтриманню процесуальної дисципліни й гарантувати ефективне здійснення правосуддя.

Таким чином, законодавство визначає чіткі критерії заборони зловживання процесуальними правами, що, у свою чергу, повинно працювати на ефективність цивільного розгляду й на незатягування цивільного процесу.

Відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення. Принцип відшкодування судових витрат сторін посідає важливе місце в системі витрат сторін і в системі засад цивільного судочинства, оскільки забезпечує процесуальну рівність учасників справи та справедливий розподіл фінансового навантаження, пов'язаного з реалізацією права на судовий захист. Судові витрати традиційно складаються із судового збору й витрат, пов'язаних безпосередньо з розглядом справи, які розподіляються між сторонами пропорційно до розміру задоволених позовних вимог.

У разі повного задоволення позову всі судові витрати покладаються на відповідача, тоді як при частковому задоволенні – на обидві сторони пропорційно розміру задоволених позовних вимог. Такий підхід спрямований на забезпечення балансу інтересів сторін і запобігання зловживанню процесуальними правами.

Принцип відшкодування судових витрат має не лише компенсаційний, а й превентивний характер, адже стимулює сторони до сумлінної поведінки в процесі, економного використання процесуальних засобів захисту й недопущення подання безпідставних позовів. Його реалізація забезпечує матеріальну справедливість у межах процесуальної форми цивільного судочинства, що є необхідною умовою ефективного й добросовісного здійснення правосуддя.

Отже, здійснивши комплексний аналіз змісту та значення принципів цивільного судочинства, підкреслимо їх належне нормативне закріплення в сучасному законодавстві України, що відображає високий рівень розвитку національної правової системи. Водночас варто зауважити, що значна частина цих принципів має глибоке історичне коріння, адже їх основоположні засади були сформовані ще в період становлення римського права, задовго до виникнення багатьох сучасних правових інститутів.

Сукупність основоположних принципів цивільного судочинства – верховенства права, законності, змагальності сторін, диспозитивності, пропорційності, розумності строків розгляду справи, рівності учасників процесу перед законом і судом, гласності й відкритості судового розгляду, поваги до честі й гідності особи, обов’язковості судового рішення, а також забезпечення права на апеляційне й касаційне оскарження та відшкодування судових витрат – формує цілісну систему й функціональне призначення процесуальної форми цивільного судочинства.

Кожен із зазначених принципів виступає самостійним елементом правового механізму, який забезпечує не лише внутрішню узгодженість процесуальних норм, а й стабільність судової практики, рівність сторін та ефективність здійснення правосуддя. Вони є гарантією законності, доступності правосуддя та дотримання процесуальної дисципліни, визначаючи межі і способи реалізації суб’єктивних прав та обов’язків учасників процесу.

У своїй сукупності ці принципи забезпечують належний рівень правового порядку у сфері цивільного судочинства, сприяють досягненню мети судового розгляду – справедливому, своєчасному й обґрунтованому вирішенню справ – і виступають концептуальним підґрунтям формування процесуальної форми як системного явища, що поєднує нормативну визначеність, структурну впорядкованість і гарантійний характер судового процесу.

Вважаємо можливим погодитися з тим, що деякі з цих принципів являють собою основоположні (фундаментальні) засади, а деякі допомагають здійснювати правосуддя судом і надають правові, законні можливості іншим учасникам судового процесу. Їх реалізація сприяє утвердженню верховенства права як визначальної ідеї процесуальної діяльності суду й забезпечує реальний захист прав і законних інтересів учасників цивільного процесу.

У процесі поступової євроінтеграції України неминучим постає питання адаптації національних процесуальних принципів до європейських правових стандартів. Найбільш чутливими до такого впливу є принципи пропорційності, розумності строків розгляду справи, ефективності судового захисту, гласності судового процесу

й обов'язковості судових рішень. Їх зміст у перспективі може зазнати певного доктринального переосмислення з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, яка конкретизує вимоги до справедливості судового розгляду, доступності правосуддя та забезпечення балансу між публічними й приватними інтересами. Зміни в розумінні цих принципів не означатимуть заперечення усталених засад цивільного судочинства, а радше свідчатимуть про його динамічний розвиток у напрямі зближення з європейською правовою традицією. У цьому контексті принципи цивільного процесуального права залишаються не лише формальною конструкцією, а й живим інструментом правового регулювання, здатним реагувати на сучасні виклики та забезпечувати ефективну реалізацію прав людини в умовах інтеграційних перетворень.

На сучасному етапі розвитку цивільного процесуального права можна з упевненістю констатувати, що принципи цивільного судочинства справляють безпосередній вплив на реалізацію та функціонування цивільної процесуальної форми, визначаючи її зміст і спрямованість. Вони виступають основоположними засадами, які забезпечують можливість учасникам процесу здійснювати свої права й обов'язки в межах установленій законом процедури. Кожна процесуальна дія в межах судового розгляду має певну логічну послідовність і стадійність, що зумовлює системність руху справи та впорядковує процесуальну діяльність суду й учасників. Таку структурованість закріплено в нормах цивільного процесуального законодавства, яке передбачає необхідність неухильного дотримання принципів цивільного судочинства як гарантії законності, ефективності та справедливості судового розгляду.

Упровадження та дотримання принципів цивільного судочинства забезпечує системність і стабільність функціонування процесуальної форми, що сприяє реалізації засад правової визначеності та єдиної судової практики. Саме принципи виступають інтегруючим елементом, який поєднує матеріальні та процесуальні норми в єдину правову систему, надаючи судочинству цілісності й передбачуваності. Вони виконують роль методологічного орієнтиру для суду, визначаючи межі судового розгляду й забезпечуючи справедливе вирішення спорів.

З огляду на наведений контекст принципи цивільного процесуального права мають не лише нормативне, а й світоглядне значення, формуючи правову культуру учасників процесу й утверджуючи верховенство права як ключову цінність демократичної правової держави.

Є повні підстави стверджувати, що процесуальна форма і її зміст перебувають у безпосередній взаємозалежності від достовірного дотримання принципів цивільного судочинства, оскільки саме вони визначають характер, індивідуальність і правову природу здійснення процесуальних дій під час розгляду справи. Зокрема, принцип диспозитивності дає учасникам процесу змогу самостійно реалізувати свої права, приймати рішення з питань, що безпосередньо стосуються їхніх інтересів, а також ініціювати судовий розгляд й обґрунтувати власну позицію. Таким чином, зазначені принципи формують концептуальну основу судової діяльності, адже саме через них визначається не лише структура та послідовність процесуальних дій, а й загальний підхід до реалізації правосуддя як суспільної функції держави. Вони конкретизують законодавчі положення, надаючи їм практичного змісту, що виявляється в дотриманні судом вимог законності, об'єктивності, неупередженості й рівності сторін. Крім того, принципи забезпечують взаємозв'язок між матеріальним і процесуальним правом, адже від правильного їх застосування залежить ефективність судового захисту прав, свобод і законних інтересів громадян. Саме завдяки цим засадам формується єдність судової практики, підвищується рівень довіри до судової влади й гарантується справедливість, передбачуваність і правова визначеність у процесі розгляду цивільних справ.

Отже, зазначені принципи формують зміст судової діяльності, визначають її законодавчі, процесуальні та матеріально-правові параметри, що забезпечують справедливе й ефективне здійснення правосуддя.

Принципи цивільного судочинства безпосередньо впливають на формування та функціонування процесуальної форми цивільного процесу, визначаючи її зміст, структуру й послідовність здійснення судових дій. Вони забезпечують узгодженість і стабільність право-

застосування, слугують методологічною основою для реалізації норм процесуального права. Взаємозв'язок між принципами та процесуальною формою є системним і невід'ємним: без дотримання засад правосуддя процесуальна форма втрачає свою ефективність, а сам судовий процес – справедливість і правову визначеність.

Послідовність або стадійність руху цивільної справи безпосередньо зумовлюється процесуальними діями учасників судового процесу, які здійснюються з урахуванням і дотриманням принципів цивільного судочинства. Саме ці принципи визначають правомірність і цілеспрямованість поведінки сторін, що відображає їхній правовий інтерес у вирішенні справи. Принципи цивільного судочинства виступають основоположним чинником у розумінні логіки й послідовності процесуальної форми, забезпечуючи цілісність і стабільність її як базової конструкції цивільного процесу.

1.3. Значення своєчасності для процесуальної форми цивільного судочинства

Сучасність вимагає від держави високої концентрації, нового розуміння і ставлення до різноманітних процесів, які відбуваються в українському суспільстві та світі. Це стосується і правових питань, і не є виключенням цивільне судочинство, яке постійно проходить певні етапи трансформації та зазнає законодавчих змін. Та це й зрозуміло, адже на початку незалежності Україна потребувала нових поглядів і реформування судової системи та законодавчої бази держави загалом, а останнім часом усе більше, особливо в стані війни, ми звертаємося до ведення судового процесу дистанційно, в електронній формі.

Електронне провадження в цивільному судочинстві ґрунтується на положеннях ЦПК України¹, Закону України «Про судоустрій і ста-

¹ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV.

тус суддів»¹ та Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи². Відповідно до зазначених актів здійснення процесуальних дій, подання документів, отримання судових рішень та інша комунікація між учасниками процесу й судом можуть відбуватися в електронній формі через підсистему «Електронний суд». Такий механізм сприяє підвищенню ефективності судового розгляду, забезпечує оперативність, доступність правосуддя та реалізацію принципів змагальності й рівності сторін у сучасних цифрових умовах.

Звернемо увагу на те, що в ст. 2 ЦПК України визначено завдання та основні засади цивільного судочинства. Зокрема, завданнями цивільного судочинства є *справедливий, неупереджений та своєчасний* розгляд і вирішення цивільних справ із метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (ч. 1).

Основними засадами (принципами) цивільного судочинства в ч. 3 ст. 2 ЦПК України проголошено:

- верховенство права;
- повагу до честі й гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- змагальність сторін;
- диспозитивність;
- пропорційність;
- обов'язковість судового рішення;
- забезпечення права на апеляційний перегляд справи;

¹ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. Рада. Законодавство України / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 20.07.2025).

² Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи : затв. рішенням Вищої ради правосуддя від 17.08.2021 № 1845/0/15-21. Рада. Законодавство України / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1845910-21#n22> (дата звернення: 20.07.2025).

- забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, установлених законом;
- розумність строків розгляду справи судом;
- неприпустимість зловживання процесуальними правами;
- відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення¹.

Норма, закріплена в ч. 3 ст. 2 ЦПК України, відображає правову сутність і значення основних принципів цивільного судочинства, визначаючи їх як фундаментальні засади здійснення правосуддя в цивільних справах. Саме ці принципи забезпечують судові органи орієнтирами при встановленні фактичних обставин, оцінці доказів та ухваленні законних і обґрунтованих судових рішень. Вони становлять правову основу функціонування цивільного процесу, без дотримання якої судовий розгляд втрачає свою легітимність, що, у свою чергу, може призвести до порушення прав і свобод учасників судового провадження.

Вважаємо, що суд як центральний і специфічний суб'єкт судового процесу покликаний забезпечувати ефективне, законне й обґрунтоване вирішення цивільних справ. На нього покладається особлива правова відповідальність за реалізацію завдань правосуддя, зокрема за належний захист прав, свобод і законних інтересів учасників процесу. Суд виступає гарантом справедливості й законності, що визначає його ключову роль у механізмі здійснення правосуддя.

Суд повинен здійснювати певні процесуальні дії, причому доцільно, щоб це було в той момент, у який потребує власне справа, а також загальна процесуальна форма судочинства.

Виходячи з наведеного, своєчасність судового розгляду слід розуміти як невід'ємну складову ефективного здійснення правосуддя, що поєднує в собі елементи доцільності, обов'язковості та процесуальної дисципліни. Вона виступає необхідною умовою реалізації завдань цивільного судочинства, забезпечуючи оптимальний темп розгляду справи та сприяючи своєчасному відновленню порушених прав і законних інтересів учасників процесу.

¹ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. Ст. 2.

Отже, питання своєчасності судового розгляду й надалі зберігає свою актуальність, оскільки безпосередньо впливає на процесуальну поведінку учасників судового процесу та на кінцевий результат розгляду справи. Своєчасне ухвалення судового рішення визначає рівень його обґрунтованості й законності, забезпечує досягнення цілей правосуддя та підвищує ефективність реалізації цивільної процесуальної форми. Цей принцип відображає розумність, послідовність і зваженість судового розгляду, формуючи правову оцінку доказів і рішень, що приймаються судом у межах справи.

Послідовний розгляд і вирішення справи забезпечують оперативність цивільного судочинства, що, у свою чергу, не допускає затягування процесу й виступає важливою гарантією реалізації права на судовий захист. У такому розумінні суд виступає владним органом, наділеним законними повноваженнями щодо організації та спрямування перебігу цивільного процесу. Водночас беремо до уваги, що на сучасному етапі сформовано певні наукові підходи до розуміння поняття «своєчасність» у контексті діяльності суду в цивільному судочинстві. Це питання знайшло своє відображення в працях таких учених, як Ю. В. Песоцька, С. В. Дяченко, С. В. Васильєв, К. В. Гусаров, М. Л. Коханська.

Так, Ю. В. Песоцька та С. В. Дяченко звертають увагу на аналогію розуміння своєчасності з таким принципом, як принцип концентрації, який, до речі, теж розглядається в розумінні теоретичних поглядів і не є зазначеним у законодавстві. Вони вказують на те, що перш за все зробити акцент потрібно на збиранні доказового матеріалу зі спору, тобто наданні суду першої інстанції доказів в обсязі, необхідному для правильного і своєчасного розгляду та вирішення справи у визначений законом строк. «Реалізація даного принципу і забезпечує своєчасний та справедливий розгляд цивільних справ»¹.

С. В. Васильєв описує своєчасність як характерну ознаку при вирішенні справи цивільним судом і вказує на встановлені цивільним

¹ Песоцька Ю. В., Дяченко С. В. Європейський принцип «case management» та необхідність його реалізації в цивільному судочинстві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. №8. С. 134. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/32>.

процесуальним законом строки. Він зазначає, що в ЦПК України встановлено систему строків, яка включає перш за все строки для дій, що здійснюються самим судом або суддею, та строки реалізації учасниками процесу своїх процесуальних прав і виконання процесуальних обов'язків. Перша група строків завжди встановлюється законом і поширюється на весь комплекс процесуальних дій, що здійснюються на різних стадіях судочинства. Друга група строків встановлюється не тільки законом, але і в деяких випадках судом¹.

Більш сучасний і поширений погляд представили Т. А. Цувіна й К. В. Гусаров, які вважають, що загальновизнані принципи й норми міжнародного права як принципи цивільного судочинства є основоположними імперативними нормами міжнародного права, відхилення від яких є неприпустимим. Вони мають наднаціональний характер, закріплюються в нормах міжнародного права й мають застосування субсідарно на рівні національного правопорядку під час здійснення правосуддя в цивільних справах². Водночас, досліджуючи ці питання, Т. А. Цувіна й К. В. Гусаров не розглядають своєчасність як одне з головних завдань цивільного судочинства.

М. Л. Коханська вказує на такий принцип, як *процесуальна економія*, яка є спрямованою «на забезпечення виконання завдання своєчасності та доцільності вибору процесуальних засобів, які спрямовані на оптимізацію процедури з розгляду справи, економію матеріальних витрат суб'єктів процесу». Враховуючи варіанти співвідношення часу, процесуальних засобів, які спрямовані на оптимізацію процедури з розгляду справ, економію матеріальних витрат, «справедливим щодо змісту цього поняття буде говорити про їх оптимальне співвідношення, а не про економію у буквальному значенні слова»³.

Дослідниця вважає, що «відповідно до чинного законодавства процесуальна економія відображається через вимоги своєчасності

¹ Васильєв С. В. Цивільний процес : підручник. Київ : Алерта, 2019. С. 14.

² Цувіна Т. А. Поняття та класифікація принципів цивільного процесу. *Цивільний процес* : навч. посіб. для підгот. студентів 3-го та 4-го курсів бакалаврату : електрон. вид. / за заг. ред. К. В. Гусарова. Харків : ТОВ «Оберіг», 2022. С. 22–23. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/civ_proc-22.pdf (дата звернення: 23.11.2024).

³ Коханська М. Л. Принципи цивільного судочинства, які забезпечують своєчасність судового захисту. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. №9. С. 17.

та доступності судочинства (простота процесуальних засобів, оптимальна вартість процесу, врахування інтересів бідних верств населення тощо), що за умови дотримання всіма суб'єктами процесу цивільної процесуальної форми, недопустимості зловживання правами, неупередженості суду у здійсненні судочинства та застосування дискреційних повноважень забезпечує ефективність судочинства»¹.

Таким чином, слід констатувати той факт, що певні класичні підходи та стандарти сприйняття залишаються незмінними в правовій системі при застосуванні загальних принципів цивільного судочинства. Це підкреслюють багато авторів – теоретиків, юристів, і не тільки ті, кого ми згадали. Проте зазначимо, що сучасне реформування судової системи, цифровізація та інтеграція в міжнародний простір із захисту прав і свобод людини і громадянина спонукають нас усе більше звертати увагу на ці зміни. Тому зробимо певні узагальнення деяких міркувань стосовно своєчасності та її значення для цивільного судочинства і його процесуальної форми та змісту.

Власне *своєчасність* – це властивість того, що відбувається, здійснюється в належний час; що відповідає потребам, вимогам моменту: доречності, актуальності розглядуваного питання чи конкретної дії.

Закон виступає першоосновним нормативним орієнтиром, на який суд зобов'язаний спиратися під час ухвалення процесуальних рішень – ухвал чи постанов – у межах розгляду конкретної справи. Саме з дотриманням вимог закону пов'язується правильність оцінки обставин, обґрунтованість висновків, а також забезпечення законності й передбачуваності судових дій. У цьому аспекті суд постає як особливий, інституційно самостійний суб'єкт процесуальної діяльності, на якого покладається ключова роль у здійсненні правосуддя, оцінці доказів та реалізації ефективного захисту прав і законних інтересів громадян України.

Відзначимо той факт, що своєчасність як завдання цивільного процесу є більш об'ємним і поважним, ніж здається на перший погляд. Тому автори – теоретики, науковці – усі по-різному розуміють це завдання процесу. Одні вважають і бачать його тільки у вигляді застосу-

¹ Коханська М. Л. Принципи цивільного судочинства, які забезпечують своєчасність судового захисту. С. 17.

вання строків, які використовуються в судочинстві, інші – як елемент концентрації цивільного процесу, треті – як певну процесуальну еконію, яка може бути застосована в суді, четверті – як застосування судом своєчасно необхідних юридичних фактів, доказів на суді.

На нашу думку, своєчасність у цивільному судочинстві є комплексною категорією, що охоплює всі етапи судового процесу – від моменту відкриття провадження до ухвалення остаточного рішення. Вона виступає не лише процесуальним принципом, а й критерієм ефективності здійснення правосуддя, адже забезпечує узгодженість дій суду й учасників процесу, оптимізує хід розгляду справи та гарантує реальне, неформальне поновлення порушених прав. Водночас функціональне значення своєчасності розкривається в здатності суду своєчасно приймати мотивовані та справедливі рішення, що ґрунтуються на зважених міркуваннях і правовій оцінці конкретних обставин справи.

Застосування саме цим органом характерних правових дій приводить до конкретного результату, і тут, якщо виникають питання про несвоечасність дій, затримки в прийнятті характерних рішень у справі чи маленьку доказову базу тощо, ці питання можна поставити лише до суду як специфічного учасника цього процесу.

Тому своєчасність слід розглядати не лише як завдання цивільного судочинства, але і як *правову вимогу*, що має обов'язкове застосування на всіх етапах процесу. Вона тісно пов'язана із загальною процесуальною формою та змістом цивільного судочинства, оскільки забезпечує належний стадійний рух справи, який має відбуватися своєчасно та відповідати як матеріальним, так і процесуальним вимогам правового регулювання.

Також звернімо увагу на те, чи тільки від суду залежать певні правові дії, такі як, наприклад, подача позовної заяви, надання експертизи, прихід до зали судового засідання свідка і т. д. Ні, не всі, тому ми можемо з певною визначеністю казати лише про можливість керування та ведення судового процесу судом, коли суду надають таку можливість інші задіяні учасники судового розгляду.

Таким чином, значення своєчасності розкривається, на нашу думку, у *правовому обґрунтуванні*, що зазначено законодавчо, і відпо-

відальність більшою мірою за керуванням всіма діями несе суд, хоча й інші учасники судового процесу, тим не менш, повинні його не затягувати. Це теж у їхніх інтересах – якомога скоріше, своєчасно здійснювати процесуальні дії, які є необхідними для вирішення спору та винесення законного й обґрунтованого судового рішення у справі.

Слід також звернути увагу на організацію електронного судочинства в цивільних справах, функціонування якого, безумовно, регламентується законодавством, проте водночас характеризується активним упровадженням новітніх інформаційних технологій. Такий перехід спрямований на вдосконалення правозастосовної практики, підвищення оперативності судового розгляду та забезпечення більш ефективного й доступного вирішення спорів. Використання електронного суду дає змогу оптимізувати стадійний рух справи, скоротити процесуальні строки, підвищити прозорість і гласність судового процесу, а також гарантувати дотримання прав і законних інтересів учасників цивільного судочинства в цифровому середовищі.

Так, доктор юридичних наук, професор М. М. Ясинок і доцент Ю. О. Котвяковський указують на те, що повільне судочинство, з порушенням процесуальних строків розгляду цивільних справ та ухвалення судових рішень, спричиняє цілу низку негативних наслідків, що, безумовно, викликає певну недовіру суспільства до судової системи України, а також підриває авторитет нашої держави на міжнародному рівні. Саме тому особливої уваги потребує вивчення новітніх механізмів, що дають змогу прискорити здійснення судочинства. Зокрема, функціонування електронного суду як засобу забезпечення ефективності й доступності правосуддя для громадян¹.

І дійсно, новітні технології дають змогу сьогодні це зробити, полегшити і скоротити час звернення до суду позивача, позивач лише повинен розумітися на використанні інтернету та вміти викласти в позовній заяві матеріальні та процесуальні вимоги, аргументувати їх, учасно приєднатися до конференції – засідання суду.

¹ Ясинок М. М., Котвяковський Ю. О. Електронний суд у цивільному судочинстві України. *Приватне та публічне право*. 2023. № 1. С. 36–42. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5666.2023.1.6>.

Таким чином, перехід до цифрових технологій спрощує цивільне судочинство, його ведення, його прискорення, доступність. Однак ми також вважаємо, що питання своєчасності слід розглядати з двох сторін, адже, незважаючи на вказані плюси, все ж таки своєчасність – це ще про доцільність і необхідність пройти певний етап (стадію) у цивільному процесі.

Зазначимо, що принцип своєчасності не лише забезпечує прискорення процесуальних дій, а й допускає їх розумне уповільнення в разі необхідності для всебічного й детального з'ясування обставин справи. Це дає змогу досягти більш якісного й обґрунтованого результату розгляду, зокрема в збиранні доказів або виклику додаткових свідків, за що суд несе пряму відповідальність. Отже, своєчасність виступає важливою умовою поєднання ефективності й точності цивільного судочинства.

Тому своєчасність набуває двоякого значення для цивільної справи: вона водночас повинна відповідати стадійному руху справи й діям учасників процесу, які повинні бути обґрунтованими та необхідними для досягнення істини і представлення суду, а з іншого боку, суд сам вирішує, прискорити процес чи сповільнити, тому що у справі може бути низка невирішених питань. Також не потрібно забувати про строки, у межах яких повинні діяти учасники судового процесу, вони повинні бути збалансованими й відповідати ЦПК України.

Значення завдань цивільного процесу для суду проявляється в його здатності ефективно аналізувати різноманітні правові питання, керувати ходом судового провадження та координувати дії його учасників. Виконання цих завдань передбачає ухвалення законного й обґрунтованого рішення щодо спірного питання, що, у свою чергу, забезпечує своєчасність процесуальних дій і прийняття судової постанови, яка відповідає вимогам законності та справедливості.

Таким чином, суд виступає не лише арбітром у вирішенні спору, але й ключовим суб'єктом, відповідальним за дотримання принципів цивільного судочинства, ефективність правозастосування та утвердження верховенства права у сфері здійснення правосуддя. При цьому ухвалене судом рішення або постанова може відрізнитися за своїм матеріальним і процесуальним змістом залежно від особливостей

конкретної справи, що відображає індивідуалізований підхід суду до застосування норм цивільного процесуального права й забезпечення справедливості в кожному окремому випадку.

Діяльність суду в межах цивільного судочинства вимагає не лише формального дотримання процесуальних норм, а й глибокого усвідомлення змісту кожного етапу розгляду справи, співвідношення прав і обов'язків учасників процесу та дотримання принципів справедливості, рівності й змагальності сторін. Уміння суду забезпечити баланс між швидкістю розгляду справи, повнотою з'ясування обставин і неухильним дотриманням закону свідчить про високий рівень реалізації завдань цивільного процесу. У цьому контексті індивідуальний підхід до кожної справи виступає не лише проявом професійної майстерності судді, а й важливим чинником забезпечення довіри до правосуддя та утвердження правової держави.

Суд, виконуючи покладені на нього функції, повинен враховувати права та свободи учасників судового процесу, їхні законні вимоги і своєчасно реагувати на процесуальні дії, що постають у ході розгляду справи. Такий підхід забезпечує належну реалізацію принципів змагальності, рівності сторін і справедливості судового розгляду, сприяючи ефективному досягненню мети цивільного судочинства – захисту прав, свобод і законних інтересів громадян.

Це передбачає забезпечення всебічного й обґрунтованого дослідження доказової бази, а також визначення необхідності конкретних процесуальних дій для правильного вирішення справи. Підкреслимо, що всі ці процесуальні кроки повинні здійснюватися бездоганно й у суворій відповідності з установленими законом строками, що гарантує ефективність, законність і стабільність цивільного судочинства.

Таким чином, принцип своєчасності в цивільному судочинстві набуває особливого значення, яке проявляється через низку ключових характеристик: узгодженість процесуальних дій, їхню досконалість і доцільність, а також суворе дотримання встановлених законом строків виконання окремих процесуальних процедур. Ці властивості забезпечують не лише оперативність і ефективність розгляду справи, а й гарантують правову впорядкованість процесу, сприяють підтриманню балансу між швидкістю судового розгляду й повнотою

з'ясування обставин справи, що, у свою чергу, є основою для прийняття законного, обґрунтованого та справедливого судового рішення.

Принцип своєчасності передбачає не лише суворе дотримання встановлених процесуальних строків, а й покладає на суд та учасників процесу відповідальність за якість, повноту й результативність виконаних процесуальних дій. Він вимагає усвідомленого підходу до кожного етапу розгляду справи, урахування значення кожної дії для остаточного вирішення спору й забезпечення законності, обґрунтованості та справедливості ухваленого рішення. Своєчасність є фундаментальним елементом ефективного цивільного судочинства, оскільки вона забезпечує гармонійний баланс між оперативністю розгляду справи, повнотою та точністю з'ясування обставин і належним захистом прав та інтересів учасників процесу.

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ТА РОЗУМІННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

2.1. Використання цифровізації в цивільному процесі

Беззаперечним проявом сучасності є здатність держави та суспільства оперативно реагувати на глобальні й динамічні трансформації, що охоплюють усі сфери суспільного життя. Ці процеси не обминули й правову сферу, яка постала перед необхідністю адаптації до нових технологічних і комунікаційних реалій. Відповіддю на ці виклики стало впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС), створеної відповідно до вимог чинного законодавства України як комплексної електронної платформи для забезпечення функціонування судової влади.

ЄСІТС покликана модернізувати процес прийняття, розгляду й вирішення цивільних та інших спорів, забезпечуючи прозорість, ефективність і доступність судочинства. Її становлення стало можливим завдяки сукупності об'єктивних чинників – розвитку інформаційних технологій, інтеграційних процесів у правовій системі, а також зростанню ролі цифрових інструментів у забезпеченні правосуддя на міжнародному й національному рівнях.

Функціонування ЄСІТС є важливим етапом цифрової трансформації судової влади, що спрямована на підвищення ефективності та прозорості судового процесу. У сфері цивільного судочинства ЄСІТС виступає не лише технічним інструментом комунікації між учасниками процесу, а й ключовим елементом модернізації всієї процесуальної системи. Завдяки її впровадженню відбувається оптимі-

зація процедур подання процесуальних документів, забезпечується автоматизований розподіл справ між суддями, електронна фіксація процесуальних дій, а також спрощується доступ громадян до правосуддя.

Використання ЄСІТС сприяє утвердженню принципів відкритості, гласності й рівності сторін у цивільному процесі. Вона створює умови для формування єдиного інформаційного простору правосуддя, у межах якого реалізується взаємодія між судами, учасниками процесу, органами державної влади й суспільством. Такий підхід відповідає європейським стандартам електронного правосуддя та демонструє прагнення України до побудови сучасної, технологічно розвинутої моделі судочинства, ґрунтованої на принципах законності, доступності й ефективності.

Правові засади створення та функціонування ЄСІТС визначені Законом України «Про судоустрій і статус суддів», відповідно до ст. 18 якого ЄСІТС забезпечує обмін документами в електронній формі, фіксацію та зберігання процесуальних даних, а також організацію електронної взаємодії між судами, учасниками судового процесу й іншими державними органами¹. Крім того, ЦПК України (зокрема ст. 14, 43, 183–187) деталізує порядок використання електронних документів, подання процесуальних заяв і отримання судових рішень через електронні кабінети користувачів системи².

Розроблення та впровадження ЄСІТС здійснюється Державною судовою адміністрацією України в межах його спеціальних повноважень, що гарантує офіційний характер і безперервність функціонування системи. Важливим нормативним актом, який конкретизує технічні й організаційні аспекти роботи ЄСІТС, є Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, затверджене Вищою радою правосуддя³.

¹ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII.

² Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV.

³ Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи : затв. рішенням Вищої ради правосуддя від 17.08.2021 № 1845/0/15-21.

Сукупність згаданих вище актів формує нормативну базу, що забезпечує узгоджене функціонування ЄСІТС як єдиного цифрового простору правосуддя в Україні.

Отже, запровадження ЄСІТС стало дієвим механізмом реалізації основних принципів цивільного процесуального права, зокрема принципів диспозитивності, змагальності, доступності правосуддя та процесуальної рівності сторін. Завдяки електронним інструментам комунікації учасники процесу отримали змогу самостійно розпоряджатися своїми процесуальними правами, ефективно обмінюватися доказами, подавати заяви, клопотання чи апеляційні скарги незалежно від місця свого перебування. Такий підхід значно підвищує рівень реальної змагальності й гарантує дотримання процесуальної рівноваги між сторонами.

Крім того, ЄСІТС забезпечує принцип публічності й відкритості судового розгляду, оскільки дає змогу здійснювати фіксацію процесуальних дій, надавати доступ до матеріалів справи в електронній формі. Це сприяє зниженню корупційних ризиків, посиленню довіри громадян до судової системи й формуванню нової моделі електронного правосуддя, у якій технологічна інноваційність поєднується з гарантіями верховенства права.

Таким чином, функціонування ЄСІТС є не лише технічним удосконаленням процесуальної діяльності, а й інституційним чинником, що забезпечує реальне втілення принципів цивільного судочинства. Вона є важливою складовою процесу цифрової трансформації правосуддя в Україні, що забезпечує ефективність, прозорість і доступність цивільного судочинства. Упровадження ЄСІТС сприяє зміцненню принципів верховенства права, правової визначеності й відкритості судової діяльності. Однак подальший розвиток ЄСІТС потребує вдосконалення нормативно-правового регулювання, технічної інфраструктури й підвищення рівня цифрової компетентності користувачів.

Водночас ЄСІТС постає не лише інструментом технологічної модернізації, а й важливим чинником формування нової *правової культури*, основаної на прозорості, ефективності й довірі до судової влади.

Цифровізація цивільного судочинства виступає також як нова категорія правозастосовної діяльності, яка безпосередньо впливає на зміст і форму цивільного процесу. Упровадження електронних інструментів у розгляд справ створює передумови для трансформації окремих процесуальних інститутів і перегляду практики застосування загальних принципів цивільного судочинства. Зокрема, цифровізація може суттєво спростити здійснення конкретних процесуальних дій учасників судового розгляду, забезпечуючи оперативний обмін процесуальними документами, електронне фіксування доказів і зменшення бюрократичних процедур. Водночас це відкриває можливості для формування нового *формату процесуальної форми*, що потенційно потребує нормативного закріплення в ЦПК України, адже цифрові процеси не завжди підпадають під історично сформульовані засади правової категорії.

Отже, цифровізація стає не просто технічним інструментом, а суттєвим фактором *еволюції цивільного судочинства*, який здатен впливати на структуру процесу, правовий статус учасників і методи реалізації принципів цивільного судочинства в сучасних умовах.

Зауважимо, що чинний ЦПК України поки що не відображає в повному нормативному сенсі правового співіснування та взаємодії електронного формату ведення процесу з класичною процесуальною формою цивільного судочинства, нормативно закріпленою в Кодексі. Саме це зумовлює необхідність проведення наукових досліджень взаємозв'язків між традиційними й цифровими елементами судового процесу як новітнього правового явища, яке вимушене співіснувати та перебуває у взаємозалежності з класичною процедурою. У цьому аспекті особливого значення набуває роль суду як спеціалізованого учасника процесу, що потребує високого рівня професійної майстерності у веденні цивільних справ із використанням як традиційних засад і правових інструментів процесуальної форми, так і нових правових підходів, що виникають у зв'язку з цифровізацією судового провадження. Такий підхід дає змогу забезпечити баланс між класичною процедурою та інноваційними технологіями, гарантуючи ефективно й законно здійснення правосуддя.

У зв'язку з цим постають питання щодо ведення цивільних справ у контексті територіальної підсудності, оскільки сучасні технології відеозв'язку дають змогу не обмежуватися конкретним судом за місцем перебування учасників процесу. Це відкриває потенційну можливість для сторін вибирати суддю, який буде вести конкретну справу, незалежно від його територіальної юрисдикції. Особливо актуальним це стає для малозначних спорів, які цілком доцільно розглядати в онлайн-режимі. Серед іншого такий підхід спрощує навантаження на загальну судову систему, сприяючи підвищенню ефективності й оперативності цивільного судочинства.

ЄСІТС надає широкий спектр можливостей, закріплених у законодавстві, спрямованих на електронну організацію судового процесу. Зокрема, вона забезпечує онлайн-реєстрацію користувачів, подання процесуальних актів-документів в електронному форматі та їх надсилання судом усім учасникам процесу, у тому числі судових рішень, через електронні кабінети користувачів. Крім того, система дає змогу брати участь у судовому засіданні через відеоконференцію поза межами приміщення суду, вести протокол судового засідання, оформлювати судові рішення в електронній формі, а також здійснювати електронний обмін листами й іншими процесуальними повідомленнями.

Таким чином, ЄСІТС створює комплексну електронну платформу для реалізації процесуальної діяльності, що значно сприяє ефективності правозастосовної діяльності, оперативності судового реагування та доступності правових інструментів. Вона виступає сучасним інструментом цифрової перебудови судової системи України, який дає змогу спрощувати та прискорювати розгляд цивільних справ в онлайн-форматі, забезпечуючи при цьому повноцінне здійснення процесуальних дій, включно з винесенням судових рішень і фіксацією пояснень учасників судового процесу. Водночас ця електронна платформа перебуває у взаємозалежності з класичною процесуальною формою цивільного судочинства, оскільки поєднує цифрові інструменти з традиційними правовими засадничими принципами.

Вважаємо, що в перспективі розвиток цифрових технологій у судовій сфері може спричинити нове правове тлумачення процесуаль-

ної форми, потенційно трансформуючи традиційне розуміння цивільного судочинства. У зв'язку із цим виникає нагальна потреба наукового аналізу впливу цифровізації на зміст і форму цивільного судочинства, що дасть змогу обґрунтовано визначити напрями подальшого вдосконалення правових і процесуальних механізмів у судовій системі.

Проблематика цифровізації цивільного судочинства розглядалася, зокрема, такими вченими, як В. С. Савчук, Д. М. Белов, М. В. Белова, О. В. Бринцев та ін.

Так, В. С. Савчук зауважує, що «ступінь цифровізації судочинства починає позиціонуватися як самостійний показник у системі гарантій доступності правосуддя. Зокрема, набуває поширення теза про те, що якщо в епоху дистанційних засобів зв'язку звернення до правосуддя вимагає фізичної (очної) явки до суду, то такі правила судочинства мають розглядатися як обмеження доступу до правосуддя»¹. Дослідник переконаний, що покладені в основу цивільного судочинства завдання цифровізації вбачаються актуальними й такими, що сприяють оптимізації процедури розгляду та вирішення цивільних спорів у суді. Водночас, крім уточнення та конкретизації згаданих завдань, слід більш точно опрацювати механізм їх виконання в судовій практиці².

В. С. Савчук вважає, що вітчизняна правова система потребує вжиття таких заходів: доопрацювання та запуску всіх підсистем і модулів ЄСТІС; закріплення на законодавчому рівні розподілу повноважень щодо забезпечення належного функціонування інформаційно-комунікаційних технологій в судовому процесі, зокрема шляхом залучення в штат суду додаткових спеціалістів; забезпечення принципу рівності й доступності правосуддя шляхом подолання цифрової безграмотності населення; визначення та закріплення меж цифровізації правосуддя в аспекті поділу повноважень між людиною та комп'ютером; забезпечення навчання та тренінгу відповідних спеціалістів апарату

¹ Савчук В. С. Цифровізація цивільного судочинства: переваги та недоліки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 173. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/38>.

² Там само. С. 174.

суду у сфері використання інформаційно-комунікаційних технологій у судовій діяльності¹.

Д. М. Белов і М. В. Белова розглядали питання використання штучного інтелекту в судочинстві й судових рішеннях. Вони вважають, що штучний інтелект може значно полегшити процеси судочинства, забезпечуючи швидкий доступ до інформації та аналізу судових рішень. Однак використання штучного інтелекту вимагає уваги до етичних аспектів і забезпечення прозорості, відповідальності й захисту прав громадян. Науковці вважають необхідним розробляти нормативно-правове регулювання, що встановлює стандарти використання штучного інтелекту в судочинстві, здійснювати експертну оцінку й навчання суддів, а також досліджувати та вдосконалювати методи й інструменти використання штучного інтелекту, зокрема забезпечувати кібербезпеку, конфіденційність і захист персональних даних².

Ще у 2016 році у своїй монографії О. В. Бринцев зазначив наступне: «Перспективне процесуальне законодавство України побудовано на концепції втілення в існуючу традиційну процесуальну форму окремих електронних елементів електронного судочинства». Автор наголосив, що є ще багато вільного місця для подальшого розвитку електронного судочинства в Україні. «Електронний суд» є елементом інформаційного суспільства, це самостійна унікальна форма судового процесу, оснований на новітніх інформаційних технологіях, що забезпечують певний цикл розгляду судової справи в електронному форматі. В Україні є всі передумови для швидкого руху вперед³.

Відзначимо, що, безумовно, усі ці погляди мають значення для розвитку і трансформаційних змін у питаннях ведення цивільної справи в суді за допомогою новітніх технологій, але зауважимо, що, на наш

¹ Савчук В. С. Цифровізація цивільного судочинства: переваги та недоліки. С. 174.

² Белов Д. М., Белова М. В. Штучний інтелект в судочинстві та судових рішеннях, потенціал та ризики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 78, ч. 2. С. 319. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.50>.

³ Бринцев О. В. «Електронний суд» в Україні. Досвід та перспективи : монографія. Харків : Право, 2016. С. 25. (Серія «Інноваційне суспільство і розвиток законодавства»).

погляд, головне – це *органіка* співвідношення форм ведення процесу. Зрозуміло, що друга, так звана електронна форма набуває правових можливостей у вигляді *альтернативного формату процесуальної форми цивільного судочинства*, але вона повинна все ж таки відповідати головним засадам ЦПК України й не мати з ним законодавчих суперечностей.

Ще у 2014 році Рада суддів України затвердила Стратегію розвитку судової системи України, у якій одним із ключових пріоритетів визначено розвиток електронного правосуддя. Сучасне розуміння цього формату демонструє його значні переваги, насамперед у технічному й документальному обігу процесуальних актів, матеріалів справи та паперових доказів. Електронна система дає змогу надсилати документи, підписувати їх електронним підписом і вести судовий розгляд у дистанційному режимі, що забезпечує учасникам процесу можливість бути присутніми у визначений час і день незалежно від місця їх перебування. Такий підхід значною мірою спрощує доступ до судового захисту та сприяє своєчасному винесенню судових рішень, підвищуючи оперативність і зручність цивільного судочинства.

Однак, використовуючи новітні технології, суд, на жаль, усе ж не може позбутися формату оформлення та дублювання процесуальних актів-документів зі справи, повинен дотримуватися вимог щодо їх паперового оформлення з точки зору юридичної техніки й мати їх у повноцінному форматі письмового документа, що додається до фізичної цивільної справи за всіма правилами судового діловодства і правилами фіксування та утримання в цивільному суді, тобто має зберігатися можливість фізично їх потримати й переглянути для всіх учасників справи, які будуть мати на це бажання.

Ніхто не може заперечити, що цивільне судочинство повинне просуватися вперед, розвиватися в напрямі інформаційно-комунікаційних технологій, але зауважимо, що з точки зору оформлення цивільної справи це, можна сказати, обтяжує суд, надаючи йому ще більшої роботи з процесуального оформлення цивільної справи. Щоб забезпечити стабільність оформлення юридичних документів, необхідне застосування належної юридичної техніки викладення кожного

з них, яка полягає в конкретних умовах оформлення юридичного документа.

Виходячи з викладеного, можна зробити низку зауважень і запропонувати потенційні зміни до ЦПК України. По-перше, доцільно визначити категорії справ, які можуть розглядатися виключно в електронному форматі, без обов'язкового паперового документообігу. Такий підхід дасть змогу оптимізувати процесуальні дії для мало-значних або стандартизованих спорів, де дистанційний розгляд не знижує якості правосуддя.

По-друге, слід закріпити в ЦПК України норми щодо справ, які потребують безпосередньої присутності учасників у суді через їхню складність або специфіку процесуального розгляду. За таких умов можливі винятки, наприклад, коли свідок не може бути присутнім у залі судового засідання в конкретний день і час, але має надати пояснення дистанційно. Такі випадки можуть мати епізодичний та одиноразовий характер і повинні передбачатися процесуальними нормами через механізм попереднього повідомлення суду або ухвали, що визначає порядок участі в засіданні.

Чітка регламентація категорій справ, які розглядаються в електронному та традиційному форматах, сприятиме оптимізації процесуальних процедур, забезпеченню гнучкості судового розгляду й підвищенню ефективності цивільного судочинства, зберігаючи при цьому гарантії законності й захисту прав учасників процесу.

Таким чином, наразі норми ЦПК України здебільшого відображають класичну процесуальну форму, орієнтовану на паперовий документообіг. Винятком становлять окремі положення, що передбачають застосування технічних засобів для фіксації судового розгляду, наприклад ведення протоколу судового засідання за допомогою електронних систем.

Водночас наголосимо, що при організації електронного судового розгляду необхідно орієнтуватися на основні принципи цивільного процесуального права, зокрема на принцип гласності. Однак у випадках дистанційного розгляду виникають обмеження щодо реальної присутності всіх бажаючих у залі судового засідання, оскільки доступ до електронного засідання потребує спеціальних кодів або авториза-

ції. Це підкреслює потребу в подальшому нормативному врегулюванні електронного процесу для забезпечення балансу між цифровою ефективністю та дотриманням фундаментальних принципів цивільного судочинства.

Зазначимо, що процесуальна форма цивільного судочинства сприяє послідовності й системі тих дій, які складають судочинство та стадії цивільного процесу. Така характеристика, як стадійність цивільного процесу, повинна чітко відповідати нормативним діям, які є зазначеними в ЦПК України, і відповідати поступовим процесуальним діям учасників цивільного процесу, адже це є запорукою досягнення процесуальних цілей вирішення цивільної справи і винесення законного й обґрунтованого судового рішення. Сьогодні бачимо, як цивільний процес нормативно приходить до того, що так чи інакше з налаштуванням формату електронного суду буде змушений змінитися класичний формат діяльності суду, який тепер ***може бути різним і окремим для кожної конкретної справи***. Це тягне за собою купу інноваційних конфігурацій налаштувань, особливо у форматі документообігу й форматі звернення до такого електронного суду. Суд не може виносити рішення, не вислухавши й не обговоривши доводів осіб, які з'явилися в судові засідання. Виникає питання, чи є готовим до того українське процесуальне законодавство. На наш погляд, потрібно перш за все приділити увагу нормам права, які б визначали характерні ознаки ведення справи судом в електронному режимі.

Цифровізація сприяє оптимізації процедур, скороченню строків розгляду справ і підвищенню гнучкості судового процесу, водночас зберігаючи ключові принципи цивільного процесуального права. Вона стимулює переосмислення традиційних процесуальних моделей, що відкриває можливості для інтеграції дистанційних технологій, автоматизації фіксації доказів і впровадження електронних інструментів управління справами, одночасно потребуючи адекватного нормативного закріплення цих нововведень у ЦПК України.

Також зазначимо, що цифровізація істотно впливає на процесуальний документообіг і фіксацію ведення справи, проте при цьому вона має залишитися виявом стабільності та внутрішнього порядку розгляду цивільних справ. Новітня електронна система ведення справ виступає

як *додатковий елемент процесуальної форми* цивільного судочинства, що дає змогу сучасному судочинству прискорювати прийняття справ до розгляду, забезпечувати більш вільний обмін процесуальними актами-документами і юридично значущими фактами між учасниками процесу. Водночас ефективне використання таких електронних інструментів потребує нових нормативних регулювань, які гарантують законність і обґрунтованість дій суду й учасників цивільного процесу, зберігаючи при цьому ключові принципи цивільного судочинства.

Цифровізація судового процесу повинна бути інтегрована у відповідну процесуальну форму, яка відображає загальне розуміння процесуальної конструкції. Вона повинна мати власний процесуальний зміст, що характеризується певними правовідносинами й визначає процесуальні дії учасників розгляду. Така організація цифрового процесу забезпечує можливість виносити законні й обґрунтовані судові постанови, зберігаючи при цьому відповідність класичним принципам цивільного судочинства.

Отже, підкреслимо, що процесуальна форма цивільного судочинства, безперечно, здатна зазнавати трансформацій і певним чином змінюватися в майбутньому під впливом упровадження сучасної електронної системи. Наразі законодавство обмежує радикальні зміни ЦПК України, передбачаючи лише окремі новітні норми, що регулюють ведення та фіксацію цивільних справ в електронному форматі. Разом із тим паралельний розвиток і технічне вдосконалення ЄСІТС неминуче сприятиме формуванню нових підходів до організації та спрощення ведення судового процесу. Це, у свою чергу, згодом вимагатиме відповідного закріплення в нормах цивільного процесуального законодавства та внесення змін до самого ЦПК України.

На сьогодні залишається багато питань, що стосуються ведення цивільного судочинства в електронному форматі, який при цьому дуже швидко набирає практичних обертів удосконалення та застосування. Сюди ми можемо віднести питання, які стосуються: кібербезпеки; достовірності доказів й інформації зі справи, що надається учасниками цивільного процесу; питання доступності звернення до суду для громадян України, які можуть вільно в електронному форматі звертатися до суду, а це, можна сказати, перш за все про

правову досвідченість населення та підкріплення цих дій нормами ЦПК України; питання етичного та правового розуміння використання штучного інтелекту (добросесність учасників справи), а також питання, пов'язані з наміром утілення так званого робота-судді, – тут узагалі, на нашу думку, буде стояти питання етичного розуміння при розгляді такої справи.

Таким чином, на сучасному етапі розвитку цифровізації її впровадження в процесуальну форму цивільного судочинства слід розглядати як допоміжний інструмент, покликаний сприяти ефективному розгляду справ, спрощенню процесуальних дій учасників судового процесу й не ускладнювати діяльність суду. *Електронна форма судового провадження* має виступати досконалішою умовою реалізації процесуальної форми, що забезпечує швидкість, точність і зручність судового розгляду.

Разом із тим слід урахувувати, що помилки чи технічні збої, які можуть виникати під час використання електронних засобів у судовому процесі, потенційно впливають на якість функціонування судової системи, зокрема на обґрунтованість і законність постанов суду. Це, у свою чергу, може спричинити необхідність апеляційного або касаційного перегляду справ, що призведе до затягування судового розгляду та, відповідно, не відповідатиме основним засадам процесуальної форми цивільного судочинства, орієнтованим на своєчасність, стабільність і правову визначеність.

2.2. Значення доказування для процесуальної форми цивільного судочинства

Статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожному гарантується право на справедливий і публічний розгляд його справи незалежним і безстороннім судом¹.

¹ Європейська конвенція з прав людини : від 04.11.1950. Рада. Законодавство України / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення 30.10.2025).

Також згідно з положенням ст. 3 ЦПК України кожна особа має право звернутися до суду за захистом порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів¹.

Право особи на судовий захист є однією з основоположних гарантій Конституції України й міжнародних актів, що забезпечує можливість оскарження особою будь-яких дій чи рішень, які порушують її права чи свободи.

Процесуальна форма як система взаємопов'язаних вимог знаходить своє юридичне вираження в нормах цивільного процесуального права, що забезпечує її офіційне визнання, стабільність і практичне застосування у сфері судочинства.

Доказування в межах цивільної процесуальної форми являє собою системну діяльність усіх учасників процесу, спрямовану на встановлення юридично значущих фактів. Попри розмежування функцій учасників процесу, така діяльність є взаємопов'язаною і координується судом, який виконує провідну функцію – здійснює правову оцінку доказів, формує внутрішнє переконання та ухвалює рішення по суті спору відповідно до закону й принципу справедливості.

«Доказування становить основну частину процесуальної діяльності, спрямовану на одержання об'єктивних даних, необхідних для виконання завдань цивільного судочинства»².

Зміст доказування в процесуальній формі цивільного судочинства полягає в здійсненні комплексу процесуальних дій усіма суб'єктами процесу незалежно від їхніх функцій у цій діяльності. При цьому суд виконує провідну роль, забезпечуючи дотримання принципів змагальності, об'єктивності й законності, надаючи правову оцінку зібраним доказам і формуючи мотивований висновок щодо суті спірних правовідносин. Одночасно вважаємо, що однією з основних цілей цивільного судочинства є встановлення об'єктивної істини у справі, що досягається через процес доказування, який включає послідовне зби-

¹ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV.

² Кожемякін А. Ю. Доказування та докази в цивільному процесі. *Цивільне процесуальне право України* : підруч. для юрид. вузів і ф-тів / за ред. В. В. Комарова. Харків : Основа, 1992. Гл. XV. С. 156.

рання, перевірку та правову оцінку юридично значущих фактів. Саме встановлення істини забезпечує не лише правильне застосування норм матеріального права, а й реалізацію принципу справедливості як фундаментальної засади цивільного процесу.

Принцип об'єктивної істини посідає центральне місце в системі засад цивільного судочинства, оскільки саме він спрямовує діяльність суду на всебічне, повне й неупереджене з'ясування всіх обставин справи. У межах змагальності процесу цей принцип реалізується через активну роль суду в дослідженні доказів і забезпеченні рівності процесуальних можливостей сторін. Незважаючи на те, що збирання доказів покладається переважно на учасників процесу, суд зобов'язаний створити умови для встановлення фактичних обставин, необхідних для правильного вирішення спору. Таким чином, поєднання принципів змагальності й об'єктивної істини забезпечує баланс між автономією сторін і обов'язком суду ухвалити законне й обґрунтоване рішення, що відповідає вимогам справедливості.

Отже, докази та процес доказування виступають основним інструментом реалізації принципів об'єктивної істини та змагальності в цивільному судочинстві. Саме через доказову діяльність забезпечується встановлення фактичних обставин, які мають юридичне значення для вирішення спору. Кожен доказ набуває ваги лише за умови його належності, доступності, достовірності, що підлягає оцінці судом у межах внутрішнього переконання, сформованого на основі всебічного дослідження матеріалів справи. Завдяки цьому доказування виступає не лише процесуальною діяльністю сторін, а й механізмом забезпечення законності, справедливості й ефективного захисту прав і свобод людини в цивільному судочинстві.

Процесуальні юридичні факти (докази) мають певні якості. Насамперед вони повинні бути зафіксовані у встановленій законодавством процедурно-процесуальній формі, тобто процесуальні юридичні факти мають правове значення лише в тому разі, якщо вони належним чином оформлені й затверджені. Юридичні факти, які породжують конкретні процесуальні правовідносини, як правило, не одиничні, а виступають у вигляді юридичного складу. Зі свого боку юридичний склад характеризується двоякістю правової природи, він

включає в себе матеріально-правовий характер і матеріально охоронюване правовідношення. Ці процесуальні факти повною мірою зазначені в нормах процесуального права.

Саме це зумовлює характер тих вимог, яким повинні відповідати дії учасників цивільного процесу, на яких покладається обов'язок пред'явлення доказів і встановлення об'єктивної істини, тобто на всіх, хто є заінтересованим у вирішенні об'єктивної та законної істини з конкретної цивільної справи.

Тому можна стверджувати, що судове доказування являє собою складну процесуальну діяльність суду й інших учасників цивільного процесу, яка спрямована на встановлення істини з конкретної справи і вирішення спору між сторонами.

Отже, доходимо висновку, що одним з основних завдань процесуальної форми цивільного процесу є забезпечення послідовності правосуддя; стабільність, яка притаманна цивільному судочинству, охоплює всі дії суду й дії інших учасників процесу. Згідно з нормами цивільного процесуального законодавства усі дії суду й інших суб'єктів процесу суворо регламентовані і підкоряються вимогам цивільної процесуальної форми. Водночас зазначимо, що зміст процесуальної форми цілком залежить від використання учасниками судового розгляду юридичних фактів (процесуальних доказів), які, безперечно, різняться за формою і змістом інформації, а також мають різні видові характеристики (документи, технічні записи, показання свідків тощо).

«Механізм стадійного руху цивільної справи, взаємозв'язку процесуальної дії суб'єктів цивільної справи, взаємозв'язку процесуальних дій суб'єктів процесуальної діяльності та їх документальне оформлення складає цивільний процес (цивільне судочинство) як встановлений законом порядок розгляду і вирішення цивільних справ»¹.

На нашу думку, ця аргументація є правильною, оскільки суттєвою ознакою цивільної процесуальної форми є система вимог, які закріплені в нормах цивільного процесуального права.

¹ Комаров В. В. Судова влада і правосуддя у цивільних справах. *Цивільне процесуальне право України* / за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 1999. Гл. I. С. 18.

Ця система вимог передбачає існування у своєму складі правил і реквізитів, що визначають коло й порядок діяльності всіх осіб, які беруть участь у справі, послідовність, зміст і характер усіх їхніх дій, а також відповідальність за невиконання цих дій. Процесуальне законодавство всю судову діяльність ділить на стадії, визначивши їх залежно від кола безпосередніх завдань, які виконуються судом на певному етапі розвитку процесуальних правовідносин.

Відзначимо, що кожна стадія цивільного процесу супроводжується формуванням певної системи норм, які визначають повноваження та обов'язки суду й регулюють правовідносини між учасниками процесу, що виникають унаслідок здійснення відповідних процесуальних дій. У межах цих стадій доказування виступає основним механізмом установлення об'єктивної істини й реалізації принципів змагальності та справедливості. Суд, спираючись на передбачені законом норми, забезпечує всебічне дослідження доказів, правову оцінку фактів і формування обґрунтованого висновку щодо суті спору. Синергія між процесуальними нормами, судовими діями і доказовою діяльністю учасників процесу гарантує не лише дотримання закону, а й ефективну реалізацію принципів справедливості та захисту прав учасників справи.

Послідовність стадій цивільного процесу, здійснення процесуальних дій і застосування відповідних норм процесуального права визначає формування процесуальних відносин і має строго нормативний характер. Саме через визначену законом послідовність етапів забезпечується цілісність і впорядкованість судового впровадження. Так, початковою є стадія відкриття провадження у справі, що збігається з пред'явленням позову та прийняттям судом позовної заяви. Наступною стадією виступає провадження у справі до судового розгляду, за якою сліднують інші стадії відповідно до процесуального регламенту. Дотримання цієї послідовності є обов'язковим, оскільки зміна порядку або пропуск стадії може порушити встановлений законодавством порядок формування процесуальних відносин і негативно вплинути на забезпечення законності, справедливості й захисту прав учасників цивільного процесу.

Абсолютно очевидним є те, що процесуальна форма цивільного процесу повинна ґрунтуватися на певних складових, серед яких, безперечно, однією з найважливіших сфер процесуальної діяльності є застосування доказування учасниками цивільного розгляду.

Згідно зі ст. 229 ЦПК України суд під час розгляду справи повинен безпосередньо дослідити докази у справі: ознайомитися з письмовими й електронними доказами, висновками експертів, поясненнями учасників справи, викладеними в заявах по суті справи, показаннями свідків, оглянути речові докази¹.

М. В. Селіванов і В. А. Кройтор судовим доказуванням вважають діяльність учасників процесу при визначній ролі суду з надання, збирання, дослідження та оцінки доказів із метою встановлення обставин цивільної справи, тобто вони при визначенні поняття судового доказування беруть до уваги і стадії судового доказування, і головну роль суду в цьому процесі².

Ми вважаємо, що доказування являє собою складну розумову діяльність суду й учасників цивільного процесу, яка є певним гарантом встановлення в передбаченому законом порядку наявності чи відсутності юридично значущих фактів для ухвалення законного й обґрунтованого судового рішення.

Так, на думку Р. В. Тертишнікова, судові пізнання повинне проходити в рамках процесуальної форми, тобто встановленої процесуальними нормами послідовності визначення кола фактів, які підлягають встановленню, доказів, що можуть їх підтверджувати чи спростувати, порядку надання та витребування зазначених доказів, їх оцінки й дослідження³.

Отже, доказування та докази на різних стадіях судового процесу, якщо вони використовуються судом, мають певну юридичну цінність і автоматично стають процесуальними, тобто тими, які будуть впли-

¹ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 №1618-IV.

² Селіванов М. В. Докази та доказування у цивільному процесі. *Цивільний процес* : навч. посіб. / за заг. ред. В. А. Кройтора. Харків : Вид-во Харків. нац. ун-ту внутр. справ, 2009. Гл. VI. С. 101.

³ Тертишніков Р. В. Доказування і докази в судочинстві України : наук.-практ. посіб. Харків : ФІНН, 2009. С. 13.

вати та впливають на законне й обґрунтоване рішення в цивільній справі.

З огляду на процесуальну значимість доказів у цивільному судочинстві їх класифікують за сучасними способами отримання та застосування, що визначаються відповідними стадіями судового процесу.

Тобто, якщо йдеться про фіксацію цивільного судочинства, ми не повинні забувати про порядок процесуального збирання інформації, фіксації та документального оформлення, адже на цій основі суд установлює наявність чи відсутності юридично значущих фактів для ухвалення законного й обґрунтованого судового рішення.

Доказування в цивільному судочинстві виконує подвійне функціональне призначення. По-перше, воно забезпечує дотримання процесуальної форми судового розгляду, визначаючи порядок і логіку здійснення процесуальних дій усіма учасниками провадження. По-друге, доказова діяльність має безпосередній вплив на матеріальну складову судового процесу, оскільки саме на основі належно зібраних, перевірених і оцінених доказів суд установлює юридично значущі факти й формує своє обґрунтоване рішення. Процесуальні докази сприймаються сторонами як матеріальна база правової інформації, яка дає змогу реалізувати принципи об'єктивності та всебічності при дослідженні обставин справи. Завдяки цьому судова оцінка доказів і винесення рішення здійснюються в межах закону, забезпечуючи не лише законність, а й справедливість кінцевого результату цивільного процесу.

Висновок полягає в тому, що в правничій літературі слід чітко розмежовувати докази, зібрані на етапі подання позовної заяви, й ті, які суд використовує для формування свого правового рішення як юридично значущі факти. Такі докази доцільно класифікувати під терміном «процесуальні», що підкреслює їхнє значення для реалізації процесуальної форми цивільного судочинства. Збирання, перевірка й оцінювання цих доказів забезпечують не лише дотримання встановленого законом порядку процесуальних дій, а й формують матеріальну основу для всебічного й об'єктивного встановлення обставин справи, що є гарантією законності, справедливості та правильності кінцевого судового рішення.

Отже, у цивільному процесі процесуальні джерела доказів слід розглядати як *спеціалізовану процесуальну форму інформації*, що має власний зміст і функції. Через ці джерела суд досліджує та залучає до матеріалів справи юридично значущі факти, необхідні для всебічного, об'єктивного й законного встановлення обставин справи. Використання процесуальних джерел доказів забезпечує формування належної правової основи для винесення судом мотивованого, обґрунтованого й відповідного закону рішення, реалізуючи принципи законності та справедливості цивільного судочинства.

Кожному із цих джерел притаманні риси, які відрізняють їх одне від одного. Звичайно, ці специфічні риси не позбавляють їх загальних для всіх джерел доказів властивостей, а навпаки, надають кожному з них характер особливого, самостійного джерела доказів.

Якщо взяти за приклад процесуальні акти-документи в цивільному судочинстві, слід підкреслити, що вони мають правовий, офіційний характер і виконують низку ключових функцій. По-перше, основне призначення процесуальних актів-документів полягає у відображенні та фіксації процесуальних дій суду й інших учасників провадження, які здійснюються на кожній стадії цивільного процесу. Вони виступають не лише засобом процесуального оформлення діяльності суб'єктів судочинства, а й інструментом забезпечення послідовності, законності та доказової визначеності всієї процедури розгляду справи.

По-друге, процесуальні акти-документи відображають дотримання встановленої законом процесуальної форми та змістовних вимог процедур, що забезпечує їх відповідність принципам законності, послідовності й упорядкованості судового розгляду.

По-третє, процесуальні акти-документи виконують роль гаранта законності та правопорядку, сприяють захисту громадських інтересів і прав громадян, а також регулюють і підтримують процесуальну діяльність судів. Вони одночасно виступають проявом волі держави, закріплюючи легітимність процесуальних рішень і забезпечуючи стабільність судочинства в суспільстві.

Таким чином, процесуальні акти та документи не лише формалізують процесуальні дії, а й виступають комплексним інструментом

реалізації принципів законності, справедливості й ефективності цивільного судочинства.

Тому можна стверджувати, що процесуальні докази в цивільному судочинстві є певними гарантами вирішення цивільної справи по суті, правовою інформацією, на основі якої суд у передбаченому законом порядку встановлює наявність чи відсутність юридично значимих фактів для ухвалення законного й обґрунтованого судового рішення.

Отже, така правова категорія, як доказування, безперечно, впливає на процесуальну форму та зміст цивільного процесу. Логічність, послідовність, підсумок вирішення цивільної справи залежать від зазначення черговості здійснення дій учасниками судового процесу та врахування таких елементів, як актуальність юридичних фактів і їх своєчасність. Процесуальна форма, яка пронизує судочинство з цивільних справ, є не формальністю, якою можна зневажати, а законодавчо встановленим засобом здійснення правосуддя, тому суворе її дотримання, юридичне обґрунтування, кваліфіковане укладання цивільно-процесуальних документів становить одну з основних умов, яка забезпечує законність й обґрунтованість судових рішень.

Це дає нам змогу зазначити характерні особливості, пов'язані зі значенням доказування для процесуальної форми цивільного судочинства, а саме:

1) процесуальна форма та зміст розгляду цивільної справи залежать від діяльності, пов'язаної з формуванням доказової бази, яка здійснюється шляхом її збирання, документування та фіксування, що покладається на всіх учасників цивільного процесу;

2) особлива роль у доказовій діяльності відводиться суду як органу державної влади, що здійснює правосуддя. Суд повинен сприяти всебічному й повному з'ясуванню обставин цивільної справи відповідно до вимог цивільного процесуального закону;

3) цивільним законодавством встановлюється стадійність руху цивільної справи, де суд на певних етапах згідно зі своїм внутрішнім судженням оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, що впливає на хід судової справи;

4) фіксація процесуальних дій у межах процесуальної форми цивільного судочинства відображає виключно юридично значущі факти

й містить характеристику джерел їх надходження. Такий підхід дає змогу не лише систематизувати процесуальні дії, а й окреслює спрямованість судового розгляду, визначаючи ключові моменти, що впливають на вирішення справи й обґрунтованість прийнятого рішення;

5) дослідження доказів у цивільному судочинстві формує систематизовану базу юридично значущих фактів, на основі якої суд ухвалює обґрунтоване й законне рішення. Крім того, результати такого дослідження можуть виявляти необхідність перегляду справи, забезпечуючи додаткову перевірку правильності й повноти прийнятого рішення;

6) доказування виступає суттєвою гарантією для учасників цивільного процесу, забезпечуючи належне й обґрунтоване вирішення справи по суті;

7) доказування сприяє логічності ходу судового процесу, оформленню процесуальних дій учасників судового процесу.

Таким чином, доказування являє собою дуже важливу ланку, завдяки якій можемо казати про формування змісту процесуальної форми цивільного процесу.

Процесуальна форма і зміст цивільного законодавства формуються через обґрунтування юридично значущих фактів учасників цивільного процесу, які виступають *процесуальними доказами* та слугують установленням істини саме для конкретної справи. Процесуальна фіксація діяльності суду дає змогу зберегти результати його роботи, забезпечуючи прозорість ходу судового розгляду та всебічне з'ясування об'єктивної істини. Це досягається завдяки використанню різноманітних засобів доказування, які застосовуються протягом провадження у справі.

Так, у процесі розгляду справи суди можуть відступити від установленого порядку, наприклад, у разі необхідності негайного огляду доказів за місцем їх знаходження. Неприпустимим є таке відхилення від установленого порядку, яке порушує моральні засади судочинства, наприклад, дослідження інформації, яка отримана за допомогою гіпнозу, екстрасенсів, лай-детектора тощо.

Отже, доказування в процесуальній формі цивільного процесу – це результат процесуальної поведінки учасників судового процесу.

Це так звана зовнішня сторона процесуальної форми, основу якої становить її процесуальний зміст.

Фіксація та документування цивільного судочинства не лише відображають хід розгляду справи і використання доказової бази, а й закріплюють результати процесуальної діяльності у відповідних процесуальних актах, таких як судові рішення, ухвали й інші офіційні документи. Процесуальна форма цивільного судочинства передбачає визначені способи фіксації доказів, їх структуроване оформлення, порядок дослідження та оцінювання значення для встановлення юридично значущих фактів. Завдяки цьому забезпечується прозорість і системність судового провадження, дотримання принципів законності та справедливості, а також створюються надійні підстави для винесення обґрунтованого, мотивованого та законного рішення.

Підкреслимо, що докази та процесуальна форма і зміст цивільного судочинства перебувають у взаємозалежному зв'язку. Процесуальна форма цивільного судочинства передбачає визначений перелік засобів доказування, їх класифікацію за видами, зовнішнє оформлення, порядок залучення до провадження, а також установлену послідовність дослідження та оцінювання доказів. Саме дотримання цих процедурних параметрів формує зміст процесуальної форми цивільного процесу та прямо впливає на обґрунтованість, законність і результативність вирішення справи.

2.3. Поняття електронних доказів у цивільному судочинстві

Відповідно до ч. 1 ст. 76 ЦПК України «доказами є будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи»¹.

Слід зазначити, що наука являє собою зміст і розвиток певних явищ, які становлять інтерес у конкретній галузі або напрямі, не ви-

¹ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV.

нятком є розвиток і застосування практично так званих юридичних фактів (доказів), без яких на сьогодні ми не мислимо розгляду цивільної справи та винесення законного й обґрунтованого судового рішення. Використання таких фактів не тільки набуває великого значення для учасників цивільного процесу, але й має значення для аргументації правосуддя. Оформлюючи кожну цивільну справу, суд у процесуальних актах-документах офіційно фіксує характер і правову природу спору, що є унікальними саме для цього провадження. Таким чином визначається індивідуальний вигляд справи, який відображає особливості її процесуальної форми, змісту та предмета судового розгляду, що, у свою чергу, забезпечує належну правову кваліфікацію і впорядкованість усіх подальших процесуальних дій.

У сучасних умовах ЦПК України закріплює широку класифікацію доказів, що можуть бути використані в процесі розгляду цивільних справ. До таких належать письмові, речові й електронні докази, висновки експертів, а також показання свідків. Згідно з процесуальними приписами обов'язок подання доказів покладено на сторони й інших учасників судового провадження. При цьому доказова інформація повинна спиратися на об'єктивні, достовірні факти, а не припущення. Однією з основоположних вимог цивільного судочинства є сумлінність і добросовісність поведінки учасників процесу при поданні доказів, що сприяє забезпеченню їх належності, допустимості й достовірності в межах судового розгляду.

Судові докази – це діалектичне поєднання інформації (змісту) і її процесуальної форми. Інформація, що відображається в доказах, є предметною, оскільки вона стосується обставин цивільної справи. Але пізнати дану інформацію можна тільки через її носія¹.

Незважаючи на всю різноманітність використання різних видів юридичних фактів, нас цікавить застосування саме електронного формату доказової бази, оскільки на сьогоднішній день розгляд і вирішення цивільних справ може відбуватися як у класичному форматі ведення процесуальної форми, так і в форматі електронного суду – Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи.

¹ Андрійцьо В. Д. Докази як об'єкт збору на етапі збирання доказів у цивільному процесі. *Право і суспільство*. 2013. №4. С. 34.

В обох цих варіантах ведення цивільного судочинства суд може використовувати саме юридичні факти у вигляді електронної доказової бази й користуватися нею для винесення судової постанови при вирішенні судового спору.

Слід зазначити, що сучасний розвиток цивільного судочинства неможливо розглядати поза контекстом такого явища, як цифровізація судової системи. Вона постає як стійка тенденція модернізації та формування майбутньої моделі судового розгляду, що зумовлює трансформацію традиційної процесуальної форми. Така трансформація спрямована на поступове впровадження електронних засобів фіксування, обміну та зберігання процесуальної інформації, використання дистанційних форматів участі в провадженні, електронного документообігу, а також застосування засобів комунікації, зокрема електронного листування, текстових чи голосових повідомлень між учасниками процесу.

З урахуванням зазначеного цифровізація постає не лише як технічне оновлення судової діяльності, а як якісна зміна самої культури процесуальної взаємодії, що відкриває нові виміри ефективності, доступності та прозорості правосуддя в умовах інформаційного суспільства.

Отже, підкреслимо, що використання електронних доказів, особливо у форматі дистанційного розгляду справ, суттєво впливає на трансформацію змісту й форми цивільного судочинства. Це зумовлено тим, що електронні докази мають специфічну природу, яка відрізняється від традиційних засобів доказування. Науковці-правознавці, серед яких Ю. С. Павлова, І. В. Вернидубов і С. О. Белікова, О. О. Полуніна й ін., у своїх працях акцентують на особливостях їх правового статусу, способах подання, автентифікації та оцінювання, що підтверджує складність і водночас перспективність їх застосування в сучасному процесуальному середовищі.

Ю. С. Павлова дослідила досвід використання електронних доказів у системі прецедентного й романо-германського права. Вона наголошує, що в країнах прецедентного типу, де відсутні кодифіковані норми, провідну роль відіграє судовий прецедент. Науковиця аналізує системи США, Німеччини, Франції та Великої Британії,

зокрема типологію електронних доказів: документи, створені на комп'ютері, дані, збережені в підключених системах, електронне листування, цифрові записи тощо. Ю. С. Павлова підкреслює, що адаптація такого досвіду до української практики може сприяти підвищенню ефективності цивільного судочинства й забезпеченню належної процесуальної оцінки електронних доказів¹.

Запровадження та розвиток використання електронних доказів у цивільному процесі Франції та Німеччини тісно пов'язані з явищами електронного підпису й електронного документа. Для законодавства США й Великої Британії не характерне пряме визначення поняття електронного доказу як такого, при цьому американська наукова доктрина, як і британська, широко використовують це поняття. Електронний доказ охоплює всі можливі докази й інформацію, яка може бути передана або збережена за допомогою цифрових пристроїв чи програм і які можуть скласти фактичну інформацію про будь-який факт².

І. В. Вернидубов і С. О. Белікова вказують на різноманіття видової класифікації електронних доказів і їх ознаки, а саме існування в нематеріальному вигляді; необхідність використання певних технічних засобів для їх застосування в суді; можливість перенесення чи копіювання на різні технічні пристрої без втрати їх сутності; оригінал електронного доказу може бути доданий до матеріалів судової справи в будь-якому виді судочинства³.

«Особливо важливим фактором для ухвалення судового рішення у справі є відповідність електронних доказів основним чотирьом критеріям: належність, допустимість, достовірність та достатність»⁴.

О. О. Полуніна звертає увагу на існування великої ймовірності, «що вже найближчим часом вітчизняне судочинство повністю перейде

¹ Павлова Ю. С. Електронний доказ в цивільному процесі: зарубіжний досвід. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 2. С. 29–33. DOI: <https://doi.org/10.32782/39221466>.

² Там само. С. 32.

³ Вернидубов І., Белікова С. Електронні докази: поняття, особливості та проблеми щодо їх дослідження судом. *European Political and Law Discourse*. 2018. Vol. 5, Iss. 2. Р. 299–305.

⁴ Там само. Р. 303.

на електронне доказування, що передбачає абсолютну відмову від особистого спілкування між учасниками процесу і між суддею та учасниками судової справи, що, у свою чергу, призведе до необхідності перегляду сутності та змісту багатьох засад і принципів судового провадження, насамперед принципу безпосередності судового розгляду»¹.

Згідно з Керівними принципами Комітету міністрів Ради Європи з електронних доказів у цивільному й адміністративному провадженні від 30.01.2019 приймається широке визначення поняття «електронний доказ» (також відомий як «цифровий доказ»). Він може мати форму тексту, відео, фотографій або звукових записів. Дані можуть походити з різних носіїв або способів доступу, таких як мобільні телефони, вебсторінки, бортові комп'ютери чи GPS-реєстратори, включаючи дані, збережені в сховищах поза контролем сторони. Типовим прикладом електронного доказу є електронні повідомлення (електронна пошта)².

Отже, сьогодні електронні докази являють собою значне різноманіття об'єктів із власними технічними характеристиками, що безпосередньо впливає на їх сприйняття та оцінку як судом, так і учасниками процесу. Особливу увагу це питання набуває в контексті дистанційного розгляду справ, де подання та вивчення електронних доказів у цифровому форматі вимагає від суду підвищення обізнаності й суворішого дотримання принципів законності, достовірності, належності та доступності таких доказів. Незважаючи на те що ст. 100 ЦПК України формально дозволяє сторонам подавати електронні докази до суду, законодавство водночас установлює додаткову вимогу

¹ Полуніна О. О. Електронні докази як особливий засіб доказування у цивільному процесі. *Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. ім. Ю. С. Червоного (Одеса, 18 груд. 2020 р.) / за заг. ред. Н. Ю. Голубевої. Одеса : Фенікс, 2020. С. 44. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/bitstreams/b255fc75-8f6e-4093-bda2-358afa34faa5/download> (дата звернення: 12.12.2023).

² Electronic Evidence in Civil and Administrative Proceedings : Guidelines adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 30 January 2019 and explanatory memorandum / Council of Europe. Council of Europe, 2019. P. 15. URL: <https://rm.coe.int/guidelines-on-electronic-evidence-and-explanatory-memorandum/1680968ab5> (дата звернення: 02.11.2025).

наявності паперової копії, що свідчить про певну обережність законодавця щодо цифрового формату. Відповідно до наведеного особливого значення набуває формування єдиного стандарту оцінювання електронних доказів, який би забезпечував узгодженість та уніфікованість судової практики їх застосування. Запровадження такого підходу сприятиме підвищенню рівня правової визначеності, зменшенню ризику неоднакового тлумачення процесуальних норм і, відповідно, ефективнішому здійсненню правосуддя. Крім того, єдиний стандарт дасть змогу встановити чіткі критерії достовірності, допустимості та належності електронних доказів, що, у свою чергу, зміцнить довіру до судового процесу й забезпечить реалізацію принципу справедливого судового розгляду.

Загалом це підкреслює необхідність застосування більш обґрунтованого й системного підходу до оцінки електронних доказів, що передбачає не лише перевірку їх достовірності та належності, а й урахування процесуальної форми, у якій їх подано. Упровадження чітких стандартів у судовій практиці сприятиме узгодженому й законному використанню електронних доказів, забезпечуючи їх надійність і юридичну вагомість. Такий підхід є важливим для забезпечення ефективного цивільного судочинства, гарантування рівних прав учасників процесу і реалізації принципу справедливого й обґрунтованого судового рішення.

У цивільному судочинстві під час розгляду справ застосовуються конкретні юридичні факти, які дають змогу оцінити зміст і специфіку процесуальної форми для кожної окремої справи. Відповідно до положень ЦПК України докази оформлені й організовані у вигляді впорядкованої системи, що підпорядкована визначеним нормами вимогам, які регламентують їх допустимість, достовірність і значення. Такий системний підхід забезпечує послідовне і надійне використання доказів, що сприяє належному функціонуванню цивільного судочинства й гарантує прийняття обґрунтованих і законних рішень.

До таких вимог належать належність доказів, доступність і достовірність доказів, стандарти доказування, порядок подання та витребування доказів судом, обов'язок сторін щодо доказування, розподіл цього обов'язку, звільнення від доказування, презумпції та організація

доказової діяльності. У контексті сучасного процесуального розвитку особливого значення набувають електронні докази, які можуть включати оригінали електронних документів, роздруківки електронного листування та інтернет-сторінок, відеозаписи, скриншоти повідомлень із мобільних пристроїв, роздруківки з месенджерів (вайбер, телеграм тощо). Важливим є встановлення критеріїв оцінювання таких доказів і витребування їхніх оригіналів для забезпечення законності й надійності процесу.

Отже, безумовно, усі перелічені характеристики доказів мають важливе значення для забезпечення законності й обґрунтованості судового рішення. Водночас достовірність доказів слід вважати ключовим елементом, що формує правову основу оцінки всієї доказової бази конкретної справи, оскільки вона відображає інтегровану оцінку юридичних фактів й інформації з різних джерел. У світлі зазначених ознак процесуальна форма цивільного судочинства виступає механізмом організації та фіксації доказової діяльності, забезпечуючи належну структуру подання, оцінки й використання доказів, що врешті-решт гарантує їх законність, надійність і ефективність при ухваленні судового рішення.

Зауважимо, що лише в останні роки ЦПК України чітко визначив норми права, які закріплюють положення щодо однієї з ключових характеристик цивільної процесуальної форми при розгляді справ, а саме достовірності й достатності доказів. Так, ст. 79 ЦПК України має назву «Достовірність доказів» і включає лише одне положення: «Достовірними є докази, на підставі яких можна встановити дійсні обставини справи». Стаття 80 ЦПК України містить два положення. Перше: «Достатніми є докази, які у своїй сукупності дають змогу дійти висновку про наявність або відсутність обставин справи, які входять до предмета доказування». І друге: «Питання про достатність доказів для встановлення обставин, що мають значення для справи, суд вирішує відповідно до свого внутрішнього переконання»¹. Таким чином, ці норми формалізують процесуальні вимоги до оцінки доказів, підкреслюючи необхідність установлення достовірних фактів

¹ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV.

справи, і дають суду змогу ухвалювати обґрунтоване рішення на основі оцінки сукупності доказів відповідно до внутрішнього переконання, що є невід'ємною частиною процесуальної форми цивільного судочинства.

Вважаємо, що значна частина зазначених законодавчих положень має практичне значення та здатна забезпечувати належне функціонування цивільного процесу. Водночас положення, яке надає судам можливість вирішувати питання відповідно до свого внутрішнього переконання, потребує більшої конкретизації та правової стандартизації. З одного боку, цей механізм дає змогу суду гнучко оцінювати доказову базу та враховувати всі обставини конкретної справи, що сприяє більш обґрунтованому ухваленню рішення. З іншого боку, відсутність чітких критеріїв може створити ризики непослідовності й суб'єктивності в практиці, що ускладнює уніфіковану оцінку доказів. Тому, на наш погляд, доцільно зробити нормативні орієнтири, які б визначили межі застосування внутрішнього переконання суду, забезпечити баланс між гнучкістю оцінки доказів і дотриманням стандартів процесуальної форми, що, у свою чергу, підвищить правову передбачуваність і ефективність цивільного судочинства.

Водночас, хоча запровадження внутрішнього переконання суду дає змогу оцінювати докази гнучко та приймати рішення з урахуванням усіх обставин конкретної справи, такий механізм має і свої обмеження. Схоже, що застосування цього підходу може викликати певну недовіру й сумніви з боку учасників процесу. Це зумовлено тим, що повнота пізнавальної функції, необхідної для обґрунтованого й законного вирішення справи, у таких випадках не завжди розкривається. Унаслідок цього знижується прозорість і об'єктивність процесу для всіх сторін, а знання, яке формується в ході оцінювання доказів, залишається доступним фактично лише для суду, що обмежує процесуальну участь учасників і впливає на сприйняття справедливості судового розгляду.

Підкреслимо, що в основі цивільного процесу лежить також принцип змагальності сторін, який передбачає їхню активну участь у поданні й доведенні юридичних фактів, необхідних для встановлення істини у справі та визнання правомірності позиції однієї із сторін.

У такій площині суд зобов'язаний забезпечити сторонам максимальні можливі умови для реалізації їхніх процесуальних прав, зокрема права на подання доказів, їх дослідження та спростування. Водночас суд сам повинен забезпечити повне та всебічне з'ясування всіх характерних обставин справи, що є передумовою ухвалення обґрунтованого й законного рішення, узгодженого з вимогами процесуальної форми цивільного судочинства.

Сучасні наукові дослідження доводять, що під достовірністю доказів слід розуміти такий рівень правдивості доказових відомостей, який дає змогу суду з високим ступенем імовірності бути переконаним в існуванні або неіснуванні фактів чи обставин, які входять до предмета доказування, а також визначити відповідні дані доказами¹.

Вважаємо, що достовірність повинна вказувати на багатоманітність доказової бази, що була застосована при розгляді цивільної справи, вона є тією вимогою, яка не допускає припущень, що щось було забуто чи взагалі не переглянуто судом або не була дана можливість учасникам судового процесу надати такий доказ, який у процесі його перегляду, можливо, надасть якусь правову інформацію, що може мати значення для винесення судового рішення та визнання правоти однієї із сторін. Адже лише за умови всебічного, повного й об'єктивного дослідження всіх доказів можливо забезпечити ухвалення справедливого й обґрунтованого судового рішення, яке відображає істину у справі та визначає правоту однієї із сторін.

Цивільна процесуальна форма не повинна мати внутрішніх суперечностей між правовими явищами, вона повинна діяти згідно зі стандартами максимального пізнання істини.

Повертаючись до питання визначення формату електронних доказів, відзначимо наявність певної суперечливості в їх оцінюванні судом, зокрема щодо критеріїв, за якими визначається можливість їх прийняття та дослідження в судовому засіданні. Ця проблематика особливо актуалізується у випадках дистанційного розгляду справ, коли подання, долучення та оцінювання доказів відбуваються виключно в електронному форматі, що зумовлює потребу в додаткових

¹ Грабовська О. О. Теоретико-правові проблеми доказування у цивільному процесі України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2018. С. 169.

гарантіях їх автентичності й достовірності. Відповідно до ч. 4 ст. 100 ЦПК України «учасник справи, який подає копію електронного доказу, повинен зазначити про наявність у нього або іншої особи оригіналу електронного доказу»¹. Таке положення законодавець запровадив як прояв процесуальної обережності з метою забезпечення автентичності електронних доказів і запобігання можливим маніпуляціям з їх змістом. Вимога щодо наявності оригіналу електронного документа покликана гарантувати суду можливість перевірки справжності поданого доказу в разі виникнення сумнівів щодо його походження чи припущення про зміну первинної інформації. Разом із тим подібний підхід свідчить про певну недовіру до цифрового формату доказування, оскільки законодавець продовжує орієнтуватися на матеріальну (паперову) форму як більш надійну й перевірену. Така тенденція демонструє, що українська система цивільного судочинства все ще перебуває на етапі поступової адаптації до повноцінного функціонування в межах цифрового правового середовища, де електронні докази повинні отримати рівнозначну процесуальну силу поряд із традиційними письмовими формами.

З огляду на окреслені обставини варто звернути увагу на потенційну проблему недостовірності електронних доказів і складність перевірки їх автентичності в оригінальній формі. Це пов'язано з тим, що на сучасному етапі законодавство ще не виробило чітких і уніфікованих критеріїв оцінювання таких юридичних фактів, а судова практика перебуває на етапі формування відповідних підходів. У результаті виникає ситуація, коли суд змушений оцінювати електронні докази за аналогією з традиційними формами доказування, що не завжди відображає специфіку їх технічної природи та способів фіксації інформації.

Відсутність єдиного стандарту автентифікації електронних доказів створює суттєві труднощі для правозастосовної практики, адже саме стандарти визначають допустимі межі перевірки достовірності інформації, зафіксованої в цифровій формі. На відміну від письмових або речових доказів електронні носії можуть піддаватися технічним

¹ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV.

змінам, копіюванню чи редагуванню без очевидних слідів втручання, що ускладнює підтвердження їх первинності. Тому у вітчизняному цивільному процесі виникає потреба в розробленні чітких нормативних приписів і технічних вимог, які б регулювали порядок ідентифікації, подання, зберігання та перевірки електронних доказів. У перспективі це сприятиме забезпеченню більшої правової визначеності, підвищенню рівня довіри до результатів судового розгляду й утвердженню принципу достовірності в цифровому вимірі цивільного судочинства.

Отже, наголосимо, що сучасний етап розвитку цивільного судочинства безпосередньо пов'язаний із впровадженням цифрових технологій та формуванням технічного підґрунтя для електронного функціонування судової системи. Процес цифровізації судочинства зумовив появу нових технічних можливостей для цивільного суду, які законодавство не може ігнорувати, адже вони стали необхідною складовою реалізації принципу доступності правосуддя. Водночас, незважаючи на наявність такого інноваційного підґрунтя, судова практика все ще стикається з низкою проблем, пов'язаних із відсутністю усталених підходів до тлумачення та оцінювання електронних явищ, зокрема щодо визначення критеріїв достовірності електронних доказів. Судова система перебуває в процесі активного адаптаційного етапу, коли їй доводиться одночасно опановувати нові технологічні інструменти й виробляти практичні навички їх застосування в процесі доказування з метою ухвалення законних і обґрунтованих судових рішень.

Поступове впровадження цифрових технологій у процес доказування свідчить про трансформацію традиційних уявлень про засоби доведення та оцінювання доказів у цивільному судочинстві. Електронні докази поступово формують новий рівень правової культури, де *технічна достовірність* поєднується з процесуальною формою, а суд виступає не лише суб'єктом оцінки фактів, а й арбітром між технологічними можливостями та правовими гарантіями. Відтак питання інтеграції електронних доказів у процесі доказування набуває не лише практичного, а й методологічного значення, адже від правильності їх правового тлумачення залежить ефективність усього механізму цивільного судочинства.

Отже, доказування виступає однією з ключових складових здійснення правосуддя в цивільних справах. Діяльність суду й учасників процесу в цьому контексті має специфічний характер і становить необхідний елемент реалізації процесуальних прав, що врегульовані нормами цивільного законодавства. У межах розгляду кожного спору така діяльність набуває власного процесуального змісту, зумовленого характером справи й наданими доказами. Безперечно, застосування електронних доказів безпосередньо залежить від послідовності й логічності формування доказової бази, що сьогодні охоплює широкий спектр засобів доказування, серед яких особливе місце посідають електронні докази як прояв сучасних тенденцій цифровізації судочинства.

Підкреслимо, що положення ЦПК України дають суду й учасникам процесу змогу використовувати всі види доказів, передбачені законом, якщо вони мають значення для розгляду конкретної справи. У зв'язку з наведеним необхідним вбачаємо чітке визначення та розмежування характерних *ознак електронних доказів*, оскільки вони становлять окремий різновид доказової бази, який має власну специфіку й техніко-правові особливості, що відрізняють їх від традиційних форм доказування.

Електронні докази в цивільному процесі становлять окремий різновид доказової бази, що передбачає інформацію в цифровій або електронній формі, яка містить відомості, значущі для встановлення обставин справи. Вони можуть включати електронні документи, мультимедійні файли, вебсторінки, тексти, голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші цифрові носії, що зберігаються на різних пристроях. Формат таких доказів визначає спосіб їх подання, фіксації, збереження та подальшої оцінки судом, адже технічні характеристики безпосередньо впливають на їх автентичність і допустимість у процесі. Особливість електронних доказів полягає в їх технічній специфіці й різноманітності форматів, що вимагає застосування відповідних процесуальних правил для забезпечення достовірності та законності доказової діяльності в цивільному судочинстві.

Можемо визначити *характерні особливості* таких доказів, зокрема: вони можуть бути нестійкими, за певних обставин інформація в пам'яті пристрою може бути змінена або втрачена; їх можна копіювати без

втрата якості необмежену кількість разів, і будь-яка наступна копія не буде відрізнятися від оригіналу; вони можуть бути як створені людиною, так і бути результатом функціонування інформаційної системи; вони потребують специфічного порядку збирання, перевірки й оцінювання; вони вільно переміщуються в електронній мережі без технічного носія та не мають нерозривного зв'язку з матеріальним носієм; їх не видно неозброєним оком: вилучити їх подеколи може лише спеціаліст; вони можуть бути підrobкою з використанням штучного інтелекту; вони залежать від енергопостачання: у разі розрядки пристрою або недостатності пам'яті система накладає (записує) нову інформацію замість попередньої, а це значить, що й докази можуть бути знищені; комп'ютерна пам'ять може бути пошкоджена або знищена під впливом фізичних факторів; інформація може бути видалена автоматично або може трапитися збій видалення конкретних файлів.

Зауважимо, таким чином, що кожен із зазначених електронних доказів відповідно до своєї характеристики повинен мати дуже вузькі параметри вивчення та визнання їх достовірності при розгляді цивільної справи, і тому вважаємо, що кожен із них у майбутньому все ж таки матиме визнані законодавчо правила прийняття при розгляді цивільної справи.

Так, наприклад, достовірність звуко- й відеозапису потрібно перевіряти за технічними аспектами їх створення, а саме – за допомогою якого пристрою їх робили, чи не застосовувався при цьому штучний інтелект, і цю перевірку може провести лише спеціаліст (експерт), який знається на цій справі.

Оцінювання електронних доказів – це розумово-процесуальна діяльність суду й учасників справи, яка направлена на формування остаточного висновку щодо підтвердження або спростування фактів предмета доказування за допомогою електронних доказів. Зміст оцінювання електронного доказу формують індивідуальні (належність, допустимість і достовірність) та системні (достатність і взаємозв'язок доказів) критерії їх оцінювання¹.

¹ Феннич В. П. Оцінка електронних доказів у цивільному процесі (на прикладах окремих категорій судових справ). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 71. С. 375. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.63>.

Відзначимо, що сучасні цивільні суди все активніше використовують електронні докази в процесі розгляду справ, що є відображенням загальної тенденції цифровізації та технічного прогресу, який охопив і судову систему. Водночас слід урахувувати, що таке застосування може породжувати різноманіття, багатогранні й унікальні ситуації під час оцінювання електронних доказів як із боку учасників цивільного процесу, так і під час їх розгляду та прийняття судом. Це вимагає від учасників і суду підвищеної уваги до питань автентичності, достовірності та процесуальної допустимості таких доказів.

Спробуємо зробити деякі нотатки щодо прийняття окремих різновидів таких електронних фактів:

- електронні докази слід розглядати у форматі лише електронних даних на портативних носіях чи в мережі Інтернет, і тому подача таких доказів не може бути у вигляді скриншотів, інтернет-посилань чи копій, учасники справи повинні бути зацікавлені в доцільності збереження оригіналу таких доказів на відповідних носіях;

- суд може розглядати лише ті електронні докази (листи), які надходять з існуючої електронної пошти й підтверджують належність конкретному учаснику (персоніфікацію) цивільного судочинства;

- скриншоти слід розглядати як допустимі докази, проте слід урахувувати, що вони не мають повної автентичності, і тому їх оцінювання судом здійснюється з урахуванням можливих сумнівів щодо достовірності;

- електронні (цифрові) докази є більш вразливими до змін або підробки порівняно з традиційними формами доказів, що підкреслює їх особливу значущість при оцінюванні та прийнятті до розгляду судом;

- цивільні суди повинні користуватися певною системою на майбутнє, яка дасть змогу розпізнати використання штучного інтелекту й підробку електронного доказу (відео-, аудіозапис і т. ін.), це є дуже важливим для достовірності такого доказу.

Отже, використання електронних доказів у цивільному судочинстві сьогодні є досить різноманітним і водночас неоднозначним явищем. Незважаючи на це, їх застосування поступово набирає ваги і стає все більш поширеним серед учасників судових справ, оскільки з'являється

можливість фіксувати й подавати інформацію в зручних цифрових форматах, що відповідає сучасним технологічним можливостям.

Водночас слід зважати на складність розпізнання та оцінки електронних доказів. Це пов'язано з тим, що ЦПК України лише формально визнає існування таких доказів, проте конкретні правила їх дослідження, оцінювання та врегулювання спірних питань щодо їх застосування залишаються невизначеними. Така ситуація створює певну невизначеність у правозастосуванні: суд змушений оцінювати електронні докази за загальними процесуальними принципами, водночас ураховуючи технічні особливості їх формату, способу збереження та подання. Це підкреслює необхідність подальшого розвитку законодавчих і методичних норм, які б забезпечили уніфіковані підходи до використання електронних доказів, підвищили їх достовірність і правову значущість у процесі ухвалення обґрунтованих судових рішень.

Таким чином, питання застосування електронного формату доказової бази залишається перспективною сферою дослідження серед науковців і практикуючих юристів. Воно відкриває широкі можливості для аналізу процесуальних особливостей та специфіки логічної структури електронних фактів, що використовуються учасниками цивільного судового спору. Значущість електронного доказу сьогодні визначається не лише його матеріальним носієм чи способом фіксації, але й процесуальним змістом, що безпосередньо впливає на правильність, законність і обґрунтованість судового рішення в цивільній справі.

Отже, інтеграція електронних доказів у цивільний процес є не лише сучасною тенденцією, а й необхідністю для забезпечення повноти й достовірності доказової бази, а також реалізації принципу змагальності сторін і процесуальної форми судового розгляду.

2.4. Використання юридичної техніки в процесуальній формі цивільного судочинства

Проблематика реального забезпечення прав і свобод людини посідає одне з провідних місць серед ключових викликів сучасного

етапу державотворення в Україні. Упродовж останніх років процес утвердження ефективних механізмів їх захисту розглядається не лише крізь призму реформування судової системи, а й у контексті необхідності глибокого оновлення цивільного процесуального законодавства. Наявна нормативна база в цій сфері значною мірою зберігає риси попередньої правової моделі, що не узгоджується із сучасними соціально-економічними реаліями і європейськими стандартами правового регулювання.

Конституцією України встановлено, що «правосуддя в Україні здійснюють виключно суди»¹. «Завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави»².

Сучасність процесуальної діяльності цивільного суду пов'язана насамперед із системою правових норм, які закріплюють вимоги щодо використання певних процесуальних способів і прийомів, застосування та складання процесуальних актів-документів, які є притаманними певній стадії цивільного процесу, механізму вирішення в конкретній цивільній справі, яка приймається судом до розгляду.

Тобто при вирішенні цивільної справи суд керується певними правовими, процесуальними прийомами, механізмом стадійного руху цивільної справи, яка пов'язана з процесуальними діями суб'єктів судового розгляду і їх документальним оформленням, що, безперечно, складає сам цивільний процес (цивільне судочинство) як установленний законом порядок розгляду й вирішення цивільної справи. Стадія являє собою певну систему процесуальних дій із метою вирішення цивільного спору.

Юридична техніка – це система методів і засобів, професійних юридичних правил і процедур, які використовуються для забезпечен-

¹ Конституція України : Основний Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Ст. 124.

² Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. Ч. 1 ст. 2.

ня письмової побудови, конструктивності й досконалості правових актів¹.

Ефективність вирішення цивільної справи, законність та обґрунтованість винесеного судом рішення залежать перш за все від певної юридичної техніки, документування як основних механізмів діловодства суду, що охоплюють усі аспекти судової діяльності на різних стадіях руху цивільної справи.

Кожна стадія цивільного процесу являє собою відносно самостійний елемент єдиної системи судового провадження, у межах якого реалізується певна сукупність процесуально-правових норм, спрямованих на досягнення конкретної процесуальної мети. Ці норми визначають коло процесуальних дій суду й учасників справи, їх послідовність і правові наслідки, що у своїй сукупності забезпечують цілісність процесуальної форми.

Взаємозв'язок і послідовність стадій формують внутрішню логіку руху цивільної справи – від її порушення до фактичного виконання судового рішення. Такий рух не є випадковим чи формальним, а має чітко зумовлений характер, заснований на правовій послідовності дій, спрямованих на встановлення істини, захист прав і відновлення справедливості. Саме ця структурна взаємообумовленість забезпечує узгодженість функціонування судової системи, надаючи цивільному процесу риси цілісного, логічно побудованого правового механізму.

Отже, беззаперечним є те, що кожна стадія цивільного процесу перебуває в тісному зв'язку з процесуальною послідовністю та рівнем досконалості юридичної техніки викладання процесуальних дій, від чого безпосередньо залежить ефективність і логічна завершеність розгляду цивільної справи.

Актуальним залишається питання взаємозв'язку стадій цивільного судочинства (процесуальної форми) з юридичною технікою викладання процесуального матеріалу, адже на сьогодні єдиної думки стосовно взаємозв'язку цих двох елементів немає, бо юридичну тех-

¹ Онишук І. І. Техніка юридичного письма в нормативно-правових актах : монографія. Івано-Франківськ : Лаб. акад. дослідж. прав. регулювання та юрид. техніки ; Харків : Право, 2014. С. 23.

ніку вчені розглядають і як процес документування судом, і як певні прийоми, які використовуються на суді.

Так, у своїй монографії І. І. Онищук указує на те, що «техніка юридичного письма – це мистецтво. Немає нічого більш чарівного для людини, ніж показати джерело та механізм будь-якого мистецтва. Мистецтво лежить в основі того, що ми сприймаємо: краси, форми, значення. Розуміння техніки юридичного письма ототожнюється з юридично-догматичним методом, який внутрішньо необхідний праву і є єдиним способом відповідного практичного оволодіння ним. Метод – мистецтво і талант. У рамках догматичної традиції розуміння юридичної техніки, по суті, було прямою екстраполяцією поняття “техніка” в сфері “юридичного”»¹.

А. В. Корж розглядає сам процес документування та вказує на те, що «вимоги до документа можна кваліфікувати за правовими, мовними, логічними і технічними ознаками. Правові вимоги виявляються в тому, що документ видає повноважений орган чи особа відповідно до їх компетенції; він повинен відповідати чинному законодавству і директивним вказівкам керівних органів; має бути достовірним і відповідати завданням конкретного керівництва, тобто базуватися на фактах і містити конкретні пропозиції або вказівки; має відповідати своєму призначенню і укладатися за встановленою формою, бути бездоганно відредагованим та оформленим»².

А. В. Гребенюк, переглядаючи питання правничої лінгвістики, указує на те, що вона являє собою міждисциплінарну науку, навчальну дисципліну й інструмент реалізації та вдосконалення мовного забезпечення юридичної діяльності. «Ціль юридичної лінгвістики полягає в інтегруванні лінгвістичних та юридичних знань і у розвитку нової науки усередині самої лінгвістики, реалізації й удосконаленні правотворчих, правотлумачних, правозастосовних процесів, а також становленні системи засвоєння мовних умінь, знань і навичок, необхідних для юриспруденції. З урахуванням багатоаспектності юрис-

¹ Онищук І. І. Техніка юридичного письма в нормативно-правових актах. С. 24.

² Корж А. В. Документація праводілової сфери : навч. посіб. : лекції та зразки док. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. С. 21.

лінгвістиці притаманні номінативна, гносеологічна, комунікативна, пізнавальна, відтворювальна, навчальна, виховна, когнітивна, евристична, пояснювальна, інструментальна, технологічна, світоглядна, експертно-оцінна, практична функції. До завдань правничої лінгвістики віднесено: наукове супроводження вирішення проблем юриспруденції, освітнє забезпечення правознавчої практики; застосування інструментарію юридичної лінгвістики на практиці»¹.

«Загалом документна мова становить відносно замкнену систему мови. Офіційно-діловий стиль має свою (ділову) лексику, але вона не є особливо чисельною, такою, як, наприклад, терміни в науковому стилі. Колорит офіційності формується не стільки за допомогою лексичних засобів, скільки стабільною композицією тексту і синтаксисом»².

Отже, усе зазначене дає змогу зробити висновок, що цивілістика взагалі не розглядає питання юридичної техніки, хоча в повному обсязі, достатньо використовує певні елементи юридичної техніки, поняття документування, викладення процесуального матеріалу судом у цивільній справі. Безперечно, існує суттєва різниця між нормотворчою діяльністю законодавчого органу, спрямованою на формування норм права, і діяльністю суду, пов'язаною зі створенням і застосуванням процесуальних актів-документів. Судова практика перебуває в безпосередній залежності від положень ЦПК України, а також від особливостей розгляду конкретних категорій цивільних справ. Зауважимо, що саме судова сфера є чи не єдиним простором, де послідовність мовлення має суворо регламентований характер, обумовлений як нормами права, так і вимогами процесуальної форми. Співвідношення письмової (електронної) та усної форм вираження учасників судового процесу виступає визначальним чинником у збиранні, фіксуванні й оцінюванні доказової інформації, що безпосередньо впливає на об'єктивність і законність судового рішення.

¹ Гребенюк А. В. Правнича лінгвістика: поняття, мета, функції та завдання. *Вісник кримінального судочинства*. 2020. № 3–4. С. 160. DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2020.3-4/160-167>.

² Шкіцька І. Ю. Документна лінгвістика : підруч. для студентів закл. вищої освіти. Тернопіль : ЗУНУ, 2023. С. 50.

На думку Р. В. Тертишнікова, судові пізнання повинне проходити в рамках процесуальної форми, тобто установленого процесуальними нормами порядку визначення кола фактів, які підлягають установленню, і доказів, що можуть їх підтверджувати чи спростовувати, порядку надання та витребування зазначених доказів, їх оцінки й дослідження¹.

Отже, інститут доказування в цивільному процесі слід розглядати як багаторівневу систему, у межах якої докази, залучені й використані судом на різних стадіях провадження, набувають ознак процесуальності. Їх правова природа визначається не лише змістом фактичних даних, а й самим механізмом процесуального використання, що надає їм статусу юридично значущих елементів судового розгляду. Саме завдяки цьому доказові матеріали стають складовою аргументаційної основи законного й обґрунтованого судового рішення в цивільних справах.

Не слід також забувати про такий сучасний важливий аспект, як фіксація цивільного судочинства – це певний процесуальний порядок збирання інформації, фіксації юридичних фактів і документального оформлення. На цій основі суд установлює наявність чи відсутність значущих фактів для ухвалення законного й обґрунтованого судового рішення.

Зважаючи на все вищевикладене, є необхідність у тому, щоб зазначити в цивілістиці такий термін, як «юридична техніка», визначити її вплив на стадії судового процесу й на процесуальну форму цивільного процесу в цілому, а також охарактеризувати використання її цивільним судом і учасниками судового процесу. Доцільно також з'ясувати, наскільки взаємозалежними одне від одного є поняття усного викладення інформації, її документального оформлення та фіксації судового процесу взагалі.

Насамперед зазначимо, що правильне застосування прийомів юридичної техніки ґрунтується на єдності форми та змісту процесуального цивільного судочинства, його «духу» (норми права) і «літери» (процесуальні акти-документи, які використовуються в суді).

¹ Тертишніков Р. В. Доказування і докази в судочинстві України. С. 13.

Таким чином, кожна стадія цивільного процесу репрезентує структурно відокремлений, але функціонально взаємопов'язаний елемент системи цивільного судочинства. У її межах діє комплекс процесуально-правових норм, спрямованих на регламентацію діяльності суду, учасників процесу та правових наслідків, що виникають у результаті їхніх процесуальних дій.

Упорядкованість стадій та чітка детермінація процесуальних кроків формують внутрішню логіку правового механізму розгляду справи. Будь-яке відхилення від установленної послідовності дій порушує системність процесуальної форми, адже саме послідовність норм і дій забезпечує узгодженість, ефективність і передбачуваність цивільного процесу як єдиної юридичної системи.

Вважаємо, що термін «юридична техніка цивільного судочинства» охоплює цілу ланку елементів, без яких вона не може існувати. Ведення, оформлення, розгляд, вирішення судової справи перш за все залежать від суду (судді), який планує розгляд конкретної справи. Планування роботи в судах, на відміну від інших органів державної влади, має свою специфіку, яка пов'язана з процесуальним статусом цього органу. У процесі прийняття цивільної справи до розгляду суддя виконує не лише формальну фіксацію відкриття провадження, а й організаційну роль щодо подальшого процесуального руху справи. На цьому етапі він повинен прогнозувати можливий розвиток процесу, визначити межі застосування норм цивільного процесуального законодавства, а також забезпечити належну підготовку до процесуальної фіксації та оформлення дій, що становитимуть доказову і юридично значущу основу розгляду. Такий підхід сприяє дотриманню принципів упорядкованості, правової визначеності й ефективності цивільного судочинства.

Суд виступає ключовою інституцією, покликаною забезпечувати належний перебіг судового процесу, дотримання вимог процесуальної форми і юридичної точності в здійсненні правосуддя. Саме на нього покладається обов'язок гарантувати правильне оформлення, збереження, обґрунтування та правомірне надання юридичних документів, наділених законною силою. Виконання цих умов є фундаментальною передумовою законності та правопорядку в державі, стабільності

суспільних відносин, ефективного захисту прав і свобод громадян, а також результативного функціонування органів публічної влади.

Актуальним залишається вдосконалення письмової процесуальної форми документів, її вимог, які є необхідним матеріалом, що широко використовується як в юридичній науці, так і в практиці. Вимогам до процесуального документа в цивільному процесі приділяється особлива увага.

Це навіть певна система вимог, які створюють безпосередній зміст процесуальної форми, стадійності руху цивільної справи, форми й фіксації доказування, і тому знаходять своє офіційне нормативне закріплення. При цьому завданням аналізу всієї різноманітності процесуальних актів-документів із цивільних справ є об'єктивна оцінка з метою вдосконалення та конструктивної зміни форми і змісту кожного процесуального акта-документа за його функціональним призначенням.

Таким чином, забезпечення стабільності процесуального оформлення юридичних документів безпосередньо пов'язане з рівнем досконалості юридичної техніки, яка використовується при їх створенні. Від належного застосування техніко-юридичних прийомів залежать точність фіксації судового процесу, правильність ведення судової справи й відповідність оформлення кожного процесуального акта-документа встановленим вимогам. У даному концептуальному полі можна стверджувати, що результативність розгляду справи значною мірою обумовлюється професійною кваліфікацією суду (судді), здатного оптимально застосовувати методи юридичної техніки. Саме ця взаємодія технічного, процесуального та змістового аспектів судової діяльності формує підґрунтя виникнення певної процесуальної форми, яка втілює зміст цивільної справи як цілісного юридичного явища.

Характер і специфіка процесуальної форми безпосередньо зумовлюються тим змістом, який вона покликана відобразити. Процесуальна форма та зміст перебувають у тісній діалектичній взаємозалежності, утворюючи структурну єдність судової діяльності та правовідносин, що виникають в її межах. Зміст судового процесу, виражений у послідовності юридичних дій і засобів фіксації правових фактів, визна-

чає межі й особливості самої форми його здійснення. У свою чергу саме процесуальна форма, будучи нормативно окресленою, забезпечує впорядковане викладання юридичного матеріалу, застосування правових норм і реалізацію юридичної техніки в межах судового розгляду, що надає діяльності суду системності, передбачуваності та правової визначеності.

Отже, узагальнюючи викладене, можна дійти висновку, що ефективне функціонування цивільного судочинства неможливе без застосування категорії «юридична техніка». Вона виступає необхідною умовою цілеспрямованого, законного й обґрунтованого здійснення процесуальної діяльності. У межах цивільного процесу юридична техніка реалізується в трьох взаємопов'язаних площинах: документальному оформленні процесуальних актів-документів, фіксації перебігу судового розгляду й усній формі ведення процесу. Саме їх узгоджене застосування забезпечує чіткість викладення правової інформації, належну комунікацію між учасниками процесу й, у кінцевому підсумку, справедливе вирішення справи судом.

Процесуальна форма та зміст цивільного процесу є невід'ємно пов'язаними з юридичною технікою, адже здійснення правосуддя ґрунтується на цілеспрямованій діяльності суду й учасників процесу, яка має відповідати встановленим вимогам процесуального законодавства. Застосування юридичної техніки в цьому контексті забезпечує дотримання санкціонованих законом правил, що визначають порядок реалізації правосуддя, гарантують правову визначеність процесуальних дій і сприяють досягненню мети цивільного судочинства – законному й обґрунтованому вирішенню справи.

Беручи до уваги викладене, юридична техніка виступає не лише допоміжним засобом, а й структуруютьуючим елементом процесуальної форми, що забезпечує її практичну реалізацію. Вона охоплює систему прийомів, способів і правил юридичного оформлення, які гарантують чіткість, послідовність і правову коректність процесуальних дій. Саме завдяки належному використанню техніко-юридичних засобів процесуальна форма набуває конкретного змістового наповнення, а процес судового розгляду – рис упорядкованості, прозорості та юридичної визначеності. Таким чином, юридична техніка є тим

механізмом, через який зміст правосуддя набуває матеріального вираження у формі процесуальної діяльності суду.

На нашу думку, **юридична техніка в цивільному процесі** – це інтелектуально-правовий інструмент упорядкування процесуальної діяльності, що забезпечує точність, логічність і нормативну визначеність судового розгляду.

Вважаємо можливим запропонувати такі *ознаки юридичної техніки для цивільного процесу*:

1) юридична техніка ведення судової справи не може існувати без застосування норм права;

2) ведення судової справи судом залежить від юридичної техніки, яка притаманна саме певній стадії судового процесу;

3) юридична техніка ведення судової справи залежить від компетенції та підготовки суду;

4) юридична техніка характеризується документообігом суду, фіксацією судового процесу й усною формою викладення інформації учасниками судового процесу;

5) на основі юридичної техніки, яка застосовується учасниками судового процесу, формуються форма та зміст судового процесу;

6) процесуальний акт-документ залежить не тільки від норми цивільного процесуального права, але й від правильного застосування юридичної техніки при оформленні цих документів;

7) юридична техніка оформлення, фіксації судового процесу впливає на винесення законного й обґрунтованого рішення у справі.

Отже, юридична техніка є значно ширшою категорією, ніж простий інструментарій правозастосування, і має фундаментальне значення як для науки цивілістики, так і для цивільного процесу загалом. Вона являє собою невід’ємний елемент процесуальної структури, що охоплює систему заходів, передбачених законом і заснованих на лінгвістичних та нормативних правилах викладання юридичних документів. Її реалізація забезпечується судом як спеціальним суб’єктом процесуальної діяльності, який гарантує дотримання встановлених вимог, правову визначеність і обґрунтованість кожного етапу судового розгляду.

2.5. Вплив юридичної техніки на цивільне процесуальне судочинство

Цивільний процес як загальна форма є достатньо складним для розуміння в площині практичної реалізації, результатом якого повинне бути винесене законне й обґрунтоване рішення, яке реалізує право захисту учасників судового процесу. Будь-яке порушення процесуального порядку веде до певних негативних наслідків із вирішення цивільного спору – як мінімум до його перегляду.

У межах цивільного процесу найчастіше увага зосереджується на різноманітних правових засобах, заходах і прийомах, які застосовуються в конкретних правових ситуаціях і правовідносинах між суб'єктами процесу. Саме завдяки цим засобам забезпечується можливість здійснення судочинства, зокрема ведення судового процесу судом, подання сторонами процесуальних заяв, реалізація права на проведення незалежної експертизи тощо.

Однак не менш важливим є усвідомлення ролі та значення такого елемента цивільного процесу, без якого фактично не обходиться жодна процесуальна дія, як *юридична техніка*. Вона пронизує всю систему процесуальної форми та змісту цивільного судочинства, виявляючись у способах оформлення, викладення та застосування процесуальних актів-документів. Застосування юридичної техніки має ключове значення не лише для забезпечення логічної, мовної та структурної досконалості процесуальних документів, а й для формування належного рівня юридичної аргументації та законності судових рішень. Саме від правильного використання юридичних технічних прийомів залежить якість судового розгляду, обґрунтованість і законність ухвалених рішень, а також ефективність реалізації права на справедливий суд.

Мало оперувати нормами права, потрібно ще філігранно вміти застосовувати, оформляти й затверджувати певні процесуальні дії у вигляді процесуальних актів-документів, які, до речі, мають теж відповідати певним законодавчим вимогам і застосовуються на різних

стадіях процесу суб'єктами спору. Завдання суду – перетворити всю інформацію, юридичні факти зі справи в правове їх розуміння і оформлення у форматі, якого вимагає сучасне законодавство, а це вказує на правову свідомість і кваліфікацію, яку повинні мати суб'єкти цих правовідносин.

«Юридична техніка – це галузь знань про правила ведення юридичної роботи і створення в її процесі різних юридичних документів, яка раніше була частиною теорії права. У сучасних умовах юридичну техніку виокремлюють у самостійну галузь юридичної науки, орієнтовану на вирішення практичних завдань. Юридичну техніку застосовують адвокати, судді, нотаріуси, парламентарі, урядовці, управління для письмового окреслення змісту нормативно-правових актів, оформлення юридичних документів, вираження правового аналізу юридичних прав і обов'язків.

Термін “юридична техніка” (від латин. *juris* – право і грец. *technē* – ремесло, майстерність, мистецтво) вказує на прикладний характер цієї галузі знань. Виконуючи службову роль щодо правової діяльності, техніко-юридичне знання не втрачає наукового характеру, адже формується вченими-теоретиками і практиками на основі вивчення правової діяльності, узагальнення досвіду юристів. У юридичній техніці повною мірою зображено взаємодію теорії і практики, фундаментального і прикладного знання»¹.

«У системі юриспруденції юридична техніка вирішує завдання систематизації знань про методи і прийоми здійснення юридичної діяльності, що формується загальною теорією права, галузевими та прикладними юридичними науками»².

Метою нашого подальшого розгляду є аналіз застосування такої категорії, як «юридична техніка», у цивільному судочинстві та з'ясування її значення для ведення судової справи (процесуальної форми та змісту) й винесення судового рішення.

Передусім варто наголосити, що юридична техніка знаходить своє відображення в різних напрямках діяльності учасників судового про-

¹ Шутак І. Д. Юридична техніка : курс лекцій. Івано-Франківськ : Лаб. акад. дослідж. прав. регулювання та юрид. техніки ; Дрогобич : Коло, 2015. С. 7.

² Там само. С. 14.

цесу – як у правовому, так і в письмовому чи технічному вимірах. Усі ці процесуальні прояви визначають характер і структуру процесуальної форми, формуючи зміст, якого в підсумку набуває цивільна справа, й розкриваючи її сутність. Особливу вагу має момент практичного застосування юридичної техніки, який полягає в точності, своєчасності й послідовності виконання необхідних процесуальних дій, передусім судом. Саме від досконалості цих дій – їх належного оформлення, відповідності формі та змісту – залежить якість реалізації процесуальних норм, ефективність судового розгляду й рівень забезпечення принципу законності в цивільному судочинстві.

Водночас значення юридичної техніки найбільш виразно простежується у сфері доказування та оформлення процесуальних актів-документів, які становлять ядро будь-якого цивільного провадження. Саме від правильності фіксації доказів, їх належного викладу в процесуальних актах і від точності юридичної мови судових документів залежить повнота встановлення обставин справи, обґрунтованість судових висновків і, зрештою, справедливість ухвалення рішення. Таким чином, юридична техніка виступає не лише інструментом формального впорядкування процесу, а й засобом забезпечення його змістової достовірності й доказової цілісності.

Особливої уваги заслуговує правотворчий аспект діяльності суду, який виявляється в процесі викладання та ухвалення судових рішень. Зміст кожного такого рішення є результатом індивідуальної професійної діяльності судді як особливого суб'єкта процесу, наділеного владними повноваженнями щодо забезпечення захисту прав і свобод людини та громадянина.

Судове рішення як процесуальний акт-документ становить завершальний етап розгляду цивільної справи й водночас – юридичне відображення всієї логіки судового процесу. Цей документ має не лише внутрішнє процесуальне значення для сторін, які можуть із ним ознайомитися, а й публічний характер, оскільки розміщується в Єдиному державному реєстрі судових рішень на офіційному вебпорталі судової влади України. Така відкритість судової інформації зумовлює підвищені вимоги до рівня юридичної техніки, культури мови, логічної послідовності й обґрунтованості кожного судового акта, адже саме

від якості викладу залежить не лише сприйняття рішення учасниками процесу, а й довіра суспільства до судової влади в цілому.

Отже, юридична техніка в діяльності суду постає не лише інструментом формального оформлення процесуальних актів, а й засобом реалізації принципу верховенства права. Від точності юридичних формулювань, належного обґрунтування мотивувальної частини судового рішення, правильності посилань на норми права й логічної послідовності викладу залежить не лише якість правосуддя, а й рівень довіри громадян до судової системи. Таким чином, удосконалення юридичної техніки стає важливим чинником підвищення ефективності судочинства, зміцнення правопорядку й формування високого професійного стандарту діяльності судової влади в Україні.

Під час аналізу категорії юридичної техніки особливої уваги потребує формат загальної процесуальної форми та змісту цивільного судочинства. У межах окресленого контексту юридична техніка проявляє себе не лише під час складання правозастосовних процесуальних актів-документів, а й у процесі здійснення різноманітних процесуальних дій учасниками судового розгляду. Вона визначає логіку та спосіб реалізації процесуальних норм, забезпечує узгодженість між формою та змістом судової діяльності, а також пронизує цивільне судочинство як на внутрішньому рівні (структура, послідовність дій, фіксація процесу), так і на зовнішньому – у комунікації суду з учасниками процесу та в публічному відображенні результатів його діяльності.

Таким чином, юридична техніка виступає невід’ємною умовою ефективності процесуальної форми цивільного судочинства, адже саме вона забезпечує узгодженість між нормативним приписом і його практичним застосуванням, перетворюючи формальні дії суду й учасників процесу на цілісну систему реалізації правосуддя.

Процесуальна форма – це цілісна, нормативно врегульована система правил і прийомів, у межах якої здійснюється діяльність суду й учасників процесу, спрямована на впорядкування, послідовність і законність процесуальних дій. Вона забезпечує розвиток процесуальних правовідносин, надає їм визначеності, гарантує дотримання

принципів правосуддя та створює умови для ухвалення законних і обґрунтованих судових рішень.

У науці цивільного процесуального права виділяють такі ознаки процесуальної форми цивільного судочинства:

- 1) наявність часових і просторових меж;
- 2) наявність самостійної мети й завдань;
- 3) існування комплексу цивільних процесуальних відносин;
- 4) відображення результатів у спеціальних процесуальних актах;
- 5) особлива процедура виникнення та розвитку;
- 6) наявність особливостей процесуального становища суб'єктів процесу;
- 7) специфіка реалізації принципів цивільного процесу.

«Етапи судового процесу – це врегульовані процесуальні приписи щодо відокремлених у часі та в просторі, вчинених в певній послідовності юридично значущих дій суду, пов'язаних з вирішенням юридичних справ, винесенням судових рішень та їх оскарженням»¹.

Вважаємо доцільним переглянути деякі аспекти існування юридичної техніки як необхідної складової для цивільного процесу, яка дає змогу саме суду отримати не тільки повний, чіткий, законний та обґрунтований вигляд судової постанови, але й форму і зміст загальної процесуальної форми цивільного судочинства.

Відзначимо, що багато вчених-юристів уже розглядали поняття юридичної техніки в різних її проявах. Зокрема, серед таких учених були І. Д. Шутак, О. О. Суперсон, Г. В. Терела, Д. Г. Манько, А. О. Дутко й багато інших. Розглянемо деякі з їхніх позицій.

Так, наприклад, І. Д. Шутак зазначає декілька направленостей основ юридичної техніки, розглядає її у форматі наукового знання, юридичної термінології, юридичного письма, стилю, юридичної конструкції, юридичних символів, розглядає поняття правотворчості. Він приділяє достатньо уваги історичному розумінню виникнення терміна «юридична техніка»: «що стосується України, то активне наукове дослідження юридичної техніки почалося з 90-х років ХХ ст., коли Україна постала на карті світу як молода і незалежна держава. У пе-

¹ Шутак І. Д. Юридична техніка. С. 219

ріод планування нової, як передбачалось, правової системи, нової правової ідеології розроблялась і нова концепція створення українського законодавства, головною перевагою якого була б народність, а відтак зрозумілість і простота його положень»¹.

Дослідник зазначає, що швидкі темпи створення такого законодавства без урахування прийомів і засобів юридичної техніки спричинили прийняття великої кількості необдуманих, юридично неякісних і логічно неструктурованих нормативно-правових актів, подальше застосування яких призвело до численних помилок, колізій та суперечностей у регулюванні суспільних відносин, коригування життєвих обставин².

Науковець, до речі, вважає, що не тільки складання права, а і його тлумачення – це також частина юридичної техніки. Звертає увагу на те, що метою застосування юридичною технікою є досягнення ясності, простоти, стислості, певної стандартності, однаковості юридичних документів і раціоналізування юридичної діяльності загалом. Він розмежовує поняття *правотворчої* і *законодавчої* техніки.

З наведеним положенням слід цілком погодитися, адже воно ще раз акцентує на специфічній спрямованості застосування юридичної техніки, яка безпосередньо реалізується в межах процесуальної форми цивільного судочинства. Правозастосовні документи, насамперед судові постанови, виступаючи складовими елементами судового процесу, втілюють у собі систему науково обґрунтованих і практично сформульованих засобів і прийомів, що використовуються в процесі створення, підготовки й належного оформлення індивідуальних процесуальних актів-документів. Таким чином, юридична техніка постає необхідною умовою точності, обґрунтованості та правової досконалості кожного процесуального документа.

І. Д. Шутак також дуже аргументовано підкреслює необхідність застосування реквізитів, зазначених у цивільному законодавстві для конкретних процесуальних актів-документів, як елементів, які повинні забезпечити офіційний характер і вигляд документа.

¹ Шутак І. Д. Юридична техніка. С. 11.

² Там само.

О. О. Суперсон звертає увагу на особливе значення юридико-технічних характеристик судових актів, розглядаючи їх як ключовий чинник ефективності правозастосування. Він обґрунтовує, що результативність і дієвість законодавчої бази безпосередньо залежать від рівня якості й досконалості судових рішень, насамперед від правильності їх юридико-технічного оформлення. Саме судові акти конкретизують нормативні приписи щодо певних суб'єктів чи правових ситуацій, водночас виступаючи своєрідним індикатором стану законодавчої системи. Вони відображають наявні прогалини, ступінь узгодженості та зрілість юридико-технічної конструкції нормативних і підзаконних актів, а також забезпечуючи реалізацію законодавчих положень у реальному правовому житті¹.

Науковець справедливо підкреслює тісну взаємозалежність законодавства й судових рішень, оскільки саме від їх гармонійної єдності залежить ефективність усього правозастосовного механізму. Забезпечення юридико-технічної досконалості судових актів вимагає високого рівня фахової підготовки правників, яка має охоплювати не лише теоретичні знання, а й практичні навички в галузі термінологічного, синхронного, діяхронного, лексикографічного та граматики-стилістичного опрацювання текстів. Таким чином, увага дослідника зосереджується на судовій постанові як правозастосовному документі, що є результатом професійної, мовно-юридичної й технічно вивіреної діяльності суду, спрямованої на точне відтворення волі закону в конкретних правовідносинах².

Г. В. Терела, досліджуючи проблематику юридичної техніки, здійснив ґрунтовний аналіз загального розуміння цього правового феномену й розкрив особливості її прояву в різних процесуальних формах судочинства – кримінальному, адміністративному, господарському та ін. Серед зазначених напрямів особливий науковий інтерес становить цивільне судочинство, у межах якого юридична техніка набуває найбільшої практичної значущості й системності застосування.

¹ Суперсон О. О. Юридико-технічні особливості судових актів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 4, ч. 1. С. 70. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2019.4.1.15>.

² Там само. С. 70–73.

Дослідник зосереджує увагу на юридичній техніці як ключовому інструменті правозастосовної діяльності, що знаходить своє відображення в процесі створення, оформлення та реалізації процесуальних актів-документів. Саме через призму юридико-технічних засобів розкриваються зміст і структура таких актів, що забезпечує їх належну правову форму, чіткість і відповідність вимогам процесуального законодавства: «вивчення теми потрібно розпочати із засвоєння сутності цивільного процесуального акта-документа, під яким розуміють встановлений законом порядок оформлення процесуальних дій, який регулює вимоги до складу реквізитів, послідовності їх викладення і розташування у документі, вимоги до змісту його тексту, а також наслідки недодержання даного порядку»¹.

Так, дійсно, кожний юридичний документ, у тому числі процесуальний, характеризується певною послідовністю викладення матеріалу, що виявляється в його обов'язковому структуруванні з дотриманням вимог до самого акта-документа й вимог чинного законодавства. Значення процесуального документа виявляється у функціональному призначенні, за яким процесуальні акти-документи різняться між собою.

Д. Г. Манько ставить питання по відношенню до юридичної техніки з позиції знання та досвіду з високим рівнем вимог до правової культури учасників судового процесу, особливо суду: «Створення правових актів пов'язано з використанням не тільки юридичного й технічного інструментарію, а й інтелектуальними витратами (знання, досвід) і високим рівнем правової культури. У зазначеному аспекті юридичні технології є відображенням інтелектуального рівня процесу створення правових актів. Зазначений рівень складається з: а) суб'єктивних елементів (фактичний потенціал суб'єкта створення акта); б) об'єктивних елементів (прийоми, правила, методи, принципи)»².

Він також вважає, що під юридичними технологіями варто розуміти науково обгрунтовану інформацію про ефективне використання юридичного інструментарію задля досягнення результату, який має

¹ Терела Г. В. Юридична техніка та складання процесуальних документів : навч.-метод. посіб. Полтава : Полтав. ун-т економіки і торгівлі, 2016. С. 121.

² Манько Д. Г. Юридичні технології: поняття й особливості співвідношення із суміжними категоріями. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. №37. С. 8.

юридичне значення для ходу справи (створення правових актів і виконання окремих видів юридичної діяльності)¹.

А. О. Дутко вводить поняття *правозастосовної юридичної техніки*, під якою розуміє комплекс засобів, прийомів і прав, які використовуються компетентними суб'єктами для створення індивідуальних приписів та їх закріплення в актах застосування права. Науковиця стверджує, що закони являють собою словесні формули й застосовуються за посередництвом судових органів та інших «владних» суб'єктів. Для того щоб закони застосовувалися саме в тому смислі, який мав на увазі законодавець, вони повинні бути правильно й однаково витлумачені. З цією метою формуються нормативні або казуальні положення, що визначають зміст юридичних норм, і їх процесуальна форма закріплюється у відповідних актах тлумачення права².

Отже, проаналізувавши наведені погляди науковців-практиків, зазначимо, що розвиток юридичної науки відбувся поступово, за принципом спіралеподібного збагачення змісту основних правових категорій, зокрема й поняття «юридична техніка». На сучасному етапі вона постає як складне, багатогранне явище, що поєднує в собі не лише творчий аспект юридичної діяльності, а й практичні можливості реалізації. Зокрема, сьогодні застосування юридичної техніки проявляється в таких формах, як дистанційне проведення судових засідань, технічна фіксація процесуальних дій, функціонування Єдиного державного реєстру судових рішень тощо. Ці інститути мають нормативне підґрунтя, закріплене, зокрема, у ЦПК України й інших джерелах права. Їх активне використання свідчить про розширення змісту й форм правозастосовної діяльності, що підвищує рівень її системності, відкритості та прикладної значущості.

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що юридична техніка в сучасному праворозумінні має подвійний вимір – інтелектуально-письмовий і технологічно-прикладний. У першому аспекті вона постає як система методів, прийомів і засобів юридичного письма, що забезпечують правильне, логічне, виражене та структуроване оформлення

¹ Манько Д. Г. Юридичні технології: поняття й особливості співвідношення із суміжними категоріями. С. 9.

² Дутко А. О. Юридичні конструкції та їх використання в законотворчій практиці України : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. С. 15.

процесуальних актів-документів як у традиційній письмовій, так і в електронній формах. У другому – юридична техніка виступає інструментом технічного забезпечення функціонування судової системи, який сприяє ефективній реалізації цивільно-процесуальних процедур у цифровому середовищі.

Завдяки розвитку технічних засобів судочинства, зокрема функціонуванню порталу «Електронний суд» і можливості дистанційного подання процесуальних документів та фіксації судових засідань, реалізація права на судовий захист стає значно доступнішою. Юридична техніка сьогодні є не лише інтелектуальною складовою правотворчості та правозастосування, а й практичним інструментом модернізації правосуддя, який забезпечує відкритість, оперативність і зручність звернення до суду для кожного учасника цивільного процесу.

Таким чином, юридична техніка за своєю сутністю є як науковою категорією, так і практичним інструментом, що активно використовується правниками, суддями, учасниками судового процесу й науковцями-теоретиками. Її застосування охоплює широкий спектр правотворчої та правозастосовної діяльності, що свідчить про високий рівень інтеграції цієї категорії в сучасну юридичну практику. Водночас на нинішньому етапі розвитку правової науки спостерігається тенденція до подальшого вдосконалення та концептуального переосмислення структури юридичної техніки, що відкриває нові можливості для її систематизації, оновлення методологічних підходів і поглиблення наукового аналізу.

Перш за все слід підкреслити той факт, що на сьогодні юридична техніка має матеріальний і процесуальний – змістовий формат вираження, що дає підстави говорити про те, що вона так чи інакше впливає на формат самої процесуальної форми та змісту цивільного судочинства. І йдеться не лише про конкретну справу, у якій використовують велику кипу складених процесуальних актів-документів, які за своєю формою повинні відповідати процесуальним нормам цивільного законодавства, а й власне про технічне оформлення та ведення юридичного процесу за допомогою певних технічних прийомів і Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи.

По-друге, спрощення судового процесу й підвищення його доступності можливе лише за умови належного рівня правової компе-

тентності всіх його учасників. Ефективність розгляду справи значною мірою залежить від професійної підготовки суду, досвіду юристів, а також від правової обізнаності громадян, які звертаються за судовим захистом. Адже розуміння змісту закону, сутності процесуальних дій і власних правових обов'язків є необхідною передумовою для правильного подання позову, участі в судовому засіданні, аргументованого доведення позиції та ухвалення законного й обґрунтованого судового рішення.

Безперечно, ключова відповідальність у цих процесуальних правовідносинах покладається на суд як орган, що спрямовує і контролює перебіг процесу. Водночас інші його учасники – сторони, представники, експерти – також мають діяти свідомо, професійно й добросовісно, оскільки саме від їхньої активної правової позиції залежить реалізація принципів справедливості, змагальності й доступності правосуддя.

По-третє, у контексті цивільного процесу юридичну техніку доцільно розглядати як систему засобів, спрямованих на оформлення та фіксацію процесуальних актів і документів у межах процесуальної форми цивільного судочинства. Форма і зміст таких документів мають відповідати вимогам ЦПК України й інших нормативно-правових актів.

Якість процесуального акта-документа значною мірою залежить від використання належних інструментів юридичної техніки – це насамперед мова з її структурною впорядкованістю, чіткою лексикою, коректною термінологією, логічністю та послідовністю викладеного правового матеріалу. Важливу роль відіграють також юридичні поняття та категорії (наприклад «експертиза»), правові символи й нормативні посилання (зокрема на положення ЦПК України чи інші джерела права).

Кожен текст процесуального акта-документа є результатом застосування юридичних прийомів, що забезпечують точність, аргументованість і доказовість викладених висновків. При цьому аргументація ґрунтується на юридичних фактах, які, у свою чергу, встановлюються або формуються за допомогою відповідних процесуальних механізмів і методів доказування.

По-четверте, доходимо висновку, що юридична техніка є універсальним інструментом, який проявляється як у правотворчій, так і в

правозастосовній діяльності. Обидва ці напрями тісно взаємопов'язані, адже спираються на спільні принципи й засоби юридичного оформлення, проте відрізняються своїм призначенням і практичною реалізацією.

У сфері правотворчості юридична техніка забезпечує належну побудову, систематизацію та узгодженість нормативно-правових актів, сприяючи формуванню чіткої та логічної структури правових норм, необхідних для врегулювання суспільних відносин. Натомість у правозастосовній діяльності вона набуває прикладного характеру – її засоби та прийоми використовуються під час підготовки процесуальних актів-документів, ухвалення судових рішень і реалізації норм права на практиці.

Важливо, що будь-який правозастосовний документ, незалежно від його форми – письмової чи електронної, має відповідати вимогам ЦПК України й інших нормативних актів. Саме через належне використання юридичної техніки в цій сфері забезпечується реалізація права громадян на судовий захист, що становить її основне призначення та практичну цінність у процесі здійснення правосуддя.

Отже, узагальнюючи проведене дослідження, стверджуємо, що юридична техніка є багатогранною правовою категорією, яка органічно поєднує науковий, методологічний і практичний аспекти юриспруденції. Вона становить невід'ємну складову правотворчості й правозастосовної діяльності, а її постійна трансформація та модернізація є закономірною відповіддю на виклики сучасності.

Юридична техніка не лише формує культуру правового мислення, а й безпосередньо впливає на якість судового процесу, сприяючи його впорядкуванню, відкритості й ефективності. Саме завдяки її розвитку судочинство набуває ознак технологічності, доступності й прозорості, що, у свою чергу, підвищує рівень довіри громадян до суду.

Таким чином, удосконалення юридичної техніки є запорукою побудови сучасного, зрозумілого та справедливого цивільного процесу, у якому кожен учасник має реальну можливість захистити свої права і свободи, а суд – здійснювати правосуддя на високому професійному та правовому рівні.

ДОКУМЕНТУВАННЯ. ПРОЦЕСУАЛЬНІ АКТИ-ДОКУМЕНТИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

3.1. Поняття процесуального документування

«Правосуддя – це здійснювана процесуальна діяльність суду з розгляду й вирішення юридичних справ, ухвалення законних і обґрунтованих та справедливих рішень у встановленій державою процесуальній формі»¹.

Судова діяльність у межах розгляду цивільних справ ґрунтується передусім на співвідношенні таких базових категорій, як *процесуальна форма* і *зміст цивільного процесу*. Вони утворюють цілісну систему, що забезпечує узгодженість і впорядкованість судочинства, хоча й мають різну правову природу. Процесуальна форма визначає відповідно до вимог цивільного законодавства порядок здійснення та документального оформлення процесуальних дій, структуру процесуальних актів-документів, якими користуються суд й інші учасники процесу.

Натомість зміст процесуальної форми охоплює фактичні обставини справи, юридичні докази й інші матеріали, які слугують підґрунтям для прийняття судового рішення та подальшого його перегляду у вищих судових інстанціях. Саме єдність процесуальної форми і її змісту забезпечує законність, обґрунтованість й ефективність цивільного судочинства.

У межах нашого дослідження особливий інтерес становить саме процесуальна форма, адже саме вона є зовнішнім вираженням усієї

¹ Ясинок М. М., Рябченко Ю. Ю. Цивільний процес, як форма здійснення правосуддя у цивільних справах. *Цивільний процес України* : підручник / за заг. ред. М. М. Ясинка. Київ : Алерта, 2014. § 1 гл. 1. С. 18.

структури цивільного судочинства. Її елементи закріплюються в нормах цивільного процесуального права, формуючи своєрідний алгоритм послідовного руху справи по стадіях судового провадження. Процесуальна форма виступає не лише технічною оболонкою процесу, а й гарантією дотримання принципів законності, рівності сторін і забезпечення права на справедливий суд.

Кожна стадія розгляду справи – від відкриття провадження до ухвалення та перегляду рішення – має власну систему процедурних дій, вимог і документів, які регламентуються нормами цивільного процесу. Ця нормативна визначеність дає змогу уникнути довільного трактування судових повноважень, забезпечує передбачуваність судових рішень і їх правову обґрунтованість. Таким чином, процесуальна форма виступає ключовим елементом правового механізму здійснення цивільного судочинства, що поєднує в собі і правову структуру, і засоби її практичної реалізації.

Водночас важливим складником процесуальної форми є процесуальні акти-документи, через які вона знаходить своє практичне вираження. Саме в цих документах відображаються результати процесуальної діяльності суду й учасників процесу, юридичні факти, що набувають правового значення, а також способи реалізації принципів цивільного судочинства.

Процесуальні акти-документи становлять самостійний інститут цивільного процесуального права, який забезпечує документальне закріплення ходу й результатів судової діяльності. Вони виступають формою вираження волевиявлення суду й учасників процесу, відображення здійснення процесуальних прав і виконання процесуальних обов'язків. Завдяки цим документам кожна дія в межах судового провадження набуває юридичної визначеності, а процес – прозорості й підконтрольності.

У науковій літературі процесуальні акти-документи класифікують за різними критеріями: за суб'єктом їх ухвалення (судові акти й акти учасників процесу), за правовими наслідками (постанови, ухвали, рішення, заяви, клопотання тощо), за функціональним призначенням (ініціативні, доказові, забезпечувальні, завершальні). Такий підхід

дає змогу комплексно оцінити роль кожного виду документів у механізмі реалізації цивільного судочинства.

Діяльність учасників цивільного процесу при розгляді справи здійснюється у двох основних формах: усній – шляхом пояснень, виступів, узгоджень позицій сторін у судовому засіданні та письмовій – через складання та подання процесуальних документів, які фіксують зміст їхніх дій, заяв і доказів. Сукупність цих дій у межах цивільного судочинства становить процес документування судового розгляду. Водночас сучасний етап розвитку правосуддя передбачає і технічне фіксування перебігу судового процесу шляхом аудіо- та відеозаписів, що посилює достовірність судових матеріалів, сприяє відкритості судового процесу й підвищує рівень довіри до судової системи загалом.

Відзначимо, що процесуальна форма є тим універсальним засобом, який визначає порядок здійснення процесуальних дій і фіксує їх результати в належних процесуальних актах-документах. Вона охоплює як організаційний, так і змістовий аспект судової діяльності, забезпечуючи єдність правозастосовної практики, законність і передбачуваність процедур. Завдяки цьому з процесуальною формою можна ознайомитися на будь-якій стадії цивільного процесу – від моменту подання позову до ухвалення та перегляду судового рішення, що гарантує відкритість, послідовність і доказовість кожного етапу судового розгляду.

Отже, саме процесуальна форма виступає своєрідним каркасом, на якому тримається вся система цивільного судочинства. Вона не лише впорядковує діяльність суду й учасників процесу, а й надає кожному процесуальному документу правового значення, перетворюючи його з простого носія інформації на юридично вагомий доказ, що має силу в межах судового провадження.

«Ефективність і правильність вирішення матеріальних вимог значною мірою залежить від досконалості цивільної процесуальної форми, у межах якої забезпечується законність і обґрунтованість судових рішень у цивільних справах»¹.

¹ Глушкова Д. Г., Ясинок М. М. Цивільно-процесуальна форма судових процесів. С. 59.

Належне оформлення процесуальних дій на кожній стадії цивільного судочинства виступає запорукою їх законності, обґрунтованості та процесуальної досконалості. Саме правильне дотримання встановленої форми й послідовності процесуальних кроків забезпечує якість судового розгляду, сприяє ухваленню справедливого й мотивованого рішення, яке відповідає вимогам закону та, як наслідок, не потребує подальшого перегляду судами вищої інстанції. Процесуальна форма в цьому контексті виконує роль своєрідного механізму контролю за дотриманням принципів правосуддя, слугує гарантією справедливості, неупередженості та прозорості судового процесу, а також сприяє зміцненню довіри громадян до судової влади як інституції захисту прав і свобод людини.

У зв'язку із цим особливого значення набуває правильне документування процесуальних дій, яке виступає практичним утіленням процесуальної форми. Усі усні й письмові дії учасників цивільного судочинства, а також рішення та постанови суду повинні фіксуватися у відповідних процесуальних актах – документах. Саме через ці документи відбувається реалізація юридичної техніки – системи прийомів, правил і засобів, що забезпечують точність викладу правових норм, логічну послідовність і відповідність нормам законодавства. Документування судових дій у письмовій або електронній формі, а також аудіо- та відеоконференція судового процесу створюють надійну базу для доказів, дають змогу забезпечити відкритість, підзвітність й ефективність цивільного судочинства, а також гарантують, що ухвалені рішення відповідатиме вимогам законності та справедливості.

Процесуальне документування – це передусім застосування юридичної техніки, що забезпечує систематичне, точне й логічно структуроване викладення правового матеріалу з використанням відповідного арсеналу юридичних термінів, формулювань і мовних оборотів. Воно ґрунтується на положеннях законодавства, зокрема ЦПК України, який виступає основним нормативним джерелом при здійсненні судового розгляду. Завдяки процесуальному документуванню забезпечується не лише правильність і обґрунтованість процесуальних актів, а й дотримання принципів законності, послідовності й відкритості судового процесу, що гарантує ефективність правозастосування,

захист прав і свобод учасників справи, а також довіру громадськості до судової системи.

Питання виникнення та розвитку *документування* розглядалося багатьма вченими, які досліджували не лише загальне поняття цього терміна, а й робили спроби більш ретельно наблизитися до вивчення специфічного застосування цієї категорії в цивільному судочинстві.

Так, Ю. І. Палеха й Н. О. Леміш у навчальному посібнику «Історія діловодства (документознавчий аспект)» описують загальні значення різних документів, які були сформульовані історично зі стародавніх часів, і серед багатьох видів наприкінці описують поняття так званих *оповіщувальних документів* (*позов – позовний лист; повістку; вірчий лист, який надає право на ведення судового спору*). Також вони описують документи, які використовувалися в суді XIII ст. Це:

1) *суплека* – апеляційний документ, який містив прохання, що надсилалися різним особам, – від низової адміністративно-судової інстанції до Малоросійської колегії чи царя;

2) *чолобитна* – апеляційний документ, специфічною ознакою якого є прохання про перегляд якихось судових рішень;

3) *протест* – письмове застереження, надіслане у зв'язку з незаконними діями відповідної сторони.

Автори також фіксують деякі історичні аспекти нотаріальної діяльності того часу, які базувалися на документах із позначкою «*канцелярські копії*»¹.

Г. М. Швецова-Водка зазначає, що «документ – це єдність інформації (повідомлення) та речовинного (субстанціального) носія, яка використовується в соціальному комунікаційно-інформаційному процесі як канал передачі інформації»². А от В. С. Сезонов визначає документ як «матеріальний об'єкт із зафіксованою на ньому інформацією, що має значення для встановлення обставин, які підлягають доведенню у кримінальній справі, та існуючий у відповідних для

¹ Палеха Ю. І., Леміш Н. О. Історія діловодства (документознавчий аспект) : навч. посіб. Київ : Ліра-К, 2011. С. 164–166.

² Швецова-Водка Г. М. Документознавство : навч. посіб. Київ : Знання, 2007. С. 50. (Серія «Вища освіта XXI століття»).

такого джерела доказів у кримінальному судочинстві видах і формах»¹.

Теорії актів правосуддя та процесуальних актів-документів у цивільних справах останнім часом приділяли увагу такі вчені-процесуалісти та практики: Д. В. Шкребець у його монографії «Стадії процесу доказування в цивільному процесі України» (2016 р.)²; М. Є. Червинська в посібнику «Процесуальні акти-документи в цивільних справах» (2018 р.)³; І. В. Андронов у своїй монографії «Судові рішення в цивільному процесі України» (2018 р.)⁴; Н. Ю. Голубєва, І. В. Андронов та І. О. Бут у своєму навчально-методичному посібнику «Процесуальні документи в цивільному судочинстві» (2023 р.)⁵ та ін. Проте останні наукові дослідження не висвітлюють повною мірою всіх проблем теми документування в цивільному процесі, а торкаються лише певних питань цієї тематики.

Так, до цих досліджень слід, зокрема, віднести кандидатську дисертацію М. М. Ясинка «Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві» (2004 р.)⁶ і кандидатську дисертацію О. М. Шиманович «Судові постанови у цивільному процесі України (на матеріалі рішень і ухвал суду першої інстанції)» (2005 р.)⁷. У національній процесуальній науці тема документування (процесуальних актів-документів) певною мірою висвітлювалась,

¹ Сезонов В. С. Поняття документа у криміналістиці. *Право і безпека*. 2022. № 1 (84). С. 222. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.1.22>.

² Шкребець Д. В. Стадії процесу доказування в цивільному процесі України : монографія. Львів : Галиц. видав. спілка ; Київ : Київ. ун-т права НАН України, 2016. 124 с.

³ Процесуальні акти-документи в цивільних справах : посібник / М. Є. Червинська, Л. М. Мазур, В. Ю. Мамницький та ін. ; за ред. М. Є. Червинської. Київ : Дакор, 2018. 324 с.

⁴ Андронов І. В. Судові рішення в цивільному процесі України : монографія. Одеса : Юрид. літ., 2018. 372 с.

⁵ Голубєва Н. Ю., Андронов І. В., Бут І. О. Процесуальні документи в цивільному судочинстві : навч.-метод. посіб. Одеса : Юридика, 2023. 204 с.

⁶ Ясинюк М. М. Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2004. 20 с.

⁷ Шиманович О. М. Судові постанови у цивільному процесі України (на матеріалі рішень і ухвал суду першої інстанції) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2005. 20 с.

як правило, у навчальних посібниках із цивільного процесу, а сутність документування і його значення для процесуальної форми цивільного судочинства ґрунтовним дослідженням піддані не були¹.

Проведений аналіз дає підстави для висновку, що документаційний підхід у цивільному процесі є історично зумовленою необхідністю та невід’ємним елементом сучасного судочинства. Він визначає логічну й послідовну організацію ходу цивільної справи, забезпечуючи належне оформлення та фіксацію дій учасників провадження. У цьому контексті ключову роль відіграють процесуальні акти-документи, які виступають проявом юридичної техніки й забезпечують реалізацію норм цивільного процесуального права. Їх точне складання та оформлення гарантує законність, обґрунтованість і контрольованість ухвалених рішень, а також створює підґрунтя для ефективного перегляду справ у вищих судових інстанціях. Отже, процесуальні акти-документи є не лише формальною вимогою, а й фундаментальним інструментом, що забезпечує правову визначеність, ефективність і прозорість цивільного провадження, у якому юридична техніка виступає гарантом точності, послідовності й належного правового оформлення всіх процедурних дій.

У цьому аспекті особливої значущості набуває проблема оптимізації юридико-технічних засобів викладення процесуального матеріалу, що охоплює систему правил, методів і прийомів оформлення та реалізації норм чинного законодавства й відображення відповідних юридичних фактів. Такий підхід забезпечує структурованість і логічну впорядкованість процесуальних документів, створюючи передумови для повної, достовірної та об’єктивної оцінки судом змісту правової інформації, необхідної для прийняття законного й обґрунтованого рішення у справі.

Документаційний підхід у процесі оформлення судового провадження реалізується у двох взаємопов’язаних напрямках. З одного боку, він відображає зовнішній аспект фіксації цивільного процесу, тобто передбачає належне оформлення процесуального акта-документа відповідно до вимог закону – його структуру, реквізити, нумерацію,

¹ Перунова О. М. Процесуальні акти-документи з цивільних справ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2007. С. 3.

мовностильові й орфографічні особливості. З іншого боку, цей підхід охоплює змістовий вимір процесуального документа, який має відображати юридичну сутність провадження, забезпечуючи можливість суду належним чином оцінити позов, прийняти його до розгляду, а також ухвалити законне й обґрунтоване рішення.

Таким чином, документаційний підхід поєднує форму та зміст процесуального документа, перетворюючи його на повноцінний елемент процесуальної діяльності суду.

Отже, юридична техніка та прийоми її застосування справляють вплив не лише на зовнішнє вираження процесуальної форми, а й на внутрішню змістову складову процесуальних актів-документів, що зумовлює їх логічну послідовність, аргументованість і відповідність вимогам права. Чим досконаліше та грамотніше кожен учасник цивільного провадження реалізує норми законодавства під час викладення своїх процесуальних актів-документів, тим вищою є якість судового розгляду, адже точність, чіткість і узгодженість юридичної форми безпосередньо впливають на законність, обґрунтованість і переконливість судового рішення. У свою чергу це забезпечує стабільність результатів судового розгляду, знижує ймовірність оскарження рішення в апеляційній чи касаційній інстанціях і сприяє підвищенню довіри до правосуддя як інституту, що гарантує ефективний і справедливий захист прав громадян.

Процес формалізації правової інформації на різних етапах цивільного судочинства надає процесуальним документам юридичної чинності, оскільки її реалізація відбувається відповідно до встановлених нормативно-правовими актами процедурних вимог і правил, що гарантують їх належну доказову та правову значущість у межах провадження.

Документування, як технічне, так і письмове, має на меті забезпечення офіційного закріплення всіх процесуальних дій, що відбуваються в судовому засіданні в усній формі. Адже усність процесу без належної фіксації втрачає здатність до збереження, аналізу й подальшого використання як доказової чи процедурної основи. Саме завдяки документуванню відбувається перехід усних виступів, пояснень і рішень у матеріальну форму, яка дає змогу відтворювати перебіг

судового процесу з максимальною точністю. Такий підхід не лише забезпечує прозорість і контроль із боку вищих судових інстанцій за дотриманням процесуальної форми, а й сприяє зміцненню принципів законності, гласності й обґрунтованості судового розгляду в межах цивільного судочинства.

Процесуальний акт-документ – це насамперед матеріально зафіксована форма правової інформації, що містить визначені законом реквізити та створюється із застосуванням установлених юридико-технічних прийомів і способів. Такий документ, будучи належним чином оформленим, набуває ознак юридичної чинності, забезпечуючи обов’язковість викладених у ньому положень не лише для безпосередніх учасників цивільного процесу, а й для судів вищих інстанцій під час перевірки законності й обґрунтованості ухвалених рішень.

На додачу до вищезазначеного підкреслимо також використання принципів цивільного судочинства, а саме: принципу законності, принципу судової (законної) істини, принципу допустимості судового захисту, принципу безперечності, принципу диспозитивності судового захисту, принципу змагальності, принципу процесуальної рівності сторін, і особливу увагу треба приділити принципу усності як основі викладення інформації в процесуальній формі по справі.

Таким чином, ефективність застосування прийомів юридичної техніки безпосередньо ґрунтується на гармонійній єдності форми та змісту процесуального документа, що відображає баланс між його «духом» і «літерою» права. Одним із ключових інструментів юридико-технічного забезпечення виступає впорядкований розподіл нормативного матеріалу в межах процесуального акта-документа відповідно до законодавчо встановленої структури.

Такий підхід відображає вимогу юридичної техніки щодо впорядкованості та внутрішньої техніки щодо впорядкованості та внутрішньої логічності правового тексту. Процесуальні акти-документи характеризуються нормативно визначеною процесуальною структурою, що зумовлює необхідність системної організації їх змісту. Це передбачає дотримання встановлених законодавством реквізитів і їх послідовного взаємозв’язку. Зокрема, у позовній заяві така структурованість виявляється через чітке виконання вимог щодо форми

та змісту документа, що забезпечує належний рівень процесуальної впорядкованості. Це забезпечує належну процесуальну форму, сприяє зрозумілості правового викладу й підвищує ефективність судового розгляду.

На наш погляд, цивільне процесуальне судочинство розкривається в науковому аспекті не лише крізь призму загальної процесуальної форми, але й охоплює низку характеристик, що безпосередньо відображають сутність процесуального *документування*, зокрема:

1) оформлення процесуального акта-документа визначається як категорією правових відносин, яка застосовується учасниками цивільного провадження, так і межами, установленними законодавством. Воно залежить від стадії цивільного процесу, на якій здійснюються відповідні процесуальні дії, та від норм, передбачених ЦПК України, що регламентують порядок складання і подання процесуальних документів;

2) для суду при оформленні процесуального акта-документа надзвичайно важливо забезпечити достовірність юридичних фактів і доказів, що фіксуються письмово або на іншому матеріальному носії (аудіо, відео тощо). Такі процесуальні документи відрізняються тим, що можуть використовувати два види носіїв інформації – паперові й полімерні (фото-, кіно-, аудіодокументи). Застосування технічних засобів дає змогу поєднувати різні форми фіксації, забезпечуючи цілісність і послідовність матеріалів справи, що гарантує законність, обґрунтованість і прозорість судового рішення для всіх учасників процесу;

3) усі процесуальні акти-документи можна розділити умовно на дві групи: ті, що складають особи, які звертаються до суду (документи-звернення), і документи, які викладає суд;

4) у ЦПК України визначено стадії цивільного процесу й зафіксовано найменування тих процесуальних актів-документів, які можуть бути використані саме на них. Стадія являє собою систему процесуальних дій, метою якої є процесуальне рішення на певному етапі;

5) процесуальне документування відображає діяльність фізичних і юридичних осіб у рамках цивільного процесу, а процесуальні документи як засоби його реалізації становлять ключовий елемент за-

безпечення юридичних гарантій дотримання прав і обов'язків. Зміст такого документа визначається характером і формою процесуальної діяльності, що робить його значення варіативним і залежним від конкретного етапу судового провадження;

6) письмове викладення матеріалу залежить від його змісту, який характеризується цілеспрямованою системою дій, у яких він існує, і відносин, які складаються в процесі їх здійснення;

7) сутність процесуальної форми та змісту документа із цивільної справи розкривається у їх неможливості існувати одне без одного, у цьому зміст викладення і застосування певного процесуального акта-документа саме на цій стадії процесу;

8) документування неможливе без дотримання логічності викладу процесуальних дій учасниками судового провадження. Логічна організація матеріалу, на нашу думку, формує структуровану мисленеву форму, що виходить із зовнішніх цілей процесу, і передбачає чітке відображення предмета думки, послідовності викладу й кінцевого узагальнення процесу мислення, спрямованого на розкриття суті обставин справи. Процесуальні документи, таким чином, виступають матеріалізованим результатом логічного впорядкування інформації, що включає юридичні факти, докази й аргументацію, необхідну для забезпечення законності та обґрунтованості судового рішення;

9) процесуальні акти-документи виконують різноманітні функції. Найбільш суттєвим є те, що вони здійснюють функцію своєрідних юридичних фактів, тобто визначають весь рух розгляду юридичної справи з моменту її надходження до суду до закінчення справи та встановлення юридичних наслідків;

10) застосування належного структурування процесуальної складової та зміст процесуального акта-документа в рамках документування формує і впливає на виконання процесуальних дій, що безпосередньо визначають законність, обґрунтованість і результативність розгляду цивільної справи;

11) оформлення документування залежить також від виду провадження (позовне провадження, провадження у справі до судового розгляду, непозовні форми провадження, окреме провадження, наказне провадження, апеляційне провадження, касаційне провадження,

провадження у зв'язку з нововиявленими обставинами, провадження у справах про оскарження рішень третейських судів, провадження у справах про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів, провадження у справах за участю іноземних осіб, відновлення втраченого судового провадження), передбачає різні форми процесуальних документів на стадії порушення справ (позовна заява, скарга, заява);

12) однією з важливих ознак процесуального документування виступає його обумовленість типом цивільного провадження. Така класифікація має не лише теоретичну вагу для систематизації процесуальної діяльності, а й практичне значення, оскільки дає змогу забезпечити належне й коректне застосування норм цивільного процесуального права в конкретних судових справах.

Таким чином, можемо стверджувати, що загальна форма цивільного процесу безпосередньо визначається характером і якістю процесуального документування справи. Всі дії суду й інших учасників провадження суворо регламентовані й підпорядковані вимогам цивільної процесуальної форми. Водночас кожен процесуальний акт-документ вирізняється особливими ознаками та специфічним функціональним призначенням, що визначається його роллю на відповідній стадії цивільного провадження і вимогами до форми та змісту документа.

На нашу думку, значення цих документів полягає насамперед у забезпеченні ефективного здійснення процесуальних дій, для яких вони були створені. Це досягається через історичне формування та вдосконалення процесуальних актів, що закріплені й регламентовані чинним ЦПК України, забезпечуючи законність, обґрунтованість і системність цивільного судочинства.

Процесуальне документування – це комплексна діяльність учасників судового процесу, спрямована на оформлення та фіксацію процесуальних дій на матеріальних носіях, що набувають формалізованої процесуальної структури відповідно до положень цивільного права. Воно включає застосування юридичної техніки, використання встановлених реквізитів, правил викладення та процесуальних прийомів, що забезпечують логічність, послідовність і достовірність викладеної інформації.

Процесуальні акти-документи, які виникають у процесі документування, мають не лише формальне, а й функціональне значення, оскільки вони виступають засобами забезпечення законності, обґрунтованості й ефективності судового розгляду, а також гарантією контролю за додержанням процесуальної форми судами вищих інстанцій при перегляді справ. Таким чином, процесуальне документування є ключовим елементом цивільного судочинства, що поєднує технічну точність, правову обґрунтованість і системність ведення судового процесу.

Вважаємо, що документування є специфічним і самостійним різновидом процесуальної діяльності учасників цивільного судочинства. На сучасному етапі його значення значно зростає, оскільки процесуальні документи виконують ключову роль у забезпеченні точності, обґрунтованості й законності судових рішень. Вимоги до їх оформлення охоплюють не лише правильність структури й дотримання процесуальної форми, а й логічність викладу матеріалу, послідовність мислення та системність аргументації. Крім того, належне документування зменшує ризик орфографічних, стилістичних і лексичних помилок, що сприяє підвищенню зрозумілості, ефективності й контролю за процесуальними діями суду. Таким чином, процесуальне документування виступає не лише технічним, а й стратегічним інструментом забезпечення законності, обґрунтованості та науково обґрунтованого ведення цивільного процесу, гарантуючи, що всі дії учасників справи будуть зафіксовані належним чином і можуть бути перевірені вищими інстанціями.

Процесуальна форма цивільного судочинства реалізується не лише через значущість норм закону, а й через належне оформлення правових фактів у рамках «справопровадження». Судові постанови, ухвали й рішення є ключовими елементами цього процесу, оскільки саме вони визначають результативність, законність і обґрунтованість розгляду цивільної справи. Тому процес складання таких актів-документів потребує ретельного застосування норм права, принципів юридичної техніки й відповідної методології оформлення, що гарантує точність, логічність і системність процесуального викладу. У цьому вимірі документування стає не лише технічною дією, а й стратегічним засобом забезпечення правової певності, контролю за додержанням процесуальної форми й ефективності цивільного провадження.

Велику роль у забезпеченні ефективності цивільного судочинства відіграє систематизація та структуроване розміщення матеріалів справи відповідно до вимог процесуального законодавства. Це не лише формальна процедура, а й критично важливий елемент процесуального документування, що забезпечує доступ учасників судового провадження до повного й послідовного ознайомлення з матеріалами на кожній стадії судового процесу. Належна організація матеріалів справи сприяє логічності викладу процесуальної інформації, правильності оцінки доказів та аргументів, а також створює передумови для законного, обґрунтованого й системного винесення судових рішень, що підвищує прозорість і контрольованість цивільного розгляду.

Вважаємо, що подальше дослідження структури документування як наукової дисципліни має ключове значення для підвищення професійної культури складання процесуальних актів-документів учасниками цивільного судочинства. Кожен документ повинен бути оформлений належним чином, із дотриманням правил судового діловодства та вимог чинного цивільного законодавства, що забезпечує його законну силу й ефективність використання в процесі розгляду справи.

Викладання матеріалу в процесуальному акті-документі передбачає здійснення певних процесуальних дій, кожна з яких впливає на правильність, обґрунтованість і результативність судового розгляду, а також на можливість перевірки й перегляду справи вищими судовими інстанціями. Таким чином, дослідження структури документування дає змогу не лише поглибити наукове розуміння цивільного процесу, а й практично вдосконалити техніку складання процесуальних документів, підвищуючи ефективність, прозорість і правову визначеність цивільного судочинства в цілому.

3.2. Визначення поняття процесуального акта-документа і його ознаки

Звертаючи увагу на певні правові дії, які можуть відбуватися в цивільному судочинстві, можемо остаточно заявити про те, що сам

процес є унікальною структурою, що охоплює такі категорії матеріалістичної діалектики, як «форма» і «зміст», що загалом складає загальну форму цивільного процесу, яка має своє правове відображення в процесуальних формах і змісті процесуальних актів-документів при їх застосуванні учасниками цивільного процесу на різних його стадіях.

Маючи всі якості загальних категорій матеріалістичної діалектики, процесуальна форма та зміст цікавлять нас у сфері процесуальних актів-документів як прояв особистого (письмового) вираження умов цивільно-процесуального регулювання.

Являючи собою реалізацію матеріально-правових відносин, процес завжди пов'язаний із характером цих відносин. Це знаходить свій вираз у конкретних процесуальних формах – процесуальних документах. Вони завжди закріплені у відповідних процесуальних формах (нормах права ЦПК України) і мають офіційний характер; природу цих документів, їх структуру й реквізити закріплено в законі.

Процесуальні акти-документи виконують різноманітні функції. Найбільш суттєвим є те, що вони здійснюють функцію своєрідних юридичних фактів, тобто визначають весь рух розгляду юридичної справи з моменту її надходження до суду до закінчення справи й настання юридичних наслідків.

Під юридичним фактом ми розуміємо явище правової діяльності – це фактичні обставини дійсності, з правовою моделлю яких пов'язано настання наслідку у вигляді виникнення, зміни або припинення суб'єктивних цивільних прав, юридичних обов'язків, а також цивільних правовідносин у цілому.

Процесуальні юридичні факти мають певні якості. Насамперед вони повинні бути зафіксовані у встановленій законодавством процедурно-процесуальній формі, тобто процесуальні юридичні факти мають правове значення лише в разі, якщо вони належним чином оформлені й затверджені. Юридичні факти, які породжують конкретні процесуальні правовідносини, як правило, не одиничні, а виступають у вигляді юридичного складу, де юридичний склад характеризується двоякістю своєї правової природи: він включає в себе матеріально-правовий характер і матеріально охоронюване правовідно-

шення. Ці процесуальні факти повною мірою зазначені в нормах процесуального права. Саме це обумовлює характер тих вимог, яким повинні відповідати процесуальні документи. Конкретний склад цих вимог закріплюється в законі. Наприклад, чітко закріплено перелік вимог, які повинні бути пред'явлені до форми та змісту позовної заяви (ст. 151 ЦПК України). Тобто всі дії суб'єктів у цивільній справі втілюються у відповідні процесуальні акти-документи.

Характер і склад вимог, якими обумовлений певний процесуальний документ, прямо залежать від змісту (внутрішньої форми). Незважаючи на використання форми та змісту процесуального документа в цивільному законодавстві і юридичній літературі, конструкція їх взаємозв'язку не є достатньо розкритою. Наявні посібники значно застаріли, і їх зміст в основному зводиться лише до складання зразків процесуальних документів. Отже, розглядаючи ці поняття, необхідно поставити питання, чи не суперечать у цивільному процесі між собою процесуальна форма та зміст кожного із цивільних процесуальних актів-документів, чи завжди вони відповідають одне одному за своїм призначенням.

Зв'язок між ними полягає в тому, що вони перебувають в єдності: одне не існує без іншого. Якщо позовна заява подається до суду, вона повинна мати не тільки правильно оформлену письмову форму, реквізити, а й аргументацію правових висновків, зважаючи на норми матеріального права. Додержання процесуальної форми та змісту позовної заяви є однією з обов'язкових вимог цивільно-процесуального законодавства, що забезпечує прийняття суддею заяви й відкриття ним провадження у справі.

Таким чином, застосування форми та змісту процесуального документа веде до відповідних процесуальних дій, які відображаються на результаті розгляду судової справи. І в цьому випадку головним є те, щоб форма не суперечила змісту. Тільки тоді, на нашу думку, форма та зміст процесуального акта-документа є законною гарантією вирішення справи для всіх осіб, які беруть участь у справі. Використання в судочинстві процесуальних актів-документів, які не матимуть суперечностей у своїй внутрішній і зовнішній формах, сприятиме якісному розвитку цивільного судочинства, компетенції судів, правам

і обов'язкам усіх осіб, які беруть участь у справі, належному вираженню державної волі.

З огляду на зазначене можемо сформулювати поняття **письмової процесуальної форми акта-документа** – це встановлений законом порядок оформлення процесуальних дій, який регулює вимоги до складу реквізитів, послідовності їх викладення та розташування в документі, вимоги до змісту його тексту, а також наслідки недодержання встановленого порядку.

Це поняття, на наш погляд, дає змогу закріпити й виділити такий важливий елемент у системі процесуальної діяльності, як письмова форма процесуального документа, якій до сьогодні не приділялося належної уваги. Здійснення фіксування цивільного процесу є результатом правової форми діяльності й невід'ємною частиною цивільного судочинства.

З урахуванням зазначеного можемо сформулювати загальні ознаки процесуального акта-документа:

- 1) має офіційний характер;
- 2) має спосіб вираження та закріплення (технічний, машинописний, письмовий);
- 3) не має єдиної письмової процесуальної форми та змісту документа, усе залежить від значення конкретного процесуального акта-документа (функціонального призначення);
- 4) письмова форма та зміст процесуального акта-документа перебувають у цілісній залежності одне від одного;
- 5) зміст процесуального акта-документа залежить від норми, яка застосовується на певній стадії цивільного процесу;
- 6) письмові процесуальні форми актів-документів суворо обумовлені діями учасників процесу й закріплені в законі.

На нашу думку, узагальнення цих шістьох ознак процесуального акта-документа дало змогу визначити поняття цивільного процесуального акта-документа. Отже, процесуальний акт-документ є одним із головних елементів у структурі цивільно-процесуальної форми, за допомогою якого здійснюється вираження судочинства.

Зазначимо, що *стадійність*, яка притаманна цивільному судочинству, однозначно впливає на закріплення процесуальних дій суду

й інших учасників процесу, що є цілком логічним для вирішення кожної цивільної справи. Згідно з нормами цивільного процесуального законодавства, усі дії суду й інших суб'єктів процесу суворо регламентовані і підкоряються вимогам цивільної процесуальної форми.

Але, на нашу думку, це поняття нехтує особливими ознаками процесуальних актів-документів, які зазначалися вище, бо кожен із процесуальних актів-документів у цивільному судочинстві має своє функціональне призначення на кожній стадії цивільного процесу, тобто до нього висуваються свої вимоги стосовно процесуальної форми та змісту.

Кожна стадія цивільного процесу, окрім окресленої законодавством процесуальної мети, характеризується комплексом власних ознак, серед яких – специфічний зміст процесуальних дій, визначене коло суб'єктів, уповноважених на їх вчинення, а також характерне лише для цієї стадії процесуальне оформлення. Саме ця багатокomпонентність зумовлює різноманітність і багаторівневість процесуальних актів-документів.

З огляду на складну та структурно розгалужену природу процесуальних актів-документів, їх розгляд виключно як сукупності судових актів-документів може застосовуватися лише для найзагальнішої, узагальненої характеристики. Такий підхід відображає лише їх зовнішній, формально-структурований вимір, тобто описує документ як носій установлених законом реквізитів і процесуальної форми. Проте він не дає змоги розкрити внутрішній, змістовий вимір процесуального акта-документа, що включає його функціональну природу, юридичне значення та роль у динаміці кожної стадії цивільного процесу. Саме тому аналіз, обмежений лише «зовнішнім вираженням поняття», не може повністю відобразити сутність процесуальної документальної форми цивільного судочинства.

Натомість у межах поглибленого, аналітичного підходу, тобто на рівні розкриття сутності змісту поняття, процесуальний акт-документ постає як спеціально структурований інформаційний об'єкт, зафіксований на матеріальному носії відповідно до вимог законодавства щодо форми, реквізитів, юридичної сили та змістової побудови.

У такому вимірі процесуальний акт-документ виступає багатоаспектним елементом процесуальної діяльності: він забезпечує реалізацію процесуального статусу учасників, формує доказову, процедурну та комунікативну основу ухвалення судових рішень, а також виконує інформаційну, регулятивну, посвідчувальну й гарантувальну функції. Саме ця змістова характеристика дає підстави розглядати процесуальний акт-документ як ключову ланку механізму цивільного судочинства, що забезпечує його цілісність і ефективність.

Належне створення процесуальних актів-документів відповідно до нормативно встановленої процесуальної форми й вимог юридичної техніки забезпечує їх змістову впорядкованість і водночас виконує функцію гарантування законності та стабільності процесуальної діяльності. Коректне оформлення таких актів-документів формує передбачуваність і цілісність процедури розгляду цивільної справи, виступає механізмом захисту суспільних інтересів і прав громадян, а також забезпечує належну організацію та результативність судової діяльності. У цьому аспекті процесуальний акт-документ функціонує не лише як техніко-юридичний інструмент, але й як форма реалізації державних волевиявлень у сфері правосуддя.

Залежно від функціонального призначення акти-документи створюються та діють відповідно до встановлених процесуальною формою і змістом стандартів, виконуючи багаторівневі функції: вони гарантують дотримання законності та правопорядку, захищають громадські інтереси та права громадян, забезпечують належну організацію і ефективність процесуальної діяльності судових органів, а також слугують формальним проявом державної волі у сфері цивільного судочинства.

З урахуванням вищезазначеного доцільно акцентувати увагу на функціональному значенні процесуального акта-документа. Передусім на рівні кожної стадії цивільного процесу він виконує системоутворювальну роль, забезпечуючи нормативно визначену організацію та чітку регламентацію процесуальних дій, що формує впорядкований і передбачуваний перебіг судового розгляду.

По-друге, функціональне призначення процесуальних актів-документів реалізується через захист громадських інтересів і прав гро-

мадян, підтримання законності та правопорядку, забезпечення ефективної процесуальної діяльності судових органів і прояв державної волі. Таким чином, процесуальні акти-документи виступають не лише формальним інструментом фіксації процесуальних дій, а й багаторівневим механізмом гарантування прав і свобод, організаційної ефективності суду та стабільності правового порядку в суспільстві.

«Функціонування» означає діяльність, поняття якої використовується у філософській і юридичній літературі, тож зазначення функцій так чи інакше пов'язане з діяльністю, дією, взаємодією. Функція є відображенням визначених якостей власне функціонуючого об'єкта, його природи, яку вона виявляє у взаємодії предметів одного з іншим; крім того, функція є спрямуванням активності якого-небудь об'єкта. Якщо взяти за функціональний об'єкт будь-який процесуальний акт-документ, то його функція дії відображається в його процесуальній формі та змісті (якостях), які впливають на активність об'єкта, у нашому випадку – на цивільну справу (її рух).

Отже, процесуальні акти-документи в цивільних справах, як зазначалося вище, різняться між собою за функціональним призначенням. Так, потрібно виділяти: правореалізуючі як різновид правозахисних, за якими суб'єкт добровільно доходить висновку про захист своїх суб'єктивних прав, – заяви осіб, які беруть участь у справі (позовна заява, скарга; заяви з окремих питань); правозастосовні процесуальні акти, у яких фіксуються індивідуальні, конкретні правові приписи, тобто визначається результат розгляду цивільної справи по суті або визначаються питання про прийняття скарги й відкриття провадження у справі чи відмову в цьому, – рішення суду першої інстанції (рішення, ухвали); процесуальні акти-документи на стадії перевірки законності й обґрунтованості судових рішень у судах апеляційної та касаційної інстанцій; процесуальні акти-документи на стадіях перегляду у зв'язку з винятковими й нововиявленими обставинами рішень, ухвал суду, що набрали законної сили; процесуальні акти-документи на стадії виконання судових рішень.

Важливе значення мають процесуальні акти-документи, що виконують допоміжну, проміжну чи інформаційну функцію. Допоміжними процесуальними актами є ухвали суду про забезпечення позову,

про призначення судової експертизи тощо; до проміжних належать ухвали про зупинення провадження у справі; до інформаційних – протокол судового засідання.

Призначення кожного процесуального акта-документа для кожної стадії цивільного процесу різноманітне, тому різноманітні й вимоги, які висуваються до них, а отже, і значення (результат діяльності) цих процесуальних актів-документів є різним. Значення їх виявляється, на нашу думку, саме у здійсненні процесуальних дій (функціональному призначенні), для яких вони були створені шляхом перетворення та історичного розвитку і є закріпленими в чинному ЦПК України.

Кожне елементарне чергування однозначних моментів можливо розглядати як послідовність. Послідовність розвитку цивільного процесу є не в тому, щоб одна стадія заміняла іншу, а в якісному перетворенні самої цивільної справи. Кожна стадія – це якісно нова сходинка в загальному процесі.

Суть процесуальних актів-документів полягає в тому, що вони становлять матеріалізовану частину процесуальної форми. Судочинство передбачає використання письмових процесуальних актів-документів і є без них неможливим.

Розумова, вольова та психологічна діяльності матеріалізуються мовними, словниковими, граматичними засобами. Це дає змогу не тільки фіксувати ухвалені рішення, а й зберігати їх у часі, передавати на відстань, довести, якщо це потрібно, до певного кола осіб.

На нашу думку, якісний розвиток (рух) цивільної справи й забезпечення послідовності її руху визначається насамперед правильною додержання вимог процесуального акта-документа. Кожен такий документ виконує одну з основоположних функцій на відповідних стадіях цивільного процесу, сприяючи регламентації процесуальних дій, фіксації результатів правозастосовних дій суду й інших суб'єктів процесу, а також формуванню логічної послідовності руху справи.

Таким чином, кожний процесуальний акт-документ має своє значення для цивільного процесу, яке знаходить своє відображення у функціональному призначенні кожного процесуального акта-документа. Значення певного процесуального акта-документа розкри-

вається на кожній стадії цивільного процесу, воно характеризується своїм специфічним змістом, колом суб'єктів процесуальної діяльності, особливим процесуальним оформленням, яке є закріпленим у чинному законодавстві й відображається в процесуальній формі та змісті кожного з процесуальних актів-документів. І оскільки функціональне призначення процесуальних актів-документів для кожної стадії цивільного процесу різниться, то й різноманітними є результати використання різних процесуальних актів-документів.

Процесуальні акти-документи в цивільному судочинстві слід розглядати як системно організовану сукупність судових актів, що мають офіційно-правовий характер і закріплюють процесуальні дії суду й інших уповноважених суб'єктів на кожній стадії цивільного процесу. Вони інтегрують формальні ознаки юридичного документа й сутнісні характеристики процесуального акта-документа, забезпечуючи гармонійне поєднання нормативної структури і функціонального призначення. Таке визначення дає змогу усунути суперечності між формою та змістом актів-документів і розглядати його як концептуально більш досконале, методологічно обґрунтоване і придатне для аналізу та класифікації процесуальних актів-документів.

Таким чином, поширене значення процесуальних актів-документів проявляється в їхній багаторівневій функціональності, що забезпечує якісний розвиток цивільного судочинства. Вони сприяють підвищенню компетентності та ефективності діяльності судових органів, регламентують права й обов'язки всіх учасників процесу, а також забезпечують реалізацію судової і державної волі відповідно до принципів законності, обґрунтованості та пропорційності. Крім того, процесуальні акти-документи виконують ключові регулятивні, інформаційні, доказові й гарантувальні функції, забезпечуючи належну організацію процесуальних дій, фіксуючи результати правозастосовних дій, фіксуючи результати правозастосовних рішень та забезпечуючи захист прав і законних інтересів громадян. Завдяки цьому вони виступають не лише інструментом формалізації процесуальних дій, а й універсальним механізмом підтримки стабільності правового порядку, ефективності судового розгляду та реалізації принципів верховенства права в цивільному судочинстві.

3.3. Види процесуальних актів-документів із цивільних справ

Відповідно до норм цивільного процесуального законодавства всі дії суду й суб'єктів процесу суворо регламентовані і підкоряються вимогам цивільно-процесуальної форми. Дії, здійснені поза процесуальним регулюванням, вважаються юридично нікчемними, такими, що не тягнуть ніяких правових наслідків.

У зв'язку із цим важливо пам'ятати, що здійснення кожної процесуальної дії судом та іншими суб'єктами процесу повинне мати процесуальне оформлення у вигляді відповідного процесуального акта-документа: заяви, рішення суду, ухвали суду, виконавчого документа тощо.

Процесуальні акти-документи, як зазначалося раніше, у широкому розумінні являють собою сукупність судових актів-документів, які закріплюють процесуальні дії суду й інших учасників процесу у зв'язку з відкриттям провадження у справі, розглядом і вирішенням цивільних справ.

Акт-документ – це акт застосування права, у якому формально закріплюється рішення компетентного органу в юридичній справі. Оскільки акт-документ виступає як єдність змісту й форми, у ньому великого значення набувають ознаки, притаманні саме йому. При вивченні форми та змісту кожного з процесуальних актів-документів, які існують у судочинстві України, виникає потреба класифікувати ці процесуальні акти-документи за їх ознаками й функціональним призначенням, яке склалося в процесі розвитку законодавства.

Класифікацію процесуальних актів-документів, на нашу думку, треба проводити у двох напрямках: перший – за ознаками видової класифікації процесуальних актів-документів із цивільних справ; другий – за функціональним призначенням процесуального акта-документа.

Отже, що стосується **видової класифікації**, то, на нашу думку, процесуальні акти-документи із цивільних справ різняться залежно від:

а) **суб'єкта процесу**, від якого процесуальний документ виходить.

Цивільні процесуальні правовідносини можуть виникнути тільки між носіями цивільних процесуальних прав і обов'язків у процесі здійснення правосуддя в цивільних справах, у цивільному судочинстві. Суд

є обов'язковим суб'єктом усіх цивільних процесуальних правовідносин, який наділений згідно із законодавством певними функціями і без якого не можливі власне процесуальні правовідносини. Іншими суб'єктами цивільних процесуальних правовідносин будуть особи, щодо участі яких у процесі є відповідні норми права і які на певних стадіях цивільного процесу можуть виконувати процесуальні дії, спрямовані на досягнення мети процесу. Такими будуть сторони, треті особи, судові представники, органи й особи, яким за законом надано право захищати права, свободи й інтереси інших осіб; заявники та заінтересовані особи у справах окремого провадження; заявники й боржники у справах наказного провадження; інші учасники цивільного процесу.

Суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин можуть бути класифіковані за трьома групами залежно від характеру їхніх функціональних ролей і механізмів правового закріплення, передбачених відповідними нормами законодавства. Така класифікація дає змогу системно визначити взаємозв'язки між учасниками процесу й регламентує їхні права, обов'язки та процесуальні повноваження в межах цивільного судочинства. Отже, до системи суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин входять:

- **суди, які здійснюють правосуддя в цивільних справах:** суди, які розглядають і вирішують справи в першій інстанції; суди, які перевіряють законність і обґрунтованість рішень в апеляційному й касаційному порядках; суди, які розглядають і вирішують справи в наказному провадженні й у зв'язку з винятковими та нововиявленими обставинами;

- **особи, які беруть участь у справі** з метою захисту своїх прав і законних інтересів: сторони, треті особи у справах позовного провадження, заявники й заінтересовані особи у справах окремого провадження; заявники та боржники у справах наказного провадження; їх законні представники, органи й особи, яким за законом надано право захищати права, свободи й інтереси інших осіб;

- **особи, які не беруть участі у справі:** особи, які сприяють судові в розгляді справи, – свідки, експерти, перекладачі; особи, які мають письмові й речові докази¹.

¹ Чернооченко С. І. Цивільний процес України : навч. посіб. Київ : Центр навч. літ., 2004. С. 40.

Таким чином, зазначена вище класифікація суб'єктів цивільного процесу дає змогу різнити процесуальні акти-документи залежно від суб'єкта цивільного процесу, поділяючи їх на:

- документи, які постановляються судами різної юрисдикції (суд-дею);
- документи, що подаються іншими суб'єктами процесу (особами, які беруть участь у справі, особами, які сприяють здійсненню правосуддя);

б) стадії цивільного процесу.

Як ми вже зазначали в підрозділі 1.1, стадія цивільного процесу – це сукупність, система цивільних процесуальних дій, об'єднаних найближчою процесуальною метою (прийняття заяв, підготовка справи до судового розгляду тощо)¹.

Кожна стадія цивільного процесу, окрім досягнення цільового результату, вирізняється специфічним змістом, визначеним колом суб'єктів процесуальної діяльності, а також особливостями процесуально-документального оформлення. Функціональне призначення процесуальних актів-документів на конкретній стадії визначається її специфікою та реалізацією прав і обов'язків учасників справи, закріплених у законодавстві. У зв'язку із цим процесуальні акти-документи можуть бути класифіковані за стадіями цивільного процесу, що дає змогу системно відобразити їх роль і функції на кожному етапі судового розгляду. За цією класифікацією систему процесуальних актів-документів утворюють:

- документи на стадії відкриття цивільної справи;
- документи на стадії провадження у справі до судового розгляду;
- документи на стадії судового розгляду й вирішення справи в судовому засіданні;
- документи на стадії апеляційного оскарження і перевірки рішень суду першої інстанції;
- документи на стадії касаційного оскарження і перевірки рішень суду першої та апеляційної інстанцій;

¹ Чорнооченко С. І. Цивільний процес України. С. 12 ; Жушман М. В. Поняття цивільного процесу та його структура (стадії, провадження). С. 10.

- документи на стадії перегляду рішень, ухвал, що набрали законної сили, у зв'язку з винятковими й нововиявленими обставинами;
- документи на стадії виконання судових актів;

в) виду судочинства.

«Вид цивільного судочинства – це зумовлений характером і специфікою матеріального права чи інтересу, що захищається законом, процесуальний порядок порушення, розгляду та вирішення певної категорії цивільних справ»¹.

Так, види судочинства (позовне, окреме й наказне провадження) обумовлені різними формами процесуальних документів (позовна заява, скарга, заява) і єдиним змістом. У цих особливостях проявляється єдність загального й конкретного в змісті процесуального акта-документа. Єдність загального змісту процесуальних актів-документів проявляє себе з точки зору матеріально-правових обґрунтувань, де конкретність змісту визначається фактичними обставинами цивільної справи і їх належним відображенням у процесуальних актах-документах. Такий підхід забезпечує узгодженість процесуальної форми з її юридичною сутністю, дає змогу реалізувати функціональне призначення актів-документів на кожній стадії цивільного процесу, гарантує точність правозастосування та відтворює взаємозв'язок між нормативними вимогами й конкретними процесуальними діями. У результаті процесуальні акти-документи виступають ключовим інструментом забезпечення законності, захисту прав учасників справи й ефективного функціонування судового процесу.

Процесуальні акти-документи фіксують результати процесуальних дій суб'єктів цивільного процесу, які породжують певні процесуальні наслідки та правові відносини. У їхній структурі реалізується різна міра взаємодії структурного та процесуального аспектів: структурний компонент проявляється через дотримання встановленої процесуальної форми, тоді як процесуальний – через конституювання конкретних процесуальних наслідків та встановлення прав і обов'язків учасників судового розгляду.

¹ Чорноченко С. І. Цивільний процес України. С. 22.

Як зазначалося раніше, кваліфікація процесуальних актів-документів за їх функціональним призначенням є другим напрямком класифікації. Ми виокремлюємо:

1) правозахисні процесуальні акти-документи (позовні заяви, заяви; заяви з окремих питань). Їх структура вказує на те, що всі вони є волевиявленням осіб, які беруть участь у справі, і являють собою вимоги чи прохання, звернення до суду.

Правовідносини, які виникають із правомірних дій чи подій із метою забезпечення нормальної організації суспільного життя, називаються регулятивними. Правовідносини, які виникають із передумовлених законом конфліктних ситуацій, які перешкоджають здійсненню регулятивних правовідносин (факти порушення регулятивного права), називаються захисними.

Правозахисні процесуальні акти-документи можуть бути подані будь-якою заінтересованою особою. Залежно від категорії справи вони мають певну процесуальну форму, яку закріплено в законодавстві, виступають гарантом прийняття та розгляду спору в суді. Порушене чи оспорюване право, претензія чи вимога – це ще не позов. Позов з'являється тоді, коли для захисту права необхідно зазначене втручання ззовні, з боку держави чи суспільства, і коли спірні вимоги підлягають розгляду в зазначеному процесуальному порядку.

Процесуальні норми, які регламентують правозахисні процесуальні акти-документи в цивільному судочинстві, мають характер загальних правил для всього цивільного судочинства. Правозахисні процесуальні акти-документи є засобом захисту права в будь-яких цивільних юрисдикціях.

Таким чином, правозахисні процесуальні акти-документи – це звернені через суд вимоги позивача до відповідача щодо захисту порушеного або оспорюваного суб'єктивного права чи охоронюваного законом інтересу, здійснені у визначеній законом процесуальній формі;

2) правозастосовні процесуальні акти-документи, у яких фіксуються індивідуальні конкретні правові приписи, тобто визначається результат розгляду цивільної справи по суті або визначається прийняття скарги й відкриття провадження чи відмова в цьому.

Правозастосовний акт-документ (судовий акт), прийнятий уповноваженим державним судовим органом у встановленому спеціальному процесуальному порядку, не лише містить регулятивний висновок суду й відповідає визначеним формальним вимогам, а й виступає ключовим юридичним інструментом реалізації матеріального права. Він конституює конкретні правові наслідки, регламентує взаємодію учасників цивільного процесу й забезпечує належне функціонування судового механізму, сприяючи реалізації законності, охороні прав і обов'язків громадян та стабільності правових відносин у межах цивільного судочинства.

Судовий акт-документ має специфічні ознаки: у законі зазначено певні процесуальні форми судового акта-документа, детально викладено обов'язкові реквізити й питання, які становлять його зміст і форму викладення. Судовий акт повинен містити в собі вступну, описову, мотивувальну й резолютивну частини, він вступає в законну силу з моменту, зазначеного в законі.

Сутність кожного процесуального акта-документа можливо зрозуміти, лише розглядаючи в єдності процесуальну форму і його фактичний та правовий зміст. Єдність змісту й форми обумовлює діалектичний зв'язок правових якостей акта-документа¹. Нормами права врегульований порядок викладення судового акта, а саме: названі особи, які мають право викладати й підписувати його, установлений порядок внесення виправлень граматичних і арифметичних помилок, визначений строк направлення судового акта особам, які беруть участь у справі. Необхідно враховувати відмінності в сутності та найменуванні судових процесуальних актів-документів, оскільки цивільні права й обов'язки можуть бути встановлені не тільки судовим рішенням, а й ухвалою чи постановою касаційної чи апеляційної інстанцій. Судовий акт може бути скасований тільки у встановленому законом порядку й до скасування зберігає свою законну силу. Винесений судовий акт-документ є законним і обґрунтованим, поки вища судова інстанція не встановить інше;

¹ Толочко О. М. Судовий вирок і його мотивування. Київ : Укрвзуполіграф, 1991. С. 8.

3) процесуальні акти-документи на стадії перевірки законності й обґрунтованості судових рішень у судах апеляційної та касаційної інстанцій. Визначають можливість перевірки законності судових рішень у судах другої та вищої інстанцій, є гарантією захисту суб'єктивних прав й охоронюваних законом інтересів фізичних, юридичних осіб і держави.

Процесуальні акти-документи, що застосовуються на стадії перевірки судових рішень першої інстанції, характеризуються надзвичайно складною природою, оскільки поєднують у собі різновиди первісної форми процесуального акта-документа як правозахисного, так і правозастосовного. Наприклад, позовна заява виступає вихідною формою процесуального акта-документа, містить основоположні реквізити, які надалі використовуються в апеляційних і касаційних скаргах. При цьому функціональне призначення таких актів – досягнення конкретного процесуального результату – впливає на їхній персоналізований зміст, доповнює його і встановлює нові вимоги до форми та змісту відповідно до законодавства.

Так, наприклад, апеляційна скарга як процесуальний документ повинна чітко визначити, яке саме судове рішення (ухвалу) заявник оскаржує. Крім цього, вона має містити мотивоване пояснення того, у чому саме полягає незаконність або необґрунтованість такого рішення. Таке обґрунтування може спиратися на посилання на поважні причини, що перешкоджали належному встановленню обставин судом першої інстанції, або на вказівку на невідповідність установлених судом фактичних даних матеріалам справи. У той же час апеляційна й касаційна скарги виступають окремими видами процесуальних документів, кожен з яких має власне змістове наповнення та визначені законом реквізити. Їх структура й форма обумовлені специфічною процесуальною метою відповідної стадії перегляду судових рішень, що забезпечує можливість ефективного виправлення судових помилок або усунення порушень норм матеріального чи процесуального права.

Отже, викладання процесуальних актів-документів на стадії апеляційного й касаційного розгляду визначається їхнім функціональним

призначенням у цивільному судочинстві, тобто забезпечує ефективний перегляд конкретної цивільної справи в межах різних інстанцій.

Порівняльний аналіз процесуальної форми та змісту судових рішень першої і апеляційної інстанцій дає змогу дійти висновку, що обидва ці акти належать до правозастосовних документів, оскільки вони спрямовані на встановлення, тлумачення та реалізацію норм матеріального і процесуального права в межах конкретного спору. Незважаючи на спільну нормативну природу, функціональне призначення цих рішень є різним і обумовленим місцем кожної інстанції в системі судочинства.

Рішення суду першої інстанції ухвалюється вперше, ґрунтується на безпосередньо досліджених доказах і встановлених фактичних обставинах та формує первісний правовий висновок у справі. Воно визначає подальший рух процесу, оскільки саме з ним пов'язується можливість перевірки й перегляду в апеляційному порядку.

Натомість суд апеляційної інстанції, ухвалюючи власне рішення, виконує іншу – контрольну й корекційну – функцію. Він не лише оцінює правильність застосування норм права судом першої інстанції, а й перевіряє повноту встановлення обставин, дотримання процесуальних гарантій та адекватність мотивування первісного рішення. У межах цієї діяльності апеляційний суд здійснює повторне дослідження матеріалів справи, усуває допущені помилки та, за необхідності, формує новий правовий припис, що й відображається в його рішенні.

Таким чином, хоча рішення обох інстанцій належать до однієї правової категорії процесуальних актів-документів, їхня функціональна роль істотно відрізняється: перше є *первинним і констатуючим*, тоді як друге – *перевірчальним і коригуючим*, спрямованим на забезпечення законності, обґрунтованості та єдиної судової політики.

Судові рішення обох інстанцій мають подібну структурну організацію, яка включає вступну, описову, мотивувальну й регулятивну частини. Вступна частина визначає сторони та предмет спору, описова викладає фактичні обставини справи, мотивувальна містить аналіз правових норм й аргументацію суду, а регулятивна частина формує висновок і правові наслідки. Така структурна побудова забезпечує

не лише формальну цілісність документа, а й ефективне виконання його правозастосовної функції, гарантує точність і передбачуваність реалізації матеріального права та прав учасників цивільного процесу.

Таким чином, процесуальні акти-документи на стадії перевірки законності й обґрунтованості судових рішень у судах апеляційної та касаційної інстанцій втілюють у собі «первісні» ознаки правозахисних і правозастосовних процесуальних актів-документів, але особливістю їх характеристики є те, що вони містять реквізити, які сприяють перегляду цивільної справи і є закріпленими в цивільному законодавстві;

4) процесуальні акти-документи на стадіях провадження у зв'язку з винятковими й нововиявленими обставинами.

Такі документи мають своє функціональне значення згідно з так званими винятковими й нововиявленими обставинами. Нововиявлені обставини – це факти, від яких залежить виникнення, зміна та припинення прав і обов'язків осіб, які беруть участь у справі, тож їх треба відрізнити від судових доказів, які призначені для встановлення цих фактів. Перелік нововиявлених обставин указано в ст. 463 ЦПК України.

Підставами для перегляду справи за винятковими обставинами є виявлення після касаційного розгляду справи неоднозначного застосування судами загальної юрисдикції того самого положення закону або його застосування всупереч нормам Конституції України, а також якщо у зв'язку із цим рішенням міжнародна судова установа, юрисдикція якої визнана Україною, установила факт порушення Україною міжнародних зобов'язань.

Заяви й подання про перегляд судового акта у зв'язку нововиявленими обставинами розглядаються за правилами, які регулюють розгляд справи в судовому засіданні, з урахуванням особливостей даної справи.

Рішення суду першої інстанції, що набрало законної сили, переглядається у зв'язку з нововиявленими обставинами судом, який виніс це рішення. У разі неможливості розгляду справи в цьому суді рішення переглядається тим судом, якому воно буде передано у встановленому законодавством порядку разом із заявою. За результатом

розгляду заяви суд постановляє ухвалу про задоволення заяви та скасування рішення чи ухвали у зв'язку з нововиявленими обставинами або відмовляє в її задоволенні, якщо заява необґрунтована. Після скасування рішення, ухвали справа розглядається судом у порядку, встановленому ЦПК України. Верховний Суд розглядає справи за винятковими обставинами в порядку касаційного провадження.

Отже, процесуальні акти-документи, які застосовуються на стадіях провадження у зв'язку з винятковими або нововиявленими обставинами, також мають чітко визначене функціональне призначення. Їх використання регламентується специфікою відповідної стадії цивільного процесу й передбачає дотримання основних принципів судочинства, включаючи законність, рівність сторін, забезпечення прав учасників справи й ефективність процесуальних процедур. У цьому контексті такі акти-документи виступають не лише як засіб формального оформлення процесуальних дій, а й як механізм реалізації правозастосовної, регулятивної та гарантувальної функцій суду, що забезпечує належне реагування на виняткові обставини й підтримує стабільність і передбачуваність цивільного судочинства;

5) процесуальні акти-документи на стадії виконання судових рішень.

Виконання судових рішень є заключним етапом у реалізації захисту цивільних прав і виступає невід'ємною частиною цивільного процесу. Його взаємозв'язок із попередніми стадіями зумовлений тим, що в межах цивільного процесу відбувається фактична реалізація норм матеріального права й суб'єктивних цивільних прав, що випливають із цих норм. Процесуальні акти-документи, що застосовуються на стадії виконання судових рішень, мають чітко визначене функціональне призначення та регламентують порядок реалізації рішення суду. Зокрема, ЦПК України передбачає такі виконавчі процесуальні акти-документи: виконавчий лист; заява про видачу дубліката виконавчого листа; ухвали суду з питань видачі дубліката виконавчого листа; відвід судового виконавця; відстрочка виконання; мирова угода; подання державного виконавця; заява про повернення виконавчого рішення. Кожен із цих документів забезпечує реалізацію прав і обов'язків учасників про-

цесу й гарантує належне функціонування механізму виконання судових рішень.

Учасники виконавчого провадження та особи, які залучаються до проведення виконавчих дій, мають право звернутися до суду, який видав виконавчий документ, зі скаргою; за результатом розгляду скарги суд постановляє ухвалу про зупинення виконання рішення суду й повернення виконавчих документів.

Загальне значення цих документів залежить насамперед від значення виконавчого провадження. Це зумовлено використанням не лише процесуальних норм права, але й організаційних норм права, які регулюють комплекс виконавчого провадження, і це дає змогу розглядати його як самостійну стадію, яка є гарантом законності у виконанні судових й інших постанов, зі своїми, тільки їй притаманними особливостями. Із перелічених процесуальних актів-документів ми бачимо, що їх процесуальна форма і зміст є результатом послідовності процесуальних дій, які здійснюються в ході реалізації гарантії законності у виконанні судових та інших постанов (виконавчого провадження).

Системність є не тільки в процесуальній формі стадії виконавчого провадження, але й притаманна всьому виконавчому провадженню.

Таким чином, процесуальна форма виконавчих актів-документів поєднує як загальні ознаки процесуальних актів-документів, так і специфічні риси, властивості форм процесуальних дій на стадії виконавчого провадження. Зазначені акти-документи не лише фіксують результати виконання судових рішень, а й забезпечують регулятивну, правозастосовну й гарантувальну функції судового процесу. Вони виступають механізмом реалізації законності й охорони прав і обов'язків учасників цивільного процесу, забезпечують упорядкованість організаційної форми процесуальних дій і є гарантом належного функціонування заключної стадії цивільного судочинства.

б) допоміжні процесуальні акти-документи (ухвали суду про забезпечення позову, про призначення судової експертизи тощо).

Допоміжні процесуальні акти-документи відіграють ключову роль у забезпеченні належного функціонування цивільного процесу, виконуючи організаційні, регулятивні й доказові функції. Вони спрямо-

вані на підтримку основного процесуального механізму, гарантують точність і передбачуваність судових дій, а також сприяють реалізації прав і обов'язків учасників справи. Зокрема, ухвали суду про забезпечення позову виступають спеціалізованим засобом тимчасового захисту прав сторін до остаточного вирішення справи, запобігаючи можливим негативним наслідкам затримки або невиконання судового рішення. Процесуальні акти-документи, що стосуються, наприклад, призначення судової експертизи, забезпечують формування доказової основи судового розгляду, визначають обсяг і предмет експертизи та сприяють наданню суду об'єктивної і достовірної інформації для ухвалення обґрунтованого рішення. У сукупності допоміжні процесуальні акти-документи слугують механізмом організаційного, правозастосовного й доказового забезпечення цивільного процесу, підтримують структурованість і законність судового провадження та сприяють досягненню кінцевого результату розгляду справи;

7) проміжні процесуальні акти-документи (ухвали про зупинення провадження у справі).

Що стосується допоміжних і проміжних процесуальних актів-документів, то їх призначення для структури цивільно-процесуальної форми в юридичній літературі не описують. Але без цих документів, на нашу думку, рух цивільної справи згідно з кожною стадією цивільного процесу був би ускладнений. Так, якщо розглядати ухвали суду про забезпечення позову, то основна їх мета полягає у вжитті суддею чи судом певних заходів, передбачених законом, які гарантують реальне виконання майбутнього рішення. Процесуальне законодавство передбачає загальні підстави, за наявності яких суд може застосувати забезпечення позову. Воно допускається на будь-якій стадії справи, якщо нежиття заходів забезпечення може утруднити чи зробити неможливим виконання рішення суду. Цивільне процесуальне законодавство при забезпеченні позову однаковою мірою захищає інтереси як позивача, так і відповідача. Зокрема, суд або суддя може за заявою однієї зі сторін і зважаючи на пояснення другої сторони допустити заміну одного способу забезпечення позову іншим, а також допустити кілька забезпечень із тим, щоб загальна їх сума не перевищувала позовної. При забезпеченні позову, що має грошову оцінку, відповідач може з до-

зволу суду або судді замість допущеного забезпечення внести в депозит суду позовну суму й тим самим звільнитися від забезпечення позову. Суд або суддя, допускаючи забезпечення позову, може вимагати від позивача забезпечення можливих для відповідача збитків.

Згідно з ЦПК України для з'ясування обставин, що мають значення для справи й потребують спеціальних знань у галузі науки, мистецтва, техніки або ремесла, суддя порядком забезпечення доказів та під час підготовки справи або суд під час розгляду справи може призначити експертизу.

Висновок експерта (результат експертизи) стосовно представлених судом об'єктів для дослідження експертом має значення для справи як засіб доказування. У результаті оцінки висновку експерта суд може визнати його обґрунтованим і достатнім та покласти в основу рішення, що, безспірно, вплине на законність й обґрунтованість судового рішення.

Таким чином, допоміжні процесуальні акти-документи мають значення для цивільної процесуальної структури у вигляді певних заходів, які передбачені законом і гарантують реальне виконання законного й обґрунтованого рішення суду.

Функціональне призначення таких проміжних процесуальних актів-документів, як ухвали про зупинення провадження у справі, здійснюється згідно з обов'язком суду зупинити провадження в справі, а також згідно з правом суду зупинити провадження у справі. Значення цих ухвал полягає в перешкодженні виникненню і руху судової справи;

8) інформаційні процесуальні акти-документи.

Новацією цивільно-процесуального законодавства є закріплення положень про фіксування цивільного процесу. Раніше до інформаційних процесуальних актів-документів належав тільки протокол судового засідання, який складався про кожне судове засідання, а також про кожну окрему процесуальну дію, проведену поза засіданням. Тепер у ЦПК України зазначено такі інформаційні процесуальні акти-документи, як журнал судового засідання (ведеться за допомогою звукозаписувального технічного засобу) і протокол про окремі процесуальні дії.

Вважаємо, що така особливість зумовлена історичною еволюцією та технічним удосконаленням способів фіксації цивільного процесу. Запровадження та функціонування відповідних інформаційних документів у системі цивільного судочинства підвищує рівень процесуальної відкритості, забезпечує більш якісне й повне ознайомлення учасників із матеріалами справи та створює передумови для формування максимально достовірної, структурованої і детальної інформаційної бази для судів вищих інстанцій. Це, у свою чергу, сприяє підвищенню точності перевірки судових рішень і зміцненню гарантій справедливого судочинства.

Таким чином, розглянуті процесуальні акти-документи повинні відповідати процесуальним нормам за формою, змістом і призначенням, адже на основі них суди апеляційної та касаційної інстанцій перевіряють законність складу суду, що розглядав справу; додержання ним законодавства при розгляді справи, наприклад, чи не порушив суд права сторін та інших осіб, які беруть участь у справі; які доводи та клопотання заявляли сторони й інші особи, які беруть участь у справі, на підтвердження своїх вимог і заперечення проти них; як суд їх вирішував; що показали свідки та про інші дії, які необхідні для перевірки законності й обґрунтованості постановлених у справі судових рішень і ухвал.

3.4. Протокол у процесуальній формі цивільного судочинства, його минуле й сучасність

Як уже зазначалося, однією з ключових особливостей цивільного судочинства є його стадійна, послідовно структурована природа. Кожний етап процесу передбачає здійснення визначених процесуальних дій, які перебувають у тісному взаємозв'язку між собою та формують цілісний механізм розгляду справи. Учасники процесу – суд, сторони й інші суб'єкти – реалізують свої повноваження в логічній послідовності, що забезпечує впорядкованість і передбачуваність руху справи.

Водночас саме суд відіграє провідну роль у регулюванні перебігу розгляду, оскільки саме він організовує процес вирішення спору, координує дії учасників і контролює дотримання ними процесуальної форми. До сфери його функцій належить не лише спрямування процесуальних кроків сторін, а й забезпечення належного оформлення процесуальних актів-документів, які відображають розвиток провадження та фіксують юридично значущі дії.

Підкреслимо, що механізм стадійного руху цивільної справи постає як цілісна система, у межах якої процесуальна активність усіх суб'єктів та організуюча функція суду взаємодоповнюють одна одну, забезпечуючи ефективне, послідовне й законне вирішення конкретного цивільно-правового спору.

Процесуальна форма в цивільному судочинстві становить зовнішнє, нормативно визначене відображення розгляду кожної конкретної справи. Вона охоплює систему правил, процедур і послідовність процесуальних дій, за допомогою яких суд реалізує власні повноваження. Зміст такої форми є унікальним для судової діяльності, оскільки поєднує вимоги законодавства з внутрішнім переконанням суду, що формується в результаті оцінки доказів і правової аргументації сторін.

У цьому розумінні процесуальна форма виступає важливою гарантією дотримання принципів українського цивільного процесуального законодавства. Вона забезпечує впорядкованість, прозорість і передбачуваність здійснення правосуддя, створює умови для рівності сторін, а також слугує механізмом запобігання свавільним чи непослідовним діям у ході розгляду справи.

Також слід указати на особливе значення процесуальної форми у сфері юридичної техніки, оскільки вона безпосередньо пов'язана з підготовкою, оформленням, ухваленням і документальним закріпленням судового рішення – основного процесуального акта, що підсумовує розгляд спору. Чіткість, логічність і нормативна визначеність цієї форми гарантують належний рівень правової визначеності та сприяють ефективному здійсненню правосуддя.

У межах цивільної юрисдикції суди (судді) уповноважені вирішувати спори щодо захисту порушених, невизнаних або оспорюваних

прав, свобод й інтересів учасників цивільних правовідносин. Здійснення такого розгляду відбувається відповідно до вимог національного законодавства, яке встановлює розгалужену й послідовну процедуру руху справи.

Отже, у цивільному процесі кожна стадія має не лише самостійне функціональне значення, а й перебуває в тісному взаємозв'язку з попередніми та наступними етапами розгляду справи. Така послідовність забезпечує системність і передбачуваність судового провадження, адже саме узгоджене проходження стадій – від відкриття провадження до виконання рішення – дає змогу сформувати належну доказову базу, гарантувати реалізацію процесуальних прав учасників і запобігати процесуальним помилкам. Кожен етап впливає на якість і результативність наступного, а отже, ступінь ефективності судового захисту значною мірою залежить від того, наскільки чітко дотримано логічної структури та внутрішньої цілісності всього процесуального механізму.

Разом із тим цілісність і передбачуваність процесуальної конструкції не завжди можуть зберігатися в незмінному вигляді, адже на реальний механізм здійснення правосуддя впливають зовнішні обставини, що здатні трансформувати як практику, так і нормативний підхід до організації судочинства.

Саме тому сучасні умови в Україні, сформовані правовим режимом воєнного стану, зумовлюють необхідність коригування процесуальних аспектів проведення та фіксації судових засідань, а також порядку ухвалення судових рішень у цивільних справах.

У суду (суддів) закономірно виникають аргументовані питання щодо зміни окремих норм цивільного процесуального законодавства й особливостей їх застосування в оновленій реальності учасниками розгляду справи. Це, своєю чергою, актуалізує потребу в суттєвому перегляді загальної процесуальної форми, передусім її змістової складової, з метою забезпечення реальної можливості ефективного та справедливого судового захисту в умовах сучасних викликів.

Отже, запровадження воєнного стану та збройна агресія, що триває, істотно трансформували умови здійснення цивільного судочинства, що зумовило переорієнтацію усталених підходів у діяльності

судів. У звичайних умовах ЦПК України регламентує чітку процесуальну форму, яка включає значну кількість процесуальних актів-документів, обов'язкове технічне фіксування судових засідань і застосування внормованих процедур, що забезпечують юридичну силу кожного процесуального рішення.

Однак воєнні події в Україні створили безпрецедентні перешкоди для дотримання цих стандартів. Частина території України опинилася під тимчасовою окупацією, значна кількість учасників цивільних проваджень вимушено перемістилася до інших регіонів або за кордон, а в окремих випадках учасники проваджень загинули. За таких умов навіть відкриття провадження у справі, забезпечення комунікації зі сторонами чи організація розгляду справи по суті стають надзвичайно складними завданнями.

Водночас у Законі України «Про правовий режим воєнного стану» серед іншого врегульовано повноваження судів і зазначено, що суди не можуть припинити свою діяльність у період дії воєнного стану (ч. 1 ст. 10), а також що скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства забороняється (ч. 2 ст. 26)¹.

Ці виклики були офіційно визначені на інституційному рівні. Зокрема, Рада суддів України у своїх рекомендаціях від 2 березня 2022 р. наголосила на необхідності максимально враховувати обмежені можливості учасників процесу, рекомендувавши судам за можливості відкладати розгляд справ (за винятком невідкладних) і зважати на те, що учасники часто не можуть подавати відповідні заяви про відкладення розгляду справи. Такі роз'яснення стали орієнтиром для організації роботи судів в умовах війни².

Відповідно до наведеного вважаємо, що зазначені обставини сучасності безпосередньо впливають на застосування та практичне використання норм цивільного процесуального права. Суд, оці-

¹ Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. Рада. Законодавство України / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 20.11.2025).

² Усім судам України! PCY опублікувала рекомендації щодо роботи судів в умовах воєнного стану. Рада суддів України : вебсайт. 02.03.2022. URL: <https://rsu.gov.ua/ua/news/usim-sudam-ukraini-rsu-opublikovala-rekomendacii-sodo-rooti-sudiv-v-umovah-voennogo-stanu> (дата звернення: 25.11.2025).

нюючи реальні можливості сторін долучитися до процесу, фактично змушений переглядати підходи до вирішення навіть базових питань – зокрема, чи є можливим відкриття провадження у справі та чи може вона бути розглянута по суті з дотриманням процесуальних гарантій. Умови воєнного часу перетворили це попереднє процесуальне питання на один із найскладніших елементів судової діяльності.

Таким чином, воєнна агресія не лише змінила інтенсивність та умови здійснення правосуддя, але й поставила перед судами фундаментальні виклики, пов'язані з доступністю правосуддя, забезпеченням комунікації з учасниками й можливістю реалізації процесуальних прав у надзвичайних обставинах.

У березні 2022 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статут судів» щодо зміни підсудності суддів», де було врегульовано питання розмежування повноважень судів щодо розгляду справи. Цим правовим актом передбачено, що у зв'язку зі стихійним лихом, військовими діями, заходами щодо боротьби з тероризмом або іншими надзвичайними обставинами робота суду може бути припинена з одночасним визначенням іншого суду, який буде здійснювати правосуддя на території суду, що припинив діяльність, і який має бути найбільш територіально наближеним до суду, роботу якого припинено. Усі рішення про зміну підсудності ухвалюються Вищою радою правосуддя за поданням Голови Верховного Суду, а в разі неможливості здійснення Вищою радою правосуддя своїх повноважень – за розпорядженням Голови Верховного Суду.

Отже, в умовах воєнного стану діяльність суду набуває особливої правової та організаційної складності, що безпосередньо впливає на можливість прийняття цивільної справи до розгляду. Суд змушений діяти в ситуації постійної зміни зовнішніх обставин, де ключове значення мають безпековий стан регіону, загроза обстрілів, доступність будівель і приміщень суду, а також фактична присутність або можливість залучення працівників апарату й суддів. Функціонування суду в таких умовах залежить від того, чи спроможний він забезпечити мінімальні організаційно-технічні умови здійснення правосуддя.

Додатковим чинником виступає активне впровадження електронних форм взаємодії, відеоконференцій, систем електронного документообігу й інших технічних засобів, які сьогодні стали невід’ємною ознакою здійснення правосуддя у воєнний період. Так, можливість участі сторін у судовому засіданні в режимі відеоконференції, забезпечення гласності судового процесу, належна фіксація судового засідання шляхом відео- та аудіозапису – усе це вимагає наявності стабільного технічного забезпечення, відповідного програмного функціоналу й безперебійного доступу до мережі Інтернет. Без цих елементів суд не може гарантувати дотримання принципів рівності сторін, відкритості розгляду й забезпечення права на справедливий суд.

Не менш важливим є і забезпечення належного доступу всіх учасників до матеріалів справи, що в умовах переміщення судів, часткової евакуації або обмеженої роботи апаратів створює додаткові складнощі. Своєчасність і повнота ознайомлення з матеріалами є невід’ємною умовою дотримання процесуальних прав сторін, тому суд має оцінити, чи здатен він забезпечити ці вимоги в обставинах, які існують.

Рішення про прийняття справи до розгляду покладається на суддю, який виступає гарантом реалізації судової влади навіть за надзвичайних умов. На нього покладається не лише процесуальний обов’язок оцінити можливість здійснення правосуддя, а й персональна відповідальність за організацію роботи суду в умовах воєнного стану. Саме суддя, зважаючи на всі фактичні й технічні фактори, ухвалює зважене рішення щодо відкриття провадження, забезпечуючи баланс між необхідністю доступу до правосуддя та можливостями його реально го здійснення.

Здійснення цивільного судочинства і під час воєнного стану в нашій державі не може припинятися, бо якщо це станеться, то громадяни не матимуть змоги захистити свої матеріальні та процесуальні права в суді, а це є порушенням конституційного права кожної людини, передбаченого ст. 55 Конституції України, де зазначено, що кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку¹. Суд

¹ Конституція України : Основний Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР.

не може відмовити в правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їхні права та свободи порушені або порушуються, створені або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав і свобод. Відмова суду в прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист.

У зв'язку із цим на суд, а передусім суддю, покладається значний обсяг процесуальних обов'язків, які охоплюють як професійні аспекти здійснення правосуддя, так і необхідність об'єктивного оцінювання фактичної ситуації в конкретному регіоні. Суддя має діяти в межах закону й відповідно до вимог процесуального права, спираючись на власне внутрішнє переконання, сформульоване на основі всебічного, повного й неупередженого аналізу обставин справи. Водночас він зобов'язаний забезпечити дотримання прав, свобод і законних інтересів усіх учасників цивільного процесу, не допускаючи жодного відхилення від засад верховенства права.

Особливу увагу суддя повинен приділити встановленню необхідного процесуального балансу – оцінити реальну можливість прийняття справи до провадження та перспективи її подальшого розгляду саме в цьому суді. Такий баланс охоплює як юридичні, так і практичні складові: доступність судової інфраструктури, наявність належних умов для проведення засідання, участі сторін, ведення фіксації, забезпечення гласності, а також можливість безперервного здійснення правосуддя. У контексті активних дій ці завдання суттєво ускладнюються: безпекові ризики, перебої в роботі судових установ, обмеження в пересуванні учасників процесу й суддів, а також технічні проблеми можуть фактично унеможливити повноцінний і справедливий розгляд справи в окремих судах. Тому суддя має оцінювати не лише юридичні передумови відкриття провадження, а й реальну здатність суду забезпечити належне здійснення судочинства, що стає одним із ключових критеріїв прийняття відповідного процесуального рішення.

Так, у випадку наявності клопотань про відкладення судового розгляду у зв'язку з воєнним станом суди, як правило відкладають такий розгляд, розуміючи становище учасників спору та всіляко

їм у цьому сприяючи, але за наявності зв'язку, технічних засобів усе ж таки можливим є розгляд справи, а найважливішим питанням є відсутність загрози життю осіб, які беруть участь у справі, і самого суду. Згідно зі ст. 135 ЦПК України справа, надіслана з одного суду до іншого в порядку, передбаченому ст. 133 «Передача справи з одного суду до іншого межах України», повинна бути прийнята до розгляду судом, якому вона надіслана.

У даному концептуальному полі постає нагальна потреба в комплексному реформуванні нормативно-правового регулювання, що визначає порядок ведення, передачі та зберігання матеріалів цивільних справ у надзвичайних умовах. Воєнний стан продемонстрував об'єктивну недостатність чинних процедур, які були сформовані для мирного часу й не враховували ризиків раптової евакуації судів, часткової втрати доступу до приміщень або знищення матеріальних носіїв інформації.

Зауважимо, що одним із додаткових чинників, що істотно впливає на трансформацію процесуальної форми у воєнний період, виступає активне впровадження цифрових сервісів, електронного документообігу й дистанційних форматів участі сторін. Такі інструменти стали невід'ємною ознакою сучасного судочинства й визначають один із ключових напрямів удосконалення цифровізації судового процесу, адже впровадження таких механізмів здатне забезпечити стійкість правосуддя до зовнішніх загроз, підтримати безперервність розгляду справ і створити умови для реалізації процесуальних прав учасників навіть у надзвичайних умовах.

Запровадження повноцінного електронного діловодства, створення захищених електронних копій матеріалів справи, автоматизованих резервних сховищ, подвійного й навіть потрійного дублювання інформації в різних дата-центрах – усе це є необхідним інструментом для мінімізації ризику втрати даних. У перспективі такі механізми дадуть суду змогу продовжувати розгляд справи навіть у разі фізичного знищення паперових документів або неможливості доступу до будівлі суду.

Не менш важливим є розроблення єдиних стандартів електронної передачі справ між судами, що могли б замінити або принаймні ду-

блювати традиційний паперовий обіг. Наявність чітко визначеного регламенту дій – від технічних вимог і форматів файлів до процедур підтвердження автентичності електронних документів – забезпечить юридичну визначеність і передбачуваність процесуальних рішень. У свою чергу інтеграція таких стандартів в Єдину судову інформаційно-комунікаційну систему створить можливість для практично безперервного функціонування судочинства навіть в умовах активних воєнних дій.

Судова практика також має адаптуватися до нових умов. Верховний Суд та інші суди вищих інстанцій повинні формувати підходи, спрямовані на захист стабільності цивільного процесу в ситуаціях, коли матеріали справи опинилися під загрозою. Вироблення чітких правил щодо відновлення втрачених проваджень, пріоритету електронних даних над паперовими, а також визначення критеріїв допустимості й автентичності цифрових доказів сприятиме збереженню процесуальної безперервності й гарантуванню права на справедливий суд.

Таким чином, воєнний стан не лише висвітив, але й істотно загострив потребу в модернізації механізмів організації цивільного судочинства, особливо в частині збереження та передачі матеріалів справ. Цей період став своєрідним каталізатором змін, які мають закласти основу для більш стійкої, технологічно оснащеної та захищеної судової системи майбутнього.

Тому вважаємо, що ст. 135 ЦПК України необхідно доповнити положенням, у якому буде вказано всі способи передачі цивільної справи іншому суду. Зважаючи на те, що фіксування судового процесу сьогодні ведеться шляхом відеозапису й дублюється протоколом судового засідання, вважаємо за необхідне зазначити про це в ЦПК України. До речі, суддя, який приймав цю справу раніше, може допомогти, ввести в курс юридичних фактів по цій справі суддю, який приймає цю справу до розгляду.

Стаття 247 ЦПК України встановлює фундаментальні правила щодо технічного фіксування судового засідання та визначає, яким чином має здійснюватися документування процесуальних дій у суді. Її зміст спрямований на забезпечення максимальної прозорості судочинства.

чинства, точності відображення перебігу розгляду й захисту прав учасників процесу.

Насамперед ця норма закріплює обов'язковість використання технічних засобів – аудіо- чи відеозапису – як основного способу фіксування судового засідання. Такий підхід відображає загальну тенденцію до модернізації судочинства і слугує гарантією того, що всі процесуальні дії та висловлювання учасників будуть зафіксовані в автентичному вигляді. Запис у даному випадку виконує функцію об'єктивного джерела відомостей про реальний перебіг судового розгляду, що дає змогу уникнути спотворень, неточностей чи суб'єктивних трактувань. Ця стаття визначає характерні співвідношення між технічною фіксацією та письмовим протоколом засідання. Протокол виступає офіційним процесуальним документом, який складається на основі технічного запису й повинен відображати ключові процесуальні моменти засідання. Таким чином закон забезпечує подвійний рівень документування: оперативний – у вигляді аудіо- / відеозапису й формалізований – через протокол.

Також підкреслимо, що особливого значення в цій нормі набуває контекст забезпечення прав учасників процесу: вони мають право ознайомитися з технічним записом, вимагати його відтворення чи перевірки, що сприяє реалізації принципів гласності, рівності сторін і змагальності. Фіксація засідання технічними засобами також створює можливість для ефективного оскарження рішень, адже вищі судові інстанції можуть отримати доступ до об'єктивного відтворення процесуальних дій. У сучасних умовах, особливо під час воєнного стану, ст. 247 ЦПК України відіграє ключову роль, оскільки технічний запис стає не лише *формою процесуального забезпечення*, а й засобом захисту від ризику втрати матеріалів справи, підтвердження дійсності проведених засідань і відновлення проваджень у разі потреби.

Узагальнюючи викладене, наголосимо, що ст. 247 ЦПК України є не просто регламентаційною нормою, яка встановлює порядок технічного фіксування судового засідання, а виступає однією з найбільш інноваційних і концептуальних норм у системі цивільного процесуального права. Її унікальність полягає в тому, що вона поєднує формальні вимоги процесу з технологічними інструментами сучасності,

створюючи модель фіксації судового розгляду, яка одночасно є точною, прозорою та максимально наближеною до європейських стандартів.

Ця норма вирізняється тим, що забезпечує подвійний рівень гарантій:

- технічний запис, який фіксує перебіг судового засідання в його первинному вигляді;
- процесуальний протокол, що узагальнює ключові моменти на основі об'єктивних даних запису.

Отже, саме така конструкція робить ст. 247 однією з найбільш дієвих гарантій достовірності процесуальної інформації, оскільки вона істотно зужує можливість помилок, вибіркового трактувань або викривлень ходу розгляду справи. Крім того, унікальність цієї норми виявляється в її здатності забезпечити *процесуальну безперервність* навіть за надзвичайних умов, таких як воєнний стан. Технічний запис стає важливим інструментом збереження інформації, який може виступати єдиним підтвердженням проведених процесуальних дій у випадку втрати паперових матеріалів або руйнування будівлі суду. Таким чином, норма виходить за межі звичайного регулювання та фактично виконує функцію гаранта стабільності судового процесу.

У підсумку ст. 247 ЦПК України слід розглянути як унікальну процесуальну норму, що модернізує українське судочинство, забезпечує технологічну стійкість, підвищує рівень довіри до судових процедур і фактично формує інноваційний підхід до документування судового розгляду. Вона є прикладом того, як процесуальне право може адаптуватися до викликів сучасності, не втрачаючи своєї правової природи й забезпечуючи високий рівень гарантій для учасників цивільного процесу.

Сучасні технології дали змогу починаючи з 5 жовтня 2021 року запровадити використання в судовій системі трьох підсистем (модулів) – «Електронного кабінету», «Електронного суду» й підсистеми відеоконференцз'язку, і це положення було зафіксовано в нормі права. Цей факт, вважаємо, кардинально змінює документообіг суду, дає змогу більш ефективно використовувати час суду й учасників судового процесу, а також фіксувати судовий процес і дії учасників судового процесу в судовому засіданні в режимі відеоконференції. Також

ця система передбачає можливість проводити відеоконференцію між судами й іншими приміщеннями, наприклад, у разі неможливості учасника, сторони справи бути присутнім у залі судового засідання, і забезпечувати функціонування зазначених форматів підключення під час дії правового режиму воєнного стану.

Ознайомившись із застосуванням системи «Електронний суд», можемо поділитися деякими роздумами щодо ефективності дистанційного судочинства.

Так, О. В. Бринцев зазначає, що судочинство є одним із найконсервативніших напрямків людської діяльності. Вік більшості основних принципів судового процесу налічує сотні років. Більшість із таких принципів збереже свій «конституційний» статус і в майбутньому. Процес перетворення традиційної форми судочинства на новий електронний лад, по суті, є процесом перекладу цих традиційних процесуальних основ на нову, «цифрову» мову. Результат, який буде одержано в підсумку, зараз ще остаточно не відомий¹.

Електронний документообіг має суттєві системні відмінності, що дають змогу вибудувати адміністративні процеси на основі нових принципів і технологій. Визнання необхідності слідувати новим принципам документообігу в умовах корпоративних інформаційних технологій є одним із чинників ухвалення більш ефективних рішень, спрямованих на застосування електронних документів².

Підкреслимо, що дистанційна форма цивільного процесу не лише виступає альтернативою класичним засіданням, а й відображає сучасні тенденції цифровізації судової системи, спрямовані на забезпечення гнучкості та стійкості правосуддя в умовах надзвичайних ситуацій, зокрема воєнного стану. Водночас ефективність цієї моделі прямо залежить від рівня підготовки й технічних можливостей усіх учасників процесу, що створює додаткові завдання для суду щодо організації засідань, інструктажу та надання технічної підтримки.

¹ Бринцев О. В. «Електронний суд» в Україні. Досвід та перспективи. С. 6.

² Електронне урядування та електронна демократія : навч. посіб. у 15 ч. / за заг. ред. А. І. Семенченка, В. М. Дрешпака. Київ : Вид. ФОП Москаленко О. М., 2017. Ч. 15 : Технології розвитку електронного урядування та електронної демократії / Ю. Б. Пігарєв. А. Г. Ложковський, Т. М. Мамотова. С. 42.

У межах окресленого контексту особливе значення має дотримання принципу доступності правосуддя, закріпленого в національному законодавстві й підтвердженого практикою Європейського суду з прав людини. Для реалізації цього принципу необхідно забезпечити можливість рівного доступу до суду всім учасникам, незалежно від їхнього рівня цифрових навичок, місця проживання чи технічного оснащення. Це передбачає не лише технічне обладнання судів, а й проведення системних освітніх заходів, розроблення інструкцій і рекомендацій щодо користування дистанційними сервісами суду.

Таким чином, дистанційне судочинство виступає інструментом забезпечення безперервності цивільного процесу, але його практичне застосування вимагає комплексного підходу, що поєднує технологічні, освітні й організаційні заходи. Лише за таких умов можливо забезпечити баланс між інноваційністю процесу й реальним дотриманням прав і свобод учасників цивільного процесу, що зі свого боку є запорукою довіри до судової системи та ефективності правосуддя в сучасних умовах.

Також можливо зазначити банальні мережеві перешкоди, коли система з різних причин «підвисає», або може бути ситуація, коли сторонам провадження надається доступ до матеріалів справи в електронному вигляді, але з різних технічних причин учасник спору не може з ними ознайомитись. Унаслідок цього необхідно відкласти розгляд справи для того, аби всі мали змогу ознайомитись з матеріалами. Українська судова система продовжує функціонувати й гідно долати складнощі, викликані війною. Так, наприклад, у деяких випадках судді йдуть назустріч сторонам і відправляють сканкопії справ та окремих матеріалів на вказану учасником спору електронну пошту.

Таким чином, можемо констатувати, що виклики, спричинені воєнним станом в Україні, суттєво прискорили процес адаптації та реорганізації судової системи цивільного судочинства. Водночас вони сприяли формуванню та впровадженню нової процесуальної форми – дистанційного ведення судових засідань, яка стала важливим інструментом забезпечення безперервності правосуддя в умовах надзвичайних обставин.

До цього часу українська цивільна процесуальна форма мала усталену класичну структуру, яка базувалася на формальному оформленні документів і налагодженому документообігу між судами й учасниками процесу. Проте сучасні обставини, зокрема виклики воєнного часу, сприяли формуванню нової моделі – дистанційного ведення цивільного судочинства. Ця форма є відносно новою як для судової системи, так і для учасників процесу, що вимагає від них адаптації до змінених процедур і технологічних засобів.

Упровадження дистанційної моделі відкриває низку нових аспектів, які потребують ретельного аналізу та практичного опрацювання. Зокрема, вона ставить перед судом і сторонами питання забезпечення ефективного процесуального зв'язку, дотримання принципів гласності й доступності правосуддя, а також правильного застосування норм процесуального права в нових умовах. Водночас дистанційна форма судочинства акцентує на вирішенні суперечливих питань щодо організації та реалізації судового провадження, що раніше не виникали в класичній процедурі, і підкреслює необхідність удосконалення нормативного й організаційного забезпечення цього процесу.

Планування роботи в судах на відміну від інших органів державної влади має свою специфіку, пов'язану з процесуальним статусом цього органу та процесуальною формою цивільного судочинства, яку відображено в нормах ЦПК України, що повинні застосовуватися всіма учасниками цивільної справи.

У межах цивільного судочинства суд або суддя здійснює комплексну діяльність із розгляду спорів, що виникають із цивільних правовідносин, невизнаних або оскаржуваних прав, свобод і законних інтересів як громадян, так і юридичних осіб. Урахування багаторівневої та складної структури цивільного процесу робить особливо важливим послідовне проходження всіх стадій судового розгляду, оскільки кожна з них формує фундамент для остаточного вирішення справи. З огляду на це особливої ваги набуває завершальна стадія судового розгляду, яка виступає узагальненим результатом здійснення правосуддя.

З огляду на окреслені обставини цілком закономірним є звернення до питання судового рішення, адже саме воно виступає центральним інструментом реалізації судової влади. Основним актом застосу-

вання права й підсумком діяльності суду є судові рішення, і кожне з них має відображати втілення конституційних засад, на яких ґрунтується весь судовий процес.

Неякісно написане судове рішення тягне за собою порушення законності, прав, свобод та інтересів особи, що не може мати жодного виправдання. Судові рішення мають доволі широке коло адресатів – від учасників процесу, які не знайомі з юридичною термінологією та змістом правових приписів, до громадян, що знайомляться із судовим рішенням. Для них судове рішення має бути не лише зрозумілим, але й переконливим як у частині встановлення обставин у справі на основі доказів, так і в їхній правовій оцінці¹.

Сучасні технічні можливості дають змогу сторонам брати участь у цивільному процесі, не залишаючи власного помешкання, що істотно спрощує доступ до правосуддя в умовах воєнного стану. Водночас слід урахувати, що не кожен учасник справи (з огляду на професійну сферу чи рівень цифрової підготовки) здатен упевнено орієнтуватися у форматі дистанційних судових засідань і користуватися відповідними технологічними інструментами. Ба більше, участь у дистанційному засіданні передбачає виконання низки технічних дій, з якими далеко не кожен учасник може впоратися без додаткової підготовки. Особа має пройти електронну реєстрацію, володіти кваліфікованим електронним підписом, установити на комп'ютер чи мобільний пристрій відповідне програмне забезпечення (наприклад, «Zoom»), здійснити авторизацію, налаштувати мікрофон, навушники й відеокамеру, а також забезпечити стабільне інтернет-з'єднання, щоб уникнути технічних збоїв, які можуть вплинути на перебіг слухання. Паралельно із цим учасник повинен повноцінно виконувати свою процесуальну роль – виступати, надавати пояснення та реагувати на запитання суду.

Усе зазначене свідчить про те, що участь у дистанційному судовому розгляді може бути доволі складною для пересічного громадянина. Це, своєю чергою, актуалізує питання про те, що перед подан-

¹ Куйбіда Р., Сироїд О. Посібник із написання судових рішень. Київ : Дрім Арт, 2013. С. 9.

ням позову й ініціюванням розгляду справи в онлайн-форматі особа повинна володіти певною сукупністю знань як у сфері цивільного законодавства і розуміння процесуальних механізмів, так і в частині базових цифрових навичок, необхідних для роботи в дистанційному середовищі суду. Саме від здатності позивача правильно орієнтуватися в цих аспектах, забезпечувати *власну процесуальну активність* і конкретно реалізувати свої права значною мірою залежить підсумковий результат справи й досягнення ним бажаного правового захисту.

У такій площині особливої уваги заслуговує питання належного рівня власної процесуальної активності учасників справи. У дистанційній формі судового розгляду вона виходить за межі традиційного процесуального розуміння та фактично набуває більш широкого змісту. Якщо в класичному судовому засіданні активність сторони виражається передусім у поданні доказів, заявленні клопотань, наданні пояснень і участі в дослідженні матеріалів, то в онлайн-процесі до цього переліку додається ще й здатність забезпечити технічну можливість реалізації процесуальних дій.

Процесуальна активність у дистанційному форматі охоплює:

- своєчасну підготовку необхідних документів і доказів у цифровому вигляді;
- оперативне реагування на запити суду й подання процесуальних заяв через електронні сервіси;
- уміння коректно й чітко формулювати свою позицію під час відеоконференції;
- здатність підтримувати безперервний зв'язок і контролювати технічні параметри власної участі;
- відповідальність за дотримання строків і виконання покладених процесуальних обов'язків.

Отже, аналіз дистанційної форми цивільного судочинства дає підстави стверджувати, що в умовах цифровізації та воєнного стану відбувається істотна трансформація балансу процесуальних обов'язків між судом і учасниками справи. Ті аспекти процесуальної діяльності, які раніше повністю забезпечувалися судом, – організація засідання, технічне налаштування, забезпечення зв'язку, створення умов для

участі сторін – частково переходять у сферу відповідальності самого учасника. У результаті дистанційний формат покладає на особу додаткові функції, пов’язані з технічною готовністю, самостійним забезпеченням доступу до засобів зв’язку, дотриманням вимог до участі у відеоконференції та підтриманням належного рівня процесуальної активності.

Таким чином, сучасна модель онлайн-правосуддя передбачає не лише зміну способу взаємодії із судом, а й перерозподіл практичних обов’язків. Це вимагає від учасника більшої самостійності, підготовленості й відповідальності за умови збереження за судом ключової функції – забезпечення законності, справедливості та дотримання процесуальних гарантій.

У зв’язку із цим вважаємо, що такі зміни безпосередньо впливають на концепцію та зміст підготовчої стадії цивільного процесу, яка набуває нових функціональних характеристик. Традиційно ця стадія була спрямована на перевірку належності оформлення позовної заяви й визначення кола матеріально-правових і процесуальних вимог, які заявляє позивач. Однак у дистанційному форматі вона значно розширює свій зміст. Позивач тепер має забезпечити не лише правильність юридичного формулювання своїх вимог і подання доказів, а й фактично здійснити попередню організацію власної участі в процесі. Це вимагає від нього розуміння технічних умов проведення засідання, упевненості в коректності оформлення поданих матеріалів, а також здатності адаптувати свою процесуальну поведінку до специфіки онлайн-спілкування із судом та іншими учасниками справи. У результаті підготовча стадія перестає бути суто процедурною та перетворюється на комплексний етап, що поєднує юридичну, технічну й організаційну готовність учасника до повноцінної реалізації своїх прав у дистанційному судочинстві.

Водночас зміни, пов’язані з дистанційним веденням судового процесу, впливають і на функціонування самого суду й роль судді в підготовчій стадії. Якщо раніше суд брав на себе значну частину організаційних і технічних функцій, забезпечуючи безперебійну взаємодію сторін і належне оформлення процесуальних матеріалів, то тепер частина цих обов’язків фактично переноситься на учасників про-

цесу. Суддя залишається гарантом дотримання законності, правильності процесуальних дій і забезпечення прав усіх сторін, проте він змушений враховувати технічні й організаційні обмеження, з якими стикаються учасники дистанційного засідання.

Отже, у межах концептуального підходу судова практика починає по-новому оцінювати рівень процесуальної активності сторін, їх готовність до цифрової участі та здатність ефективно використовувати надані технологічні можливості. Тобто дистанційна форма судочинства не зменшує ролі суду, а радше *перерозподіляє* обов'язки, створюючи необхідність більш ретельного контролю за організацією засідання та взаємодією між учасниками, одночасно підтримуючи принципи гласності, змагальності й рівності сторін.

Водночас перехід на дистанційний формат розгляду справ справляє безпосередній вплив на процесуальну форму цивільного судочинства. Раніше суддя як гарант законності та належного процесуального оформлення активно контролював організаційні й технічні аспекти засідань, забезпечуючи безперебійну взаємодію сторін. Сьогодні частина цих обов'язків частково переходить на учасників процесу, що змінює традиційну структуру й логіку проведення судового розгляду.

Дистанційний формат вимагає від суду враховувати технічні обмеження, можливі перебої у зв'язку й рівень підготовленості сторін, а від учасників – здатність самостійно забезпечити власну участь у засіданні, належно оформити матеріали та брати активну участь у процесі. В результаті традиційна процесуальна форма перетворюється на більш гнучку, адаптовану до сучасних технологій і реалій, де судові процедури поєднують класичні юридичні правила з новими цифровими механізмами, що забезпечують реалізацію принципів гласності, змагальності й рівності сторін.

У відповідній площині правового мислення трансформації процесуальної форми особливе значення набувають ролі позивача й відповідача в дистанційному судочинстві. В умовах онлайн-формату їхні обов'язки й функції суттєво розширюються порівняно з класичною моделлю. Позивач повинен не лише правильно сформулювати матеріально-правові та процесуальні вимоги позовної заяви, але й забез-

печити технічну готовність до участі в засіданні, вчасно надати необхідні документи в електронному форматі й ефективно взаємодіяти із судом під час онлайн-розгляду. Водночас відповідач, крім підготовки заперечень і доказів, має бути здатним своєчасно реагувати на клопотання та заяви позивача, брати активну участь у процесі й користуватися цифровими платформами суду. Обидві сторони змушені адаптувати свою процесуальну активність до нових умов, де частина традиційних обов'язків суду, пов'язаних з організацією засідання та забезпеченням участі, фактично переходить до них.

Отже, дистанційне судочинство не лише змінює формат взаємодії сторін із судом, але й ставить перед позивачем і відповідачем нові виклики, пов'язані з організаційною підготовкою, технічною компетентністю та активною участю в процесі, що безпосередньо впливає на ефективність реалізації їхніх процесуальних прав і можливість досягти справедливого рішення.

Так, формулювання позовної заяви є вищим проявом інтелектуальної діяльності позивача, де письмова форма надає заяві чіткість відповідного характеру, дає змогу індивідуалізувати позовну заяву шляхом зазначення предмета, підстави й суб'єктів правового спору. Це, у свою чергу, забезпечує прийняття суддею заяви й відкриття ним провадження у справі. А додержання процесуальної форми та змісту апеляційної скарги є однією з обов'язкових вимог цивільного процесуального законодавства, що забезпечує подальший розгляд справи судом другої інстанції.

Таким чином, сучасна процесуальна форма зазнає принципових змін у зв'язку з активним упровадженням цифрових технологій у судочинстві. Ці зміни базуються на положеннях ЦПК України й законодавчої бази щодо електронного судочинства, що реалізується через Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему і її підсистему «Електронний суд». Сьогодні неможливо розглядати ЦПК окремо від електронних інструментів: вони функціонально взаємопов'язані й формують єдину систему процесуальних правил, яка визначає порядок ведення справ у цифровому середовищі.

Цифровізація судочинства змінює традиційні уявлення про загальну процесуальну форму. Якщо раніше її ключовими елементами

були формальне оформлення процесуальних актів-документів, взаємодія сторін у залі суду й контроль суду за процесом, то сьогодні до цього додаються цифрові механізми: подання позовних заяв, заперечень і доказів в електронному форматі, проведення дистанційних засідань, відеоконференції та обмін процесуальними актами-документами через ЄСІТС.

Упровадження «Електронного суду» фактично перерозподіляє обов'язки між судом і учасниками процесу. Суд зберігає контроль за законністю та справедливістю, проте частина організаційних функцій – забезпечення технічної можливості участі, підготовка цифрових матеріалів, контроль за підключенням сторін – переходить до учасників процесу. Це створює нову модель взаємодії, де ***процесуальна активність сторін тісно пов'язана з їхньою цифровою компетентністю***, а ефективність захисту прав залежить від уміння користуватися електронними інструментами.

Отже, сучасна процесуальна форма виступає як інтегрована система, де ***ЦПК України та цифрові механізми судочинства взаємодіють в єдиному правовому й технічному полі***. Вона поєднує класичні принципи цивільного процесу – законність, змагальність, гласність і рівність сторін – із можливостями дистанційної взаємодії, що забезпечує ефективне й доступне правосуддя в умовах цифрової трансформації.

Ці два способи організації процесуальної діяльності охоплюють класичну (традиційну) й дистанційну форми ведення судового процесу. Класична форма передбачає особисту присутність сторін у залі суду, подання документів у паперовому вигляді, безпосередню взаємодію із суддею та іншими учасниками процесу. Дистанційна форма, навпаки, реалізується через електронні засоби, включно з «електронним судом» і підсистемою відеоконференцв'язку ЄСІТС, що дає змогу сторонам брати участь у засіданнях онлайн, подавати документи й обмінюватися доказами в електронному форматі.

Ці обидва способи регламентують порядок здійснення конкретних процесуальних дій і процедур, забезпечуючи стабільність і передбачуваність застосування норм на певний проміжок часу. Це гарантує, що права й обов'язки учасників процесу залишаються захищеними,

а судовий процес – упорядкованим й ефективним незалежно від того, у якій формі відбувається провадження.

Таким чином, вважаємо за доцільне наголосити на тому, що сучасна юридична наука, зокрема цивілістика, потребує концептуального закріплення та теоретичного осмислення поняття «дистанційна форма ведення цивільного процесу», оскільки ігнорувати цей інститут уже неможливо. Протягом останніх років він був інтегрований у практичну діяльність судів та істотно трансформував традиційні підходи до організації судового провадження. У цьому контексті дистанційна форма ведення цивільного процесу може бути визначена як *регламентований цивільним процесуальним законодавством спосіб організації та здійснення судового провадження із застосуванням цифрових технологій, телекомунікаційних засобів та функціональних можливостей ЄСІТС, що забезпечує реалізацію судом своїх повноважень і виконання учасниками процесу їхніх прав і обов'язків без фізичної присутності в залі суду*. Запровадження такої форми спрямоване на підвищення доступності правосуддя, оптимізацію процесуальних процедур і водночас на збереження основоположних принципів цивільного судочинства. Особливо важливою вона стала в умовах воєнного стану, коли суди демонструють гнучкість і лояльність до учасників процесу, які з об'єктивних причин не можуть прибути до суду чи своєчасно виконати процесуальні дії. Це підтверджує, що дистанційна форма є не тимчасовою технічною альтернативою, а повноцінним елементом сучасної процесуальної системи, що потребує належного наукового обґрунтування та нормативного оформлення.

Отже, становлення дистанційної форми ведення цивільного процесу є результатом поступової цифрової трансформації судової влади й об'єктивної необхідності забезпечити неперервність правосуддя в умовах суспільних викликів, зокрема пандемії та воєнного стану. Первинні кроки в цьому напрямі були пов'язані з упровадженням електронного документообігу, функціонуванням ЄСІТС і нормативним закріпленням можливості участі сторін у засіданні шляхом відеоконференції. Згодом ці інструменти набули системного характеру, перетворившись на повноцінну альтернативу традиційному способу провадження.

Вважаємо, що дистанційний формат поступово сформувався як окремий елемент процесуальної форми, що має власну структуру, зміст і процедури. Його запровадження не лише розширило процесуальні можливості сторін, а й актуалізувало низку наукових і практичних питань щодо адаптації класичних принципів цивільного судочинства до умов цифровізації. Зокрема, йдеться про забезпечення автентичності процесуальних дій, гарантій неупередженості, фіксування судового процесу технічними засобами й рівного доступу до правосуддя в умовах цифрової нерівності.

Сучасна дистанційна форма не може бути розглянута як тимчасовий механізм – вона вже стала структурною частиною процесуальної системи, що співіснує з традиційною процесуальною формою та доповнює її новими інструментами взаємодії сторін із судом. Саме тому її становлення вимагає подальшої кодифікації, узгодження з іншими інструментами цивільного процесу й поглибленого наукового аналізу.

Отже, становлення та нормативне закріплення дистанційної форми ведення цивільного процесу слід розглядати як закономірний етап розвитку сучасного судочинства. Активне впровадження цифрових технологій, розширення застосування відеоконференцій та електронного суду не лише трансформують традиційну модель участі в процесі, а й висувають нові вимоги до організації судової діяльності. Саме тому цивілістика має обґрунтовано виробити й закріпити на доктринному рівні поняття «дистанційна форма ведення цивільного процесу», оскільки ця практика вже багато років використовується судами, змінює підходи до реалізації процесуальних прав і забезпечує доступ до правосуддя в умовах, зумовлених як розвитком цифрових сервісів, так і об'єктивними обставинами в державі. З огляду на це дистанційна взаємодія учасників із судом повинна відповідати критеріям законності, обґрунтованості, неупередженості та справедливості, забезпечуючи рівність процесуальних можливостей незалежно від формату участі – безпосереднього або в режимі відеоконференцій.

Утвердження дистанційної форми судочинства водночас актуалізує й інше фундаментальне питання – ролі та значення процесуальних актів-документів у сучасному цивільному процесі, адже саме

вони забезпечують фіксацію, структурування і перевірюваність процесуальних дій незалежно від того, відбуваються вони очно чи дистанційно.

Суть процесуальних документів полягає в тому, що вони становлять матеріалізовану частину процесуальної форми. Судочинство передбачає використання письмових процесуальних документів і є без них неможливим. Розумова, волюва, психологічна діяльність матеріалізується мовними, словниковими, граматичними засобами. Це дає змогу не тільки фіксувати прийняті рішення, а й зберігати їх у часі, передавати на відстань, довести, якщо це потрібно, до певного кола осіб¹.

Вважаємо, що комплексне зовнішнє вираження цивільної справи формується через її процесуальне оформлення, яке має містити чіткий, логічно структурований та належно обґрунтований виклад доказів і правових аргументів сторін. Реалізація цього завдання неможлива без ефективного функціонування стадійної організації цивільного процесу, що забезпечує послідовність і узгодженість усіх процесуальних дій. Саме такий механізм дає змогу встановити взаємозв'язок між активністю учасників справи, їхніми обов'язками щодо збирання, подання та оцінювання доказів і процесуальним керівництвом суду. Так, суд виконує ключову координуючу роль: він визначає порядок руху справи, спрямовує сторони на належне виконання процесуальних обов'язків, контролює коректність оформлення процесуальних актів-документів і забезпечує їх відповідність вимогам процесуального закону. Водночас саме через документообіг, що супроводжує кожну стадію процесу, матеріалізується зміст цивільного спору й відображається динаміка доказування, що в підсумку вможливує законне, обґрунтоване та справедливе вирішення цивільно-правового конфлікту.

Вважаємо, що послідовність процесуальних дій відображає організацію судового провадження, перетворюючи його на якісну сутність, яка є визначальною для ухвалення законного, обґрунтованого та спра-

¹ Сердюк В. П. Практикум по складанню процесуальних документів (з застосуванням відеозапису під час проведення слідчих дій) : навч. посіб. для курсантів слідчо-криміналіст. ф-ту. Київ : Атіка, 2000. С. 50.

ведливого судового рішення. Для всіх учасників справи важливим є належне фіксування та ведення протоколу судового засідання, оскільки він не лише документує процес, а й демонструє поступовий перехід кожної стадії розгляду до підсумкового результату реалізації судової влади. Такий підхід забезпечує прозорість, контрольованість і узгодженість усіх процесуальних дій, що в кінцевому рахунку сприяє дотриманню принципів законності та справедливості в цивільному судочинстві.

Таким чином, послідовне здійснення процесуальних дій та належне документування судового засідання природно підкреслює значення процесуальних актів-документів, які відображають і закріплюють хід цивільного процесу. Призначення кожного процесуального акта чи документа на відповідній стадії цивільного провадження є різноманітним, що зумовлює і різні вимоги до їх оформлення. Відповідно, значення та функціональний результат діяльності цих актів теж різняться залежно від їх призначення. На нашу думку, цінність процесуальних актів-документів полягає саме в забезпеченні реалізації тих процесуальних дій, для яких вони були створені. Вони формувалися та вдосконалювалися в процесі історичного розвитку цивільного судочинства і сьогодні є закріпленими в чинному ЦПК України, виконуючи ключову функцію в підтриманні організованості, послідовності й законності судового процесу.

Історично так виникло, що фіксація цивільного процесу постійно трансформувалася. Це можливо прослідити хоча б у тому, що в ЦПК різних років було закріплено різні форми фіксації судового процесу: це був і машинописний текст, і аудіо-, відеозапис, а сьогодні ще й дистанційна форма ведення справи в електронному суді.

Як зазначалося раніше, цивільне процесуальне судочинство оперує різноманітними категоріями процесуальних актів і документів, значення яких визначається їхньою правовою метою та функціями в межах процесуальної форми. Кожна категорія документів виникає задля конкретної процесуальної потреби – забезпечення прав сторін, реалізації правосуддя, контролю за законністю процесуальних дій або підтримки організаційної структури провадження. Незалежно від конкретного призначення всі процесуальні акти й документи спрямо-

вані на матеріалізацію, систематизацію та фіксацію процесуальних дій, забезпечуючи логічний і послідовний рух справи від початкових етапів до ухвалення остаточного судового рішення.

Вважаємо, що особливу увагу слід звернути на інформаційні процесуальні документи, які відіграють ключову роль у фіксації та організації судового провадження. Серед них протокол судового засідання посідає особливе місце, оскільки він відображає перебіг розгляду справи, дії всіх учасників і судові рішення на кожній стадії процесу. Протокол є не лише технічним засобом фіксації, а й важливим інструментом забезпечення законності, прозорості й послідовності судового розгляду, оскільки на його основі здійснюється перевірка правильності процесуальних дій і формування підстав для остаточного рішення.

Узагалі зазначимо, що протокол судового засідання повинен відповідати процесуальним нормам за формою, змістом і призначенням, адже на основі його суди апеляційної та касаційної інстанцій перевіряють законність складу суду, що розглядав справу, додержання ним законодавства при розгляді справи, наприклад, чи не порушив суд права сторін та інших осіб, які беруть участь у справі; визначають, які доводи та клопотання заявляли сторони й інші особи, які беруть участь у справі, на підтвердження своїх вимог, і заперечення проти них, як суд їх вирішував, що показали свідки, та здійснюють інші дії, необхідні для перевірки законності й обґрунтованості постановлених у справі судових рішень і ухвал. Журнал судового засідання та протокол процесуальних дій поза судовим засіданням є одними з найважливіших процесуальних документів, вони повинні відображати повноту й об'єктивність даних про хід розгляду цивільної справи.

Слід зазначити, що поряд зі становленням і розвитком процесуального законодавства протокол судового засідання як процесуальний документ, у якому фіксується хід процесу, пройшов також певну еволюцію та розвиток. Глава одинадцята Статуту цивільного судочинства 1864 р.¹ була повністю присвячена протоколу того часу. Так, ст. 679 та ст. 680 Статуту вказували на існування двох видів протоколу –

¹ Устав гражданского судопроизводства 1864 года. Проект новой редакции Устава гражданского судопроизводства. СПб. : Сенат. тип., 1900. 784 с.

це «загальні», які склалися секретарем судового засідання та його помічником, і незалежно від загального протоколу, для зазначення обставин, які є вказаними в законі, – «спеціальні протоколи».

У загальному протоколі містилася така інформація: час і місце засідання; указувалося, було засідання публічним чи при зачинених дверях; імена суддів, секретаря та прокурора, якщо останній брав участь у засіданні; визначалася справа, яка розглядалася в засіданні, та ім'я судді, який її доповів; імена до засідання «тяжущихся», які з'явилися, їх представників, а також перекладача, якщо такий брав участь у процесі; імена свідків, які з'явилися, та «свидующих» осіб; зроблені «тяжущимися» визнання або відмова від позову; зроблені особами, зазначеними в пп. 5, 6 ст. 679 вказаного Статуту, заяви й заявлені ними вимоги із зазначенням обставин, на яких ці вимоги ґрунтуються, і тих доказів, на які були зроблені посилання, а також ким саме з «тяжущихся» поданий той чи інший залучений до справи документ; усі дії, які вчинялись у засіданні, у тому самому порядку, у якому вони вчинялись, а також зміст висновку прокурора, який брав участь у засіданні; постановлені в засіданні окремі ухвали й резолюції, а коли оголошена резолюція відкладена, то вказівка, до якого саме дня, а також вказівка дня, призначеного для виготовлення рішення в остаточній формі; вказівка на додатки, які мають стосунок до протоколу.

Коли пояснення «тяжущихся», указані у пп. 7 та 8 ст. 680 Статуту, полягають у повторенні викладеного чи в поданих до суду паперів, про це зазначалося в протоколі без дачі самих пояснень. Усі дані, які визнавав за потрібне зафіксувати в протоколі «представительствующий», мали бути внесені до документації, що демонструє, що навіть історично основною функцією протоколу було систематичне відображення процесуальних дій і матеріалів справи.

Другим видом протоколу був спеціальний, який за законом завжди додавався до загального. Значення цього протоколу зводилося до підтримки організаційного й інформаційного порядку судового процесу. Він містив прийняті в суді резолюції суду, а також викладені «на письме обьяснения тяжущихся», указані в пп. 7 і 8 ст. 680 Статуту. При складанні протоколу сторони мали змогу вимагати внесення

до протоколу зроблених протилежною стороною визнання позову, відмови від позову або визнання якоїсь обставини. Якщо зазначене не було внесено до протоколу, то сторони не мали змоги в подальшому посилалися на ці обставини.

Протоколи того часу також підписували всі судді, що брали участь у засіданні, й секретар. Протокол повинен був складатися не пізніше тижня після засідання і бути таким, який відображає весь хід судової справи.

У суді можна було перевіряти дотримання тих правил, порушення яких могло призвести до скасування рішення. Згідно зі Статутом сторони могли також заявляти про недоліки протоколу не пізніше 7 днів із дня складання протоколу, тобто внести зауваження до протоколу.

Зауваження, які подавали сторони в ході справи, зазначалися в протоколі нижче підпису суддів. Після розгляду зауважень суд ухвалював за ним свій висновок, який підписували судді та скріплював секретар судового слухання¹.

Такий правовий вигляд мав протокол судового засідання, передбачений першим вітчизняним нормативно-правовим актом із цивільного процесу. Він мав достатньо досконалий для того часу зміст, оскільки відображав хід судового процесу. У такому вигляді правові вимоги до протоколу судового засідання існували до радянських часів.

Першим вітчизняним цивільним процесуальним законом радянського періоду став ЦПК УСРР 1924 р., який також містив правові норми-вимоги стосовно змісту протоколу судового засідання. Так, ст. 128 ЦПК УСРР 1924 р. передбачала: «Про кожне засідання та про кожну окрему судову дію, проведену поза засіданням, складається протокол». У цьому протоколі серед іншого зазначалися: місце й час засідання, склад суду, сторони, що з'явилися, суть пояснень і заяв осіб, які брали участь у справі, заперечення на них і постанови суду, подані докази й документи².

¹ Устав гражданского судопроизводства 1864 года. Проект новой редакции Устава гражданского судопроизводства.

² Гражданское процессуальное законодательство СССР и союзных республик / отв. ред. В. П. Чапурский. Харьков : Госюриздат, 1957. С. 48.

Протокол уже не ділився на два види, як це передбачалося Статутом цивільного судочинства 1864 р. Його підписували свідки, сторони й суд.

Особи, які брали участь у справі, мали змогу ознайомитися з протоколом, мали право протягом 3-денного терміну з дня його складання подавати до нього зауваження. Такий правовий вигляд мав протокол, передбачений ЦПК 1924 р., який проіснував без змін до 1938 р., коли в цивільне процесуальне законодавство УРСР було внесено зміни. Зокрема, ЦПК 1924 р. у ст. 129 містить необхідність зазначати і пояснення свідків, експертів й окремі прохання осіб, які беруть участь у справі.

У липні 1963 р. був прийнятий ЦПК УРСР, який набрав чинності з 1 січня 1964 р. Цей кодекс передбачав обов'язковість складання протоколів судового засідання, їх зміст, порядок складання та оформлення, порядок внесення зауважень до протоколу й порядок розгляду цих зауважень.

У ст. 199 ЦПК 1963 р. було зазначено, що протоколи судового засідання веде секретар. Стаття 201 покладала на головуючого обов'язок розглядати зауваження до протоколу й у випадку згоди із зауваженням посвідчувати їх правильність. У протилежному випадку зауваження розглядалися в судовому засіданні судом, який ухвалив рішення, і постановлялася ухвала, якою посвідчувалася правильність зауважень або суд відхиляв їх¹.

У ст. 198 ЦПК 1963 р. було визначено вимоги до змісту протоколу судового засідання, а саме в ньому мали бути вказані: рік, місяць, число й місце проведення судового засідання; час початку судового засідання або проведення окремої процесуальної дії; назва суду, який розглядав справу, прізвище й ініціали судді, секретаря судового засідання, прокурора; справа, що розглядалася, повна й точна назва сторін та інших осіб, які брали участь у справі; відомості про явку осіб, які брали участь у справі, представників, адвокатів, експертів, спеціалістів, перекладачів або їх неявку, причини відсутності та про вручення їм судових повісток; відомості про роз'яснення сторонам

¹ Гражданский процессуальный кодекс Украинской ССР. Киев : Госюриздат УССР, 1964. С. 75.

та іншим особам, які брали участь у справі, їхніх процесуальних прав і обов'язків; усі розпорядження головуєчого й ухвали, постановлені без виходу до нарадчої кімнати, а також відомості про оголошення ухвал, постановлених у нарадчій кімнаті, дані про застосування технічних засобів фіксування судового процесу; заяви і клопотання сторін та інших осіб, які брали участь у справі, хід їх обговорення; основний зміст пояснень сторін, третіх осіб, їх представників й інших осіб, які брали участь у справі, а також показання свідків, усні роз'яснення експертами своїх висновків і відповідей на поставлені їм додаткові запитання; пояснення спеціалістів і роз'яснення висновків прокурора або органів державної влади, органів місцевого самоврядування, залучених для цього до справи; подані в судовому засіданні докази, звуко- й відеозаписи, хід дослідження доказів, а в разі, якщо докази не додавалися до справи, – номер, дата і зміст письмових доказів, а також ознаки та властивості речових доказів, звуко- і відеозаписів; зміст судових дебатів; відомості про оголошення рішення, ухвали; роз'яснення сторонам та іншим особам, які брали участь у справі, змісту рішення, ухвали, порядку і строку їх оскарження, права й порядку подачі заяви про виготовлення обґрунтування висновків суду, а також на ознайомлення з протоколом судового засідання та подачу до нього зауважень; час закінчення судового засідання в даній справі. Указані обставини повинні були обов'язково відображені в протоколі судового засідання¹.

У незалежній Україні за ЦПК 2004 р. фіксування цивільного процесу змінилося, воно переросло в зовсім нову форму. Так, у ст. 197 ЦПК України 2004 р. в початковій редакції було зазначено:

1. Суд під час судового розгляду справи здійснює повне фіксування судового засідання за допомогою звукозаписувального технічного засобу.

2. Фіксування судового засідання технічним засобом здійснює секретар судового засідання або за розпорядженням головуєчого інший працівник апарату суду.

¹ Цивільний процесуальний кодекс України (ст. 123 – ст. 288) : затв. законом Української РСР від 18.07.1963 № 1500-06. Рада. Законодавство України / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1502-06> (дата звернення: 14.08.2021).

3. Повне або часткове відтворення технічного запису судового засідання здійснюється на вимогу особи, яка бере участь у справі, або за ініціативою суду.

4. Носій інформації, на який здійснювався технічний запис засідання (касета, дискета тощо), є додатком до журналу судового засідання і після закінчення судового засідання приєднується до матеріалів справи.

5. За клопотаннями особи, яка бере участь у справі, може бути за плату здійснено повне або часткове роздрукування технічного запису судового засідання за розпорядженням головуєчого. Особа, яка бере участь у справі, має право отримати копію інформації з носія, на який здійснювався технічний запис цивільного процесу.

6. Розмір плати за роздрукування технічного запису судового засідання встановлюється Кабінетом Міністрів України¹.

Утілення цієї форми на практиці на початковому етапі створювало певні труднощі для судового процесу, оскільки вимагало додаткової технічної підготовки як від суду, так і від секретаря судового засідання. Водночас правова судова система не обмежилася цими труднощами, а продовжила послідовно розвивати застосування технічних засобів у цивільному судочинстві й забезпечила їх закріплення на законодавчому рівні, що стало важливим кроком у модернізації судового процесу. Так, наприклад, у кожній залі судового засідання встановлюється не менше п'яти мікрофонів: для судді, прокурора, адвоката, свідка, обвинуваченого. Звукозаписувальний пристрій обслуговував спеціаліст, який пройшов спеціальний курс навчання роботи на ньому. Велика увага приділялася зберіганню записаних касет і журналу.

Отже, перехід до цієї форми фіксування цивільного процесу був складним, але минув певний період – і він став необхідним для учасників цивільного судочинства, оскільки економив час і робив більш достовірними й доступними матеріали цивільного спору.

¹ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV : ред. від 18.03.2004. *Рада. Законодавство України* / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/ed20040318> (дата звернення: 20.07.2025).

Принцип усності в поєднанні з письмовою та технічною формами документування перш за все робить цивільне судочинство простим і доступним для громадян, забезпечуючи при цьому необхідну фіксацію волевиявлення суб'єктів цивільних процесуальних відносин із можливістю всебічного й повного контролю за діяльністю судових органів.

Стаття 198 ЦПК України 2004 р. на рівні з основною формою фіксування технічними засобами вводить таку нову, допоміжну форму фіксування судового процесу, як журнал судового засідання.

У журналі судового засідання зазначають такі відомості: рік, місяць, число й місце судового засідання; найменування суду, який розглядає справу, прізвище й ініціали судді, секретаря судового засідання; справа, що розглядається, імена (найменування) сторін та інших осіб, що беруть участь у справі; порядковий номер учинення процесуальної дії; назва процесуальної дії; час учинення процесуальної дії; інші відомості, визначені Кодексом.

Журнал судового засідання також веде секретар судового засідання, який підписує його невідкладно після судового засідання та приєднує його до справи.

Отже, протокол судового засідання в новій редакції ЦПК України перетворився в зовсім нову форму фіксування цивільного процесу, а саме на журнал судового засідання. Водночас залишився протокол учинення окремої процесуальної дії поза засіданням. При його складанні також застосовуються технічні засоби. У протоколі вчинення окремої процесуальної дії зазначають такі відомості: рік, місяць, число й місце вчинення процесуальної дії; час початку вчинення процесуальної дії; найменування суду, який розглядає справу, прізвище й ініціали судді, секретаря судового засідання; справа, що розглядається, імена (найменування) сторін та інших осіб, які беруть участь у справі; відомості про явку осіб, які беруть участь у справі, експертів, спеціалістів, перекладачів, свідків; відомості про роз'яснення сторонам й іншим особам, які беруть участь у справі, їхніх процесуальних прав і обов'язків; заяви та клопотання сторін й інших осіб, які беруть участь у справі; основний зміст пояснень сторін, третіх осіб, їх представників та інших осіб, які беруть участь у справі, а також показан-

ня свідків, усне роз'яснення експертами своїх висновків і відповідей на поставлені їм додаткові питання; консультації та висновки спеціалістів; докази, а в разі, якщо докази не додаються до справи, – номер, дата і зміст письмових доказів, опис доказів; час закінчення вчинення процесуальної дії; інші відомості, визначені новим ЦПК. Протокол повинен бути оформлений не пізніше наступного дня після вчинення окремої процесуальної дії, і він приєднується до справи.

Якщо провести порівняльний аналіз протоколу судового засідання за ЦПК УРСР 1963 р. і протоколу окремої процесуальної дії за ЦПК України 2004 р., то знайдемо багато спільного між цими процесуальними документами як за процесуальною формою, так і за змістом. Так, у ст. 199 ЦПК 1963 р. зазначено, що протоколи складає секретар у судовому засіданні або при вчиненні окремої процесуальної дії поза засіданням.

На нашу думку, використовуючи аналогію законодавства, слід доповнити ст. 200 чинного ЦПК України таким положенням: «Під час вчинення окремої процесуальної дії поза судовим засіданням складається протокол, який веде секретар судового засідання». Це сформулює певну визначеність щодо складання та оформлення цього процесуального документа й узаконить дії секретаря судового засідання.

До внесення змін і доповнень до ЦПК законом від 21 червня 2001 р. ст. 199 ЦПК 1963 р. чітко передбачала суб'єктів підписання протоколу судового засідання – це головуючий і секретар. Чинна редакція ЦПК України передбачає підписання журналу судового засідання секретарем. А от хто підписує протокол про окремі процесуальні дії? Адже це теж важливий процесуальний документ для розгляду цивільної справи. Вважаємо, що це є суттєвим недоліком. Судова практика йде таким шляхом, що протокол повинен бути підписаний секретарем, а раніше його підписували секретар і головуючий.

Слід мати на увазі, що процесуальний закон специфічний тим, що кожна процесуальна дія повинна бути передбачена певною процесуальною нормою, а вчиняти цю дію може тільки відповідний суб'єкт процесуальної діяльності. Таким чином, із суто формальних підстав секретар не є суб'єктом підписання протоколу, а хто повинен його підписувати – законом не зазначено.

Зважаючи на це, необхідно ст. 200 ЦПК України доповнити положенням про те, що протокол про окремі процесуальні дії підписує секретар. Крім того, на наш погляд, доцільно було б закріпити в процесуальному законодавстві право осіб, які беруть участь в окремій процесуальній дії, а також осіб, які беруть участь у справі, на ознайомлення з протоколом із правом підпису кожної сторінки на знак згоди з його змістом. Це, на нашу думку, суттєво полегшило б вирішення питань при розгляді зауважень до протоколу про окремі процесуальні дії.

Таким чином, протокол судового засідання як засіб фіксування цивільного процесу пройшов певний історичний розвиток і в наш час перетворився на більш прогресивну структуру процесуальних документів, при складанні яких можуть бути застосовані технічні засоби. Ці процесуальні документи із застосуванням технічних засобів, безсумнівно, можуть доповнювати один одного так, щоб не виникало питань стосовно законності й обґрунтованості судового рішення при ознайомленні з матеріалами справи.

У 2020 р. особливо актуальним у зв'язку з поширенням на території України COVID-19 постало питання розвитку електронного суду. Це дало змогу внести необхідні зміни в цивільне законодавство, зокрема щодо ведення судового засідання в режимі відеоконференції з використанням власних технічних засобів, і спричинило виникнення у 2021 р. окремих модулів Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи.

Процесуальні документи в електронній формі мають подавати учасники справи до суду з використанням ЄСІТС у порядку, визначеному Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему та/або положеннями, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів).

Також важливим сучасним нормативним закріпленням ролі протоколу судового засідання є ст. 247 ЦПК України, яка регламентує фіксування судового засідання технічними засобами. Ця норма визначає порядок й умови використання цифрових і технічних засобів для запису перебігу засідання, забезпечує достовірність відображення процесуальних дій та гарантує можливість перевірки правильності

ті судових рішень У поєднанні з історичними підходами, що фіксували пояснення учасників у протоколі, ст. 247 демонструє, як традиційна функція документування трансформується в сучасний інструмент, який поєднує законність, прозорість і ефективність процесуальних процедур.

Отже, узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що впровадження технічних засобів фіксації та документування в цивільному судочинстві, попри їх очевидну прогресивність, сформувало низку нових вимог і викликів, зумовлених соціальними й інституційними умовами розвитку правової системи. Хоча такі технології покликані оптимізувати перебіг процесу та сприяти оперативному розгляду справ, на практиці вони нерідко створюють додаткові перешкоди для забезпечення повноцінного й безперервного функціонування суду. Це особливо відчутно в умовах воєнної агресії, коли окремі території країни потерпають від бойових дій, а систематичні відключення електроенергії унеможливають стабільне використання технічних засобів фіксування. За таких обставин постає загроза не лише для процесуальної діяльності суду, але й для реального забезпечення права кожної особи на доступ до правосуддя, ефективний захист своїх матеріальних і процесуальних прав, який має бути гарантований за будь-яких умов.

З урахуванням вищезазначеного, на нашу думку, варто знову звернутися до традиційних, перевірених часом способів фіксації перебігу судового процесу, зокрема до машинописного або повністю письмового протоколювання. У ситуаціях, коли електронні засоби фіксування стають недоступними через відсутність електроенергії, технічні збої чи вихід із ладу програмного забезпечення, саме такі форми можуть слугувати надійною альтернативою, що внеможливиє переривання або фактичне зупинення розгляду справи. Судочинство не повинне залежати від технічної стабільності, адже доступ до правосуддя має бути забезпечений навіть за екстремальних умов.

У зв'язку із цим видається доцільним здійснити нормативне уточнення змісту ст. 247 ЦПК України. Зокрема, пропонуємо доповнити її положенням про те, що в разі технічної неможливості застосування аудіофіксації суд вправі здійснювати протоколювання цивільного

процесу в машинописний або письмовий спосіб. Доцільним також видається встановлення строку, наприклад, до п'яти днів із моменту завершення судового засідання, протягом якого такий протокол має бути оформлений належним чином.

Запровадження такого механізму забезпечить дієву альтернативу у випадках, коли технічні засоби стають ненадійними або недоступними. Це, своєю чергою, сприятиме оперативності провадження та дасть суду змогу без затримок ухвалювати процесуальні рішення, що особливо важливо в умовах воєнного стану чи інших надзвичайних ситуацій, коли саме швидкість і безперервність судового розгляду є критично важливими для всіх учасників процесу.

Розділ 4

ЗАЯВИ ОСІБ, ЯКІ БЕРУТЬ УЧАСТЬ У СПРАВІ

4.1. Позовна заява, заява в цивільному судочинстві

Захист охоронюваних законом прав та інтересів фізичних і юридичних осіб здійснюється шляхом пред'явлення заінтересованою особою позову або заяви (у справі окремого провадження). Звернення до суду за захистом порушеного чи оспорюваного права або охоронюваного законом інтересу повинне бути відображене у формі та змісті заяви й подане до суду в письмовій формі. Звернення до суду з усною позовною вимогою законом не передбачене.

Складання позовної заяви – це один із найважливіших етапів провадження у справі до її розгляду в суді першої інстанції. Письмова форма надає позову чіткості й відповідного характеру, дає змогу індивідуалізувати позовну заяву шляхом зазначення предмета, підстави та суб'єктів правового спору.

Позовна заява є одним з основних документів цивільної справи, що дає змогу вести процес цілеспрямовано, постійно звіряти процесуальні дії із заявленими вимогами, вирішувати питання зміни підстави та предмета позову, збільшувати чи зменшувати розмір позовних вимог.

Виходячи зі змісту позовної заяви, аргументації правових висновків і зважаючи на правильність застосування норм матеріального права, можна судити про кваліфікацію та фахову підготовку того, хто її склав, особливо в тому випадку, коли заява була складена адвокатом чи іншим професійним юристом.

Позовну заяву може бути подано в канцелярію суду, особисто судді або направлено в суд поштою чи електронною поштою. Однак зауважимо, що особисте вручення позовної заяви судді є більш ре-

зультативним, воно дає змогу відразу її проглянути, указати на недоліки, роз'яснити, як їх можливо усунути.

Додержання процесуальної форми та змісту позовної заяви є однією з обов'язкових вимог цивільного процесуального законодавства, що забезпечує прийняття суддею заяви й відкриття ним провадження у справі.

Такі фундаментальні категорії матеріалістичної діалектики, як **форма і зміст**, перебувають у нерозривній єдності, у межах якої саме зміст визначає характер й особливості форми. Відтак будь-яке дослідження форми не може здійснюватись ізольовано від аналізу її змістової основи, адже форма є лише зовнішнім виявом внутрішнього змісту та способом його впорядкування.

У логіці наведеного міркування цивільного процесу ця теза набуває особливої актуальності: теоретичний аналіз процесуальної форми та змісту позовної заяви переконливо демонструє їхню невід'ємну взаємозалежність і водночас мінливість. Ці елементи не є статичними конструкціями, а постійно трансформуються під впливом оновлення законодавства, еволюції судової практики й переосмислення доктринальних положень. Саме тому процес формування, уточнення та конкретизації відповідних правових категорій триває і сьогодні, відображаючи динамічний характер цивільного судочинства та його здатність адаптуватися до сучасних правових реалій.

Деякі аспекти, пов'язані з позовною заявою, у своїй праці розглядає В. А. Кройтор¹. Його робота зосереджена переважно на аналізі позовної заяви як процесуального засобу порушення цивільної справи, що реалізується в передбаченій законом формі позовної заяви, яка подається до суду з дотриманням установлених законом реквізитів і вимог щодо її структури та змісту.

Лише за умови чіткого дотримання встановлених законодавством вимог щодо форми та змісту позовної заяви вона може виконувати свою процесуальну функцію як належний і ефективний засіб ініціювання судової діяльності, спрямованої на захист суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів фізичних і юридичних осіб. Не-

¹ Кройтор В. А. Защита прав и интересов в суде : науч.-практ. пособие. Изд. 3-е (с изм. и доп.). Харьков : Эспада, 2002. С. 5.

дотримання цих вимог не лише ускладнює доступ до правосуддя, а й здатне перешкоджати своєчасному й повному розгляду справи.

Позовна заява в цьому контексті постає внормованою законом формою звернення до суду, що містить визначений зміст і слугує процесуальною підставою для відкриття провадження та подальшого вирішення цивільно-правового спору. Вона поєднує в собі як зовнішні (формальні) елементи, так і змістові вимоги, спільна реалізація яких забезпечує можливість судового захисту порушеного чи оспорюваного права.

Отже, формальні та змістові елементи позовної заяви становлять взаємопов'язану систему, у межах якої кожен компонент має самостійне процесуальне значення. Формальні елементи визначають зовнішню структуру документа: вони включають перелік реквізитів, установлених законом, вимоги до способу подання, мови викладення, підпису, додатків та інших атрибутів, що забезпечують юридичну чинність звернення. Додержання цих формальних критеріїв гарантує можливість ідентифікації сторін, предмета і підстав позову, а також забезпечує процесуальну визначеність для суду й учасників провадження. Змістові елементи, у свою чергу, відображають сутнісну сторону позовної заяви. Вони охоплюють викладення обставин, на яких ґрунтуються позовні вимоги, юридичне обґрунтування заявленого права, зазначення доказів, а також формулювання чітких і однозначних позовних вимог. Саме змістове наповнення позову дає суду змогу оцінити характер правовідносин між сторонами й визначити правову природу ситуації.

Таким чином, узгоджене поєднання формальних і змістових елементів забезпечує належну процесуальну якість позовної заяви, створюючи передумови для ефективного здійснення правосуддя та реалізації права особи на судовий захист.

Отже, предметом нашого дослідження в цьому розділі будуть вимоги щодо форми та змісту позовної заяви.

Основні елементи позовної заяви також зазнали еволюційного розвитку в межах цивільного законодавства. Їх сучасний зміст і структура є результатом тривалого формування правових підходів до процесуального оформлення звернення до суду. Зміни в законодавстві,

судовій практиці й доктринальних концепціях зумовили поступове уточнення як формальних вимог, так і змістових складових позовної заяви, що відобразило загальну тенденцію до підвищення юридичної визначеності й ефективності судового процесу.

Так, глава третя Статуту цивільного судочинства 1864 р. була присвячена «исковым прошениям». У ст. 257 Статуту було зазначено низку реквізитів, які повинне було мати «исковое прошение»:

- 1) зазначення суду, у який подається «прошение»;
- 2) ім'я, по батькові, прізвище, звання, місце проживання як позивача, так і відповідача;
- 3) зазначення ціни позову, за винятком справ, які не підлягають оцінці, й випадків, які позитивно в законі зазначені;
- 4) викладення обставин справи, з яких позов виникає;
- 5) зазначення доказів і законів, на яких позов ґрунтувався;
- 6) «просительный пункт», який містив вимоги позивача, тобто те, про що він просив суд при постановленні судового рішення¹.

Цивільний процесуальний кодекс УСРР 1924 р. містив теж низку вимог щодо форми та змісту позовної зави. Так, у ст. 91 Кодексу були вказані:

- 1) чітке найменування позивача, тобто особи, яка заявляла позовні вимоги, а також його представника, якщо позовна заява подавалася ним;
- 2) чітке найменування відповідача, тобто особи, яка притягалася до відповіді за позовом;
- 3) чітка вказівка постійного мешкання чи місця постійного заняття позивача й відповідача;
- 4) викладення обставин, які слугували обґрунтуванням позову, і вказівка на докази, які підтверджували позов;
- 5) вимоги позивача із зазначенням ціни позову;
- 6) перерахування прикладених до заяви документів;
- 7) підпис позивача.

Такий правовий вигляд мав позов, передбачений ЦПК УСРР (УРСР) 1924 р., який проіснував без змін до 1963 р.

¹ Устав гражданского судопроизводства 1864 года. Проект новой редакции Устава гражданского судопроизводства.

ЦПК УРСР 1963 р., який набрав чинності з 1 січня 1964 р., особливо не відрізнявся від попереднього, хоча певні зміни викладення форми та змісту все ж таки були. Так, наприклад, у ст. 137 Кодексу було зазначено, що позовна заява подається до суду в письмовій формі. Вона повинна містити в собі:

- 1) назву суду, до якого подається заява;
- 2) точну назву позивача й відповідача, їх місце проживання або перебування, а також назву представника позивача, коли позовна заява подається представником;
- 3) зміст позовних вимог;
- 4) виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги;
- 5) зазначення доказів, що підтверджують позов; зазначення ціни позову;
- 6) підпис позивача або його представника із зазначенням часу подання заяви.

Позовна заява про розірвання шлюбу повинна була містити відомості про рік народження кожного з подружжя, про наявність неповнолітніх дітей, їх прізвища, імена й по батькові, при кому з батьків вони перебувають і пропозиції щодо участі подружжя в утриманні й вихованні дітей після розірвання шлюбу. У позовну заяву могла бути також включена вимога про поділ спільного майна подружжя.

До позовної заяви додавали письмові докази, а якщо позовна заява подавалася представником позивача – також довіреність чи інший документ, що підтверджував повноваження представника.

ЦПК України 2024 р. (ст. 151) вніс певні зміни в позовну заяву як у процесуальний акт-документ. Тому, на нашу думку, буде доцільно проаналізувати вимоги щодо її форми та змісту, що допоможе нам виявити як позитивні, так і негативні зміни в законодавстві.

Отже, слід мати на увазі, що ні ЦПК 1963 р., ні ЦПК 2004 р. не передбачають способів і технічних засобів, які можуть бути застосовані при складанні позовної заяви. Хоча очевидно, що її може бути викладено за допомогою електронного засобу чи написано від руки.

Спосіб виготовлення тексту являє собою зміст письмового волевиявлення чи повідомлення. Реквізити тексту визначають структуру його змісту. Текст письмового документа повинен повно, правильно

та зрозуміло виражати волю чи певну інформацію суб'єкта даної процесуальної дії. Недоліками тексту є його неповнота, неточність і незрозумілість. До зовнішнього вигляду тексту теж пред'являються певні вимоги. Письмовий текст не повинен мати закреслень, виправлень, підчисток і дописів.

Засіб виготовлення тексту не впливає на зміст висловлювання в письмовій формі повідомлень чи волевиявлення, закон не визначає обов'язкових засобів письмового тексту. На нашу думку, текст кожного процесуального повідомлення чи волевиявлення може бути виготовлений в електронний спосіб.

Вважаємо, що для уніфікації правозахисних документів стосовно встановлення вимог до форми викладення як апеляційної, так і касаційної скарги необхідно ст. 151 ЦПК України доповнити положенням про те, що «позовну заяву може бути подано й викладено в електронний спосіб й у вигляді електронного документа». Це, на наш погляд, узаконить ще одну з процесуальних форм позовної заяви нарівні з письмовим текстом, що, у свою чергу, у майбутньому полегшить роботу судді, враховуючи те, що в наш час у судовій практиці все більш питому вагу займають письмові документи, виготовлені за допомогою сучасної техніки.

Вважаємо, що позовна заява з важкочитаним і нерозбірливим текстом повинна підлягати поверненню через недотримання позивачем вимог процесуальної форми позовної заяви.

Якщо позивач у встановлений строк не виконає вимог суду, заява вважається неподаною. Суддя може також ухвалити рішення про відмову в прийнятті заяви з підстав, передбачених процесуальним законом, про що постановляє мотивовану ухвалу.

Крім установленної форми позовної заяви, закон пред'являє низку вимог, які стосуються її змісту.

Як редакція ЦПК 1963 р., так і редакція ЦПК 2004 р. передбачають, що позовна заява повинна містити найменування суду, до якого вона подається.

Така вимога цивільного процесуального закону не є надмірною формальністю. Указівка на найменування суду в позовній заяві свідчить про позиції позивача з приводу адресної спрямованості позову.

При відсутності найменування суду в тексті позовної заяви суд не може визначити адресну спрямованість позову за записом на поштовому листі.

Зазначення місцезнаходження позивача, відповідача та представника в позовній заяві редакції чинного ЦПК України є більш багатограннішим, оскільки вказує не тільки на назву позивача й відповідача, їх місце проживання або перебування, а також назву представника позивача, коли позовна заява подається представником, а й на місцезнаходження самого представника. Додаткова інформація, яку тепер необхідно вказувати в позовній заяві, а саме: поштовий індекс, реєстраційний номер облікової картки платника податків (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серія паспорта (для фізичних осіб – громадян України), номер засобів зв'язку, адреса електронної пошти (за наявності), відомості про наявність або відсутність електронного кабінету, – не будуть надмірною формальністю, оскільки позитивно вплинуть на скоріший розгляд справи й полегшать роботу канцелярії суду. Відсутність хоча б однієї з цих відомостей у справі є підставою для залишення заяви без руху.

Позовна заява повинна містити позовні вимоги, які складають предмет позову, що необхідно насамперед для вирішення питання про підвідомчість спору суду, про прийняття або про відмову в прийнятті зустрічного позову.

У позовній заяві мають бути викладені обставини, якими позивач обґрунтовує свої вимоги (підстави позову). У сукупності з назвою позивача й відповідача та змістом позовних вимог це дає змогу зробити висновок про тотожність позовів і визначити предмет доказування.

Ще в 1998 р. Верховний Суд України постановив окрему ухвалу, у якій підкреслив, що суди повинні звернути увагу на те, щоб при розгляді цивільних справ суворо дотримувалися вимоги щодо змісту й форми позовної заяви (заяви, скарги), особливо в частині викладення в ній обставин, якими обґрунтовуються вимоги, та посилення на докази, що підтверджують ці вимоги. Не допускати прийняття неналежно оформлених заяв, що викликає необхідність усунення цих

недоліків у процесі розгляду справи й тягне за собою відкладення її розгляду¹.

Крім того, за ЦПК України позивач має право змінити підставу або предмет позову. Якщо вони не будуть визначені в заяві, це зробити буде неможливо. Під такими обставинами розуміють юридичні факти, які визначають виникнення спірних правовідносин і міру цивільно-правової відповідальності.

Як у ЦПК 1963 р., так і в ЦПК 2004 р. зазначено, що позовна заява без указівки на обставини, на яких ґрунтується позовна заява, підлягає поверненню.

Позовна заява має містити зазначення доказів, якими позивач обґрунтовує свої вимоги. Висновки, які мають ґрунтуватися на доказах, зроблені без урахування наявних доказів, тягнуть скасування судового рішення як необґрунтованого. Суду треба з'ясувати наявність у позовній заяві посилань на докази, які підтверджують позов. Істинність висновків суду залежить перш за все від якості зібраних доказів, вони не повинні викликати сумнівів у їх достовірності. Достовірність доказів повинна визначатися якістю джерела, з якого витікають дані щодо факту, який досліджується. Такі відомості установлюються перш за все письмовими доказами (документами) нарівні з речовими доказами, висновками експертів, показаннями свідків, поясненнями осіб, які беруть участь у справі.

Різні засоби доказування мають різну доказову силу. Так, наприклад, важко показаннями свідка заперечити відомості, які закріплені й належним чином оформлені в документі. Право вибору як доказів, так і засобів доказування закон залишає за особою, яка бере участь у справі.

У позовній заяві вказують ціну позову, що має значення для визначення розміру державного мита в майнових спорах. Якщо ціну позову заявлено в іноземній валюті, позивачу необхідно вказати в позовній заяві її гривневий еквівалент.

Аналіз вимог змісту позовної заяви дає змогу зробити певні пропозиції щодо вдосконалення чинного процесуального законодавства.

¹ Постанова Голови Верховного Суду України. *Вісник Верховного Суду України*. 1998. №4 (10). С. 15.

Процес відшукування правової норми, на наш погляд, повинен починатися для суду з моменту вирішення судом питання про право на пред'явлення позову, причому початковими даними будуть обставини, які є в позові. Вважаємо, що необхідно доповнити ст. 151 ЦПК України наступним положенням: «У позовній заяві повинні бути вказані вимоги позивача з посиланням на закон та інші нормативно-правові акти». Це дасть змогу суду більш правильно уявити характер спірних правовідносин й остаточно вивчити обставини справи. Отже, законність судового рішення цілком залежить від правильного встановлення правової норми, яку суд застосовує в судовому рішенні.

Якщо під позовною заявою в цивільному процесі розуміють вимоги, які мають матеріально-правовий характер, що ґрунтуються на юридичних фактах, заявлених в установленому цивільним процесуальним законом порядку, то предмет і підстави позову виступають двома його основними складовими частинами. Власне матеріально-правова вимога становить предмет позову. Заміна однієї спірної матеріально-правової вимоги іншою означає заміну предмета позову.

Право визначати та змінювати предмет чи підставу позову належить тільки позивачу. Суд не має права змінювати предмет або підставу позовних вимог за своєю ініціативою. Навпаки, в обов'язки суду входить розгляд позову за тим предметом і з тих підстав, які заявлені.

Якщо суд не перевірить усі доводи позивача, то одна чи кілька підстав заявленого позову залишаться без розгляду. Судове рішення в цьому випадку має бути скасовано, тому що воно не засноване на всебічному й повному з'ясуванні обставин справи. Відсутність у позовній заяві матеріально-правової вимоги чи правових підстав спричиняє повернення позовної заяви.

Цивільним законодавством установлена підсудність справ, тобто розмежування компетенції між окремими ланками судової системи. Тому при складанні заяви чи скарги необхідно визначитися з підсудністю даної справи. Питання про підсудність цивільної справи вирішується суддею одноосібно при прийнятті заяви. Якщо суддя встановить у момент прийняття заяви, що справа не підсудна даному судові, то він відмовляє в прийнятті такої заяви й повертає її позивачеві разом із мотивованою ухвалою про причини відмови. У разі

надсилання позовної заяви поштою суддя зобов'язаний постановити ухвалу, повідомити заявника про надходження документа й, за потреби, передати позов до іншого суду, за винятком випадків, передбачених чинним законодавством, коли таке перенаправлення є недоцільним або забороненим. Така процедура забезпечує своєчасне й належне повідомлення сторін, гарантує дотримання принципу доступу до правосуддя та сприяє ефективному організаційному функціонуванню судового провадження.

Відсутність переліку документів, доданих до позовної заяви, звіреного канцелярією суду з фактичним їх існуванням, не дає змоги здійснювати належний облік документів, які надходять на адресу суду, що з певністю не дає змоги визначити факт їх передачі з позовною заявою.

Вважаємо необхідним доповнити ст. 151 ЦПК України положенням: «У позовній заяві повинна бути вказівка на перелік доданих документів». Виконання цього обов'язку дасть повне уявлення під час ознайомлення зі справою про ті документи, які прикладені до цивільної справи, й виключить момент утрати кожного з них, а це, у свою чергу, полегшить роботу судів різних інстанцій і канцелярії суду.

Таким чином, проведений аналіз форми та змісту позовної заяви дає змогу зробити ґрунтовні висновки щодо її ключової ролі в цивільному процесі. Дотримання встановлених законодавством вимог до форми та змісту позовної заяви є не лише формальною процедурною умовою, але й фундаментальним механізмом, який забезпечує прийняття суддею документа й відкриття провадження у справі. Це створює правову визначеність і гарантує ефективну організацію судового процесу. Належне оформлення позовної заяви, включно з точним дотриманням формальних реквізитів і змістовим наповненням, спрямоване насамперед на захист інтересів позивача. Формальні елементи забезпечують ідентифікацію сторін, чіткість структурної побудови документа і його юридичну чинність. Змістові елементи, зокрема виклад обставин справи, правові аргументи й обґрунтування позовних вимог, слугують основою для всебічного і справедливого розгляду справи. Важливим аспектом є також подання доказів і документів, які підтверджують заявлені права й факти. Лише узгоджене

поєднання формальних і змістових складових забезпечує процесуальну ефективність позовної заяви та створює передумови для всебічного і справедливого розгляду справи судом.

Особливо важливим є те, що позовна заява виконує функцію процесуальної комунікації між позивачем і судом. Чітке та структуроване викладення вимог й обставин справи полегшує роботу судді, сприяє своєчасному встановленню істини у справі та зменшує ризик відмови у відкритті провадження з формальних підстав. Крім того, дотримання вимог щодо форми та змісту позовної заяви забезпечує ефективне використання судових ресурсів, гарантує належне повідомлення сторін і дає змогу уникнути процесуальних затримок.

Таким чином, належне оформлення позовної заяви є не лише формальною вимогою цивільного процесуального законодавства, але й ключовим інструментом захисту законних прав та інтересів учасників справи, реалізації принципу справедливості й підвищення якості судового розгляду. Формальні та змістові елементи позовної заяви взаємопов'язані: перші забезпечують процесуальну правильність, другі – юридичну точність і обґрунтованість вимог, що разом створює належну основу для ефективного здійснення правосуддя.

Дотримання позивачем вимог, які пред'являються до позовної заяви, дуже важливе для процесуальної діяльності, оскільки форма та зміст позовної заяви є одними з елементів процесуального режиму, дотримання якого є необхідним для своєчасного й безперешкодного розгляду заявленого спору.

Дослідження та вдосконалення позовної заяви як форми звернення до суду за судовим захистом має дуже велике значення для забезпечення охорони прав і свобод фізичної та юридичної особи. Удосконалення ст. 151 ЦПК України, на наш погляд, усуне недоліки при зверненні позивача до суду, що, у свою чергу, полегшить працю суддів.

У позовному провадженні подаються позовні заяви. У справах окремого провадження вимоги осіб, які звертаються до суду, подаються у формі заяви.

Як зазначено у ст. 293 ЦПК України, окреме провадження – це вид непозовного цивільного судочинства, у порядку якого розглядаються

цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав.

Чинне законодавство має чіткий перелік справ, які розглядаються судом у порядку окремого провадження (ст. 293 ЦПК України). Справи окремого провадження розглядаються за участю заявника й заінтересованих осіб, органів державної влади, громадських організацій, установ, підприємств.

Заявник – це особа, яка порушує справу окремого провадження в суді. Коло заявників, як правило, установлене нормами цивільного процесуального права, які регулюють порядок розгляду тієї чи іншої справи окремого провадження.

Коло заінтересованих осіб може бути неоднозначним. В одних випадках заінтересовані особи – суб'єкти захисту власного інтересу, в інших – захисту інших осіб. Так, органи державної влади, установи, організації та інші можуть бути залучені до участі у справах для надання висновків у справі й захисту інтересів інших осіб. Громадяни – як заінтересовані особи, коли встановлення певного факту впливатиме на їхні особисті чи майнові права¹.

При підготовці та складанні заяв слід урахувувати процесуальні особливості справ окремого провадження, а саме: предмет, підстави та зміст таких заяв мають відповідати як загальним вимогам щодо форми та змісту заяви, так і нормам окремого провадження, які зазначені в законодавстві. При розгляді справ окремого провадження дотримуються загальних вимог ЦПК України щодо підготовки справ до розгляду, порядку їх розгляду в суді, ухвалення рішення і його оскарження. Однак не діють такі положення позовного провадження, як право подання зустрічного позову, зміна неналежної сторони, залучення третіх осіб, укладення мирової угоди, не проводяться судові дебати тощо. Якщо під час розгляду справи в порядку окремого про-

¹ Буркацький Л. К. Складання процесуальних документів та захист прав на інтересів громадян : комент., позовні заяви, заяви, скарги : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2002. С. 164.

вадження виникає спір про право, який вирішується в порядку позовного провадження, суд залишає заяву без розгляду й роз'яснює заінтересованим особам, що вони мають право подати позов на загальних підставах (ч. 6 ст. 294 ЦПК України).

Таким чином, кожна категорія справ окремого провадження характеризується різним змістом вимог і реквізитів, які притаманні заяві саме цієї категорії.

На прикладі розглянемо вимоги щодо змісту заяв у справах окремого провадження. Насамперед це заяви про обмеження дієздатності фізичної особи, визначення фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи. Правовий статус громадянина характеризується його дієздатністю – здатністю своїми діями набувати прав і обов'язків. Цей статус може бути змінений тільки судовим рішенням. Згідно з ЦК України особу може бути обмежено в дієздатності, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та/або керувати ними, а також якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо й тим самим ставить свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

При вирішенні питання недієздатності громадянина обов'язково призначається судово-психіатрична експертиза. Заяви про обмеження цивільної дієздатності, згідно зі ст. 293 України, подаються до суду за місцем проживання цієї особи, а якщо вона перебуває на лікуванні в наркологічному або психіатричному закладі, – за місцезнаходженням цього закладу.

Згідно з ЦПК України в заяві про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи повинні бути викладені обставини, що свідчать про психічний розлад, істотно впливають на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та/або керувати ними, чи обставини, що підтверджують дії, унаслідок яких фізична особа, яка зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо, поставила себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

У заяві про обмеження права неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавлення її цього права повинні бути викладені обставини, що свідчать про негативні матеріальні, психічні чи інші наслідки для неповнолітнього здійснення ним цього права.

У заяві про визнання фізичної особи недієздатною мають бути викладені обставини, що свідчать про хронічний, стійкий психічний розлад, унаслідок чого особа не здатна усвідомлювати значення своїх дій та/або керувати ними.

Такі обставини згідно із законодавством повинні містити заяви про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи.

Категорія справ про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності теж відрізняється певними змістом заяви, який залежить від певного предмета й підстав справи. Так, згідно із законодавством у заяві про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності повинні бути викладені дані про те, що неповнолітня особа працює за трудовим договором або є матір'ю чи батьком відповідно до актового запису цивільного стану.

Така заява неповнолітньої особи подається до суду за місцем її проживання.

Зміст заяви про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою характеризується такими обставинами: повинно бути зазначено, для якої мети необхідно заявникові визнати фізичну особу безвісно відсутньою або оголосити її померлою; обставини, що підтверджують безвісну відсутність фізичної особи, або обставини, що загрожували смертю фізичній особі, яка пропала безвісти, що дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку.

Заява про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою подається до суду за місцем проживання заявника або за останнім відомим місцем проживання (перебування) фізичної особи, місцеперебування якої невідоме, або за місцезнаходженням її майна.

Заява в іншій категорії справ окремого провадження, а саме про усиновлення, має відповідати багатьом вимогам. Вона повинна містити: найменування суду, до якого подається заява, ім'я, місце проживання заявника, а також прізвище, ім'я, по батькові, вік усиновленої дитини, її місце проживання, відомості про стан здоров'я дитини. Заява про усиновлення дитини може також містити клопотання про зміну прізвища, імені, по батькові, дати, місця народження дитини, про запис заявника матір'ю або батьком дитини.

Відповідно до вимог ст. 264 ЦПК України до заяви про усиновлення дитини обов'язково мають бути додані визначені законодавством документи. У разі коли усиновлювачами є особи без громадянства, які постійно проживають за межами України, або іноземці, до базового пакету документів, передбаченого ч. 2 цієї статті, додаються:

- дозвіл уповноваженого органу виконавчої влади України на усиновлення дитини;
- висновок компетентного органу відповідної держави щодо умов проживання усиновлювачів і їх здатності виконувати функції усиновлювачів;
- дозвіл компетентного органу держави перебування усиновлювачів на в'їзд усиновленої дитини і її постійне проживання на території цієї держави;
- зобов'язання усиновлювача, оформлене в нотаріальному порядку, щодо надання дипломатичним представником України за кордоном інформації про дитину й забезпечення можливості її спілкування з усиновлювачем.

Такий комплекс документів забезпечує не лише дотримання установлених законом гарантій прав та інтересів дитини, а й належний контроль за умовами її проживання, рівнем матеріального забезпечення та можливістю створення майбутньої сімейної стабільності. Наявність повного й достовірного пакета документів формує правову визначеність усієї процедури усиновлення, виключає ризики формального підходу та створює належні передумови для ухвалення судом усебічного, обґрунтованого, справедливого і юридично бездоганного рішення щодо усиновлення.

Документи усиновлювачів, які є громадянами інших держав, мають бути у встановленому законодавством порядку легалізовані, якщо інше не встановлене міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Такі документи повинні бути перекладені українською мовою, а переклад має бути засвідчений нотаріально.

Заява фізичної особи про встановлення факту, що має юридичне значення, подається до суду за місцем її проживання. Згідно з ЦПК України в заяві повинно бути зазначено:

- 1) який факт заявник просить установити та з якою метою;
- 2) причини неможливості одержання або відновлення документів, що посвідчують цей факт;
- 3) докази, що підтверджують факт. До заяви додаються докази, що підтверджують викладені в заяві обставини, й довідка про неможливість відновлення втрачених документів.

Заява про визнання спадщини відумерлою у випадках, установлених ЦК України, подається до суду органом місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини. У заяві про визнання спадщини відумерлою повинно бути наведено відомості про час і місце відкриття спадщини, про майно, що становить спадщину, а також докази, які свідчать про належність цього майна спадкодавцю, про відсутність спадкоємців за заповітом і за законом, або про усунення їх від права на спадкування, або про неприйняття ними спадщини, або про відмову від її прийняття.

За умов, визначених Законом України «Про психіатричну допомогу», заява лікаря-психіатра про проведення психіатричного огляду особи в примусовому порядку, про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги і її проживання в примусовому порядку подається до суду за місцем проживання особи, а заява представника психіатричного закладу про госпіталізацію особи до психіатричного закладу в примусовому порядку та заява про продовження такої госпіталізації подається до суду за місцезнаходженням зазначеного закладу.

Заява особи, якій за рішенням суду надається амбулаторна психіатрична допомога в примусовому порядку, або її законного представ-

ника про припинення цієї допомоги подається до суду за місцем проживання особи, а про припинення госпіталізації до психіатричного закладу в примусовому порядку – до суду за місцезнаходженням психіатричного закладу.

У заяві про проведення психіатричного огляду фізичної особи в примусовому порядку, про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку і її проживання, про госпіталізацію до психіатричного закладу в примусовому порядку та продовження такої госпіталізації повинні бути зазначені підстави для надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, установлені законом.

До заяви про психіатричний огляд або надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку додають висновок лікаря-психіатра, а про продовження примусової амбулаторної психіатричної допомоги, про примусову госпіталізацію, її продовження – висновок комісії лікарів-психіатрів та інші відповідні матеріали.

У заяві фізичної особи або її законного представника про припинення амбулаторної психіатричної допомоги чи госпіталізації до психіатричного закладу в примусовому порядку мають бути наведені обставини й докази, на яких ґрунтуються ці вимоги.

У випадках, коли відповідно до закону госпіталізація в примусовому порядку була проведена за рішенням лікаря-психіатра й визнана доцільною комісією лікарів-психіатрів, психіатричний заклад, у якому перебуває особа, направляє до суду заяву про її госпіталізацію в примусовому порядку протягом 24 годин.

Заява фізичної особи або її законного представника про припинення надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку може бути подана через 3 місяці з дня ухвалення рішення суду про надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку або її провадження, госпіталізацію в примусовому порядку, її продовження.

Заява про обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу хворого на заразну форму туберкульозу, який ухиляється від лікування, подається до суду за місцезнаходженням протитуберкульозного закладу, який здійснює медичний (диспансерний) нагляд за цим хворим, або до суду за місцем виявлення такого хворого.

У заяві про обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу або про продовження лікування повинні бути зазначені встановлені законом підстави для такої госпіталізації. До заяви додають мотивований висновок лікарської комісії про необхідність обов'язкової госпіталізації до протитуберкульозного закладу або про продовження лікування, у якому зазначають строк, протягом якого буде проведено лікування. Заява подається протягом 24 годин із часу виявлення в особі загрозової форми туберкульозу.

Заява про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичної або фізичної особи у випадках, установлених законом, подається до суду за місцезнаходженням банку, що обслуговує таку юридичну або фізичну особу.

Такий правовий вигляд має зміст заяв за деякими категоріями справ окремого провадження, визначеними в цивільному законодавстві. Цей огляд змісту заяв окремого провадження дає нам змогу зробити висновок, що, хоч у законодавстві є зазначена загальна процесуальна форма та зміст позовної заяви, вимогам якої повинні відповідати заяви окремого провадження, вони ще мають відповідати специфічним вимогам до заяв різних категорій справ окремого провадження. Основною метою вимог заяв у справах окремого провадження є підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи, або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав, або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав.

Багатогранність категорій справ окремого провадження унеможливорює виведення типової норми, яка б містила в собі процесуальну форму та зміст заяви до суду в порядку окремого провадження. Заяви у справах окремого провадження дуже різняться між собою за предметом розгляду й підставами справи.

Отже, можна дійти висновку, що зміст зазначених процесуальних документів повністю корелює з призначенням і специфікою окремого провадження. Їх структура, перелік відомостей і юридична спрямованість забезпечують досягнення основної мети цього виду цивільного судочинства – установлення юридично значущих фактів й охо-

рону прав і законних інтересів заявників без наявності спору про право. З огляду на це вважаємо, що чинна нормативна модель таких документів є достатньо виваженою та ефективною, а тому в перспективі не потребує суттєвого або докорінного перегляду, за винятком можливих технічних уточнень, спрямованих на подальшу оптимізацію процесуального регулювання.

4.2. Заяви з окремих питань, що виникають під час розгляду цивільної справи

У межах судового засідання, яке становить центральну процесуальну площину розгляду цивільної справи, учасники процесу нерідко порушують окремі питання, вирішення яких є необхідним для подальшого руху справи й дотримання принципів змагальності, рівності сторін і безпосередності дослідження доказів. Саме на цій стадії подаються різноманітні заяви процесуального характеру – клопотання про витребування чи дослідження доказів, заяви про відводи, про застосування заходів процесуального примусу, про зупинення чи відкладення розгляду справи тощо. Такі заяви виконують важливу функцію: вони спрямовані на уточнення предмета й меж розгляду, забезпечення належних умов для реалізації процесуальних прав сторін, а також на гарантування повного, усебічного й об'єктивного встановлення фактичних обставин справи. Вони є невід'ємним елементом процесуальної динаміки, який дає суду змогу оперативно реагувати на поточні потреби розгляду й забезпечення ефективності здійснення правосуддя. Вони не лише підтримують логічний і процедурний порядок судового засідання, але й забезпечують належне процесуальне оформлення тих ситуацій, що виникають під час судового розгляду та потребують окремого вирішення у формі ухвали суду.

Судове засідання з розгляду й вирішення цивільних справ складається з чотирьох частин: підготовчої, розгляду справи по суті, судових дебатов, постановлення та оголошення судових рішень. Кожна

з цих частин характеризується певними діями, що здійснюються судом та іншими особами, які беруть участь у справі, у чітко встановленій законом процесуальній формі, яка регламентується цивільним процесуальним законодавством.

У ст. 43 ЦПК України визначено права й обов'язки осіб, які беруть участь у справі. Серед іншого ця стаття регламентує види звернення до суду в процесі судового розгляду, а саме: клопотання, відводи, усні й письмові пояснення, заперечення, письмові зауваження.

Сучасне цивільне законодавство трансформує ці форми звернення до суду у відповідні процесуальні форми заяв, які виникають під час розгляду цивільної справи, але норми, яка б зазначала перелік цих заяв, законодавство не передбачає, як не зазначає і процесуальної форми та змісту цих заяв.

Згідно з ЦПК України чинної редакції до заяв, які виникають під час розгляду цивільної справи, слід віднести: заяву про відвід; заяву про повернення судового збору й коштів на оплату витрат на інформаційно-технічне забезпечення розгляду судової справи; заяву про відстрочення та розстрочення судових витрат, зменшення їх розміру або звільнення від їх оплати; заяву про забезпечення доказів; заяву про виклик свідка; заяву про призначення експертизи; заяву про забезпечення позову; заяву про заміну одного способу забезпечення позову іншим; заяву про укладення мирової угоди; заяву про фальшивість матеріалів звуко- й відеозапису; письмові зауваження щодо неповноти або неправильності запису в журналі судового засідання; заяву про зупинення провадження у справі; заяву про відновлення провадження у справі; заяву про виправлення допущених у судовому розгляді описок чи арифметичних помилок; заяву про додаткове рішення; заяву про роз'яснення рішення суду; заяву про повторну видачу копії рішення; заяву про приєднання до апеляційної скарги; заяву про приєднання до касаційної скарги.

Вважаємо, що в цивільному законодавстві необхідно зазначити статтю, яка б містила перелік заяв, які особа, що бере участь у справі, може подати до суду. Це, на нашу думку, узаконить ще одну процесуальну форму заяв, які виникають при розгляді справи та вже певний час використовуються в цивільному процесі, дасть змогу

особам, які беруть участь у справі, відразу уяснити для себе, за допомогою яких заяв вони можуть звернутися до суду під час розгляду цивільної справи, тим самим здійснивши свої процесуальні дії.

Кожна із заяв, що виникають під час розгляду цивільної справи, повинна розглядатися судом із додержанням загальних правил, установлених ЦПК України, хоча вони мають певні відмінності у своїй меті (змістові). Це дає нам можливість припускати, що процесуальний зміст цих заяв різниться між собою, а отже, і процесуальна форма цих заяв є різною. Законодавством не передбачено процесуальну форму і зміст цих заяв, тому сформулюємо процесуальну форму і зміст деяких заяв, які виникають під час розгляду судової справи.

Згідно зі ст. 40 ЦПК України є підстави для відводу судді й підстави для відводу секретаря судового засідання, експерта, спеціаліста, перекладача. При існуванні певних підстав відвід указаним особам можуть заявити особи, які беруть участь у справі. Відвід має бути заявлено до розгляду справи по суті.

Форма і зміст цієї заяви, на нашу думку, мають такий вигляд:

- 1) найменування суду, до якого подається заява;
- 2) зазначення осіб, які беруть участь у справі;
- 3) предмет спору в цивільній справі;
- 4) у якій якості бере участь у процесі особа, якій заявлено відвід (ім'я цієї особи);
- 5) мотивування даної заяви;
- 6) інші обставини, які викликають сумнів у неупередженості цієї особи;
- 7) підпис особи, яка бере участь у справі, та її процесуальне становище.

У разі наявності доказів, які підтверджують підстави відводу судді й інших осіб, зазначених у ст. 40 ЦПК України, вони долучаються до даної заяви.

Стаття 136 ЦПК України регламентує відстрочення та розстрочення сплати судових витрат, зменшення їх розміру або звільнення від їх оплати.

У цивільному процесі ці процесуальні механізми спрямовані на забезпечення реального доступу до правосуддя для осіб, матеріальний

стан яких не дає змоги повністю або своєчасно сплатити судові витрати. Суд, ураховуючи фінансові можливості заявника, має право своєю ухвалою відстрочити сплату таких витрат на певний строк, розстрочити їх на окремі частини, зменшити встановлений законом розмір або повністю звільнити особу від їх оплати. Застосування цих процесуальних інструментів гарантує баланс між принципом доступності правосуддя та необхідністю покриття витрат, пов'язаних із розглядом справи, а також запобігає необґрунтованому обмеженню права на судовий захист.

У змісті такої заяви мають міститися:

- 1) найменування суду, до якого подається заява;
- 2) указівка відповідача та предмет суперечки;
- 3) розмір держмита;
- 4) інформація про матеріальне становище заявника;
- 5) докази, які підтверджують матеріальне становище заявника;
- 6) указівка, на який час, період заявник просить про зменшення розміру або звільнення від їх оплати;

7) указівка часу (строку), протягом якого має діяти відстрочення або розстрочення судових витрат.

У ст. 207 ЦПК України зазначено, що мирова угода укладається сторонами з метою врегулювання спору на основі взаємних поступок і може стосуватися лише прав та обов'язків сторін і предмета позову. Затвердження судом мирової угоди обов'язкове до виконання всіма особами. У разі укладення сторонами мирової угоди суд постановляє ухвалу про закриття провадження у справі. Сторони можуть укласти мирову угоду й повідомити про це суд, зробивши спільну заяву.

Зміст заяви про мирову угоду повинен містити:

- 1) найменування суду, до якого подається заява;
- 2) імена (найменування) позивача й відповідача;
- 3) найменування справи;
- 4) умови здійснення мирової угоди;
- 5) обов'язки позивача й відповідача;
- 6) прохання про затвердження мирової угоди та припинення провадження у справі;
- 7) підписи сторін і дату укладення.

Отже, такий правовий вигляд повинні мати вказані заяви, що виникають під час розгляду цивільної справи.

Попри здійснений аналіз, повноцінне охоплення всіх процесуальних форм і змістових характеристик заяв, що подаються під час розгляду цивільної справи, залишається неможливим у межах одного наукового дослідження. Різноманітність процесуальних ситуацій, у яких учасники процесу звертаються до суду з такими заявами, їх змістові відмінності, а також розвиток сучасної судової практики зумовлюють потребу в подальшому доктринальному й нормативному опрацюванні цього питання. Разом із тим проведений розгляд окремих видів заяв дає змогу ідентифікувати ключові тенденції у формуванні їхньої процесуальної природи й забезпечує методологічну основу для поглибленого вивчення їх форми, реквізитів і змістового наповнення.

На нашу думку, заяви з окремих процесуальних питань, що виникають під час розгляду цивільної справи, потребують чіткішої систематизації та детальнішого законодавчого регламентування. Доцільним видається подальше закріплення їх уніфікованих ознак безпосередньо в положеннях ЦПК України. Така кодифікація сприятиме створенню єдиних підходів до форми та змісту цих процесуальних документів, підвищить стандарти правової визначеності, а також забезпечить однакове застосування процесуальних норм судами різних інстанцій.

РІШЕННЯ СУДУ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ

5.1. Поняття та види рішень суду першої інстанції в цивільному судочинстві

Цивільне судочинство суворо впорядковане. У ньому кожний суб'єкт виконує зазначені функції, згідно з якими він наділений комплексом прав і обов'язків. Важливу роль у цивільному судочинстві відіграє суд, він є обов'язковим суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин.

Суворе впорядкованість цивільного судочинства й чітка послідовність його стадій зумовлюють відповідну структурованість та індивідуалізацію суб'єктного складу процесу. Кожен учасник має власне процесуальне призначення, а його повноваження, обсяг дій і процесуальна активність визначаються місцем, яке він посідає в логіці стадійного розгортання провадження. У системі цивільного судочинства провідна роль об'єктивно належить суду першої інстанції, оскільки саме на нього покладається основне функціональне навантаження в механізмі реалізації норм цивільного процесуального права. Суд першої інстанції здійснює безпосередній розгляд і вирішення цивільної справи по суті, забезпечує з'ясування фактичних обставин, дослідження доказів, надання правової оцінки позиціям сторін, а також формує первинну процесуальну модель судового захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. Саме результати діяльності суду першої інстанції слугують підґрунтям для подальшого апеляційного й касаційного перегляду, що зумовлює його ключове значення у структурі цивільного процесу.

Отже, суд першої інстанції виступає ключовим суб'єктом реалізації правосуддя в цивільних справах: він здійснює безпосередній, повний і всебічний розгляд матеріалів справ, досліджує докази, уста-

новлює фактичні обставини, оцінює їх із позиції права й ухвалює рішення по суті заявлених вимог. Саме на цьому рівні відбувається первинне застосування норм матеріального та процесуального права, що визначає якість, легітимність і подальшу стійкість усього процесу правосуддя.

Зауважимо, що діяльність суду першої інстанції формує безперечний фундамент для подальшого перегляду справи в апеляційному чи касаційному порядку й забезпечує реальне втілення принципів доступності, ефективності та справедливості цивільного судочинства.

Основним функціональним правом і обов'язком суду першої інстанції є винесення судових рішень. Усяке рішення суду є правозастосовним актом. Постановляючи їх, суди керуються відповідними нормами матеріального та процесуального права. Розглядаючи і вирішуючи кожну цивільну справу, кожне питання, яке виникає під час розгляду й вирішення справи (а якщо виникає потреба – і в процесі перевірки та виконання рішення), суд застосовує юридичні норми й тим самим втілює свою волю у відповідних рішеннях.

Вибір форми судового акта безпосередньо залежить від характеру процесуального питання, яке вирішує суд першої інстанції. Якщо суд розглядає спір по суті й остаточно визначає права та обов'язки сторін, він ухвалює рішення як основний акт правосуддя. Водночас під час провадження суд постановляє й інші процесуальні акти – ухвали, якими вирішуються проміжні, допоміжні або організаційні питання, необхідні для забезпечення належного руху справи (зокрема, про призначення експертизи, заміну неналежного відповідача, забезпечення позову тощо). Саме така внутрішня диференціація судових актів забезпечує структурованість процесу та впорядкованість реалізації судом своїх повноважень.

Судове рішення має іншу юридичну природу та значущість, ніж ухвала, оскільки саме ним здійснюється акт правосуддя у вузькому, матеріально-правовому розумінні. Рішенням суд захищає порушені, невизнані або оспорювані суб'єктивні права й законні інтереси учасників процесу, установлюючи їх обсяг, характер і правові наслідки. Отже, ухвалюючи рішення про задоволення позову або про відмову

в ньому, суд остаточно врегульовує спір і трансформує спірне право чи інтерес у безспірний юридичний стан.

На відміну від рішення ухвала – це процесуальний акт, що не вирішує предмет спору по суті. Вона спрямована на забезпечення належного перебігу судового розгляду, вирішення проміжних питань, усунення перешкод у процесі або визначення процесуальних прав і обов'язків сторін у межах провадження. Таким чином, ухвала має допоміжний, процедурний характер, тоді як рішення є завершальним юридичним актом, що матеріалізує функцію правосуддя.

Судовим рішенням завжди закінчується провадження у справі. Але з цього загального правила цивільним процесуальним законодавством передбачені два винятки. Наприклад, провадження в суді першої інстанції завершується ухвалою про закриття провадження у справі (ст. 255 ЦПК України) й ухвалою про залишення позову без розгляду (ст. 257 ЦПК України). Крім того, ухвала про закриття провадження у справі не дає відповіді на вимоги позивача по суті спірного права (законного інтересу). Але, на нашу думку, воно може бути прирівняним до судового рішення, оскільки назавжди припиняє спір між сторонами й позбавляє позивача права знов звернутися до суду з тотожним позовом.

Кожне судове рішення виноситься в певному процесуальному порядку, який гарантує всебічне обговорення питань усіма суддями, з дотриманням вимог до складання процесуальних актів-документів, від чого певною мірою залежить правильне вирішення цивільної справи. Оскільки конкретна мета кожного з цих процесуальних актів-документів є різною, то й різним є порядок їх винесення.

Так, від порядку винесення судового рішення залежить з'ясування об'єктивної істини у справі. Згідно зі ст. 259 України суди ухвалюють рішення ім'ям України негайно після закінчення судового розгляду.

При винесенні судового рішення підбивається підсумок роботи суду з вирішення спору сторін. Чіткий і вичерпний аналіз матеріалів усього процесу при винесенні рішення та формулювання висновків суду повинні здійснюватись у передбаченій законодавством процесуальній формі.

Порядок постановлення ухвал теж визначений ст. 259 ЦПК України: ухвали суду, які оформлюються окремим процесуальним актом-документом, постановляються в нарадчій кімнаті, інші ухвали суд може постановити, не виходячи до нарадчої кімнати. Ухвали суду, постановлені окремим процесуальним актом-документом, підписуються суддею (суддями) та приєднуються до справи. Ухвали, постановлені судом, не виходячи до нарадчої кімнати, заносяться до журналу судового засідання. Ухвали, постановлені в судовому засіданні, оголошуються негайно після їх постановлення. Виправлення в рішеннях і ухвалях повинні бути застережені перед підписом судді.

Складність постановлення ухвал полягає в тому, що судові ухвали у зв'язку з їх багатогранністю можуть бути винесені як на початку судового розгляду чи під час розгляду, так і після його закінчення та винесення рішення.

У зв'язку з тим, що цивільним процесуальним законодавством передбачена можливість розгляду справи колегією у складі одного судді та двох народних засідателів, які при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді, це дає змогу класифікувати ухвали за складом суду на одноособові й колегіальні.

Класифікація щодо засобу виготовлення та оформлення ухвал суду першої інстанції ділить їх на такі види: ухвали у вигляді окремого процесуального акта-документа, який приєднується до справи, й ухвали, які заносяться до журналу судового засідання. Як окремий процесуальний акт-документ ухвала суду першої інстанції повинна відповідати вимогам, зазначеним у ст. 260 ЦПК України; це питання ми розглянемо далі.

Питання, у якій формі постановляє ухвали суд першої інстанції, залежить від складності вирішуваного питання та від особливостей стадії цивільного процесу, у якій вони виносяться.

При винесенні ухвал суд повинен дотримуватися принципів змагальності й рівноправності сторін. У судовому засіданні суд повинен перед винесенням ухвали вислухати всі думки сторін і їх представників.

Крім того, класифікувати ухвали суду першої інстанції можливо залежно від вимоги, спрямованої на розвиток провадження у справі, на підготовчі, перехресні, заключні й окремі.

Так, до підготовчих, на нашу думку, слід віднести ті ухвали, за допомогою яких вирішуються ті, що виникають під час усього розгляду, окремі процесуальні питання, які мають за мету підготувати нормальний розвиток процесу й забезпечити винесення законного й обґрунтованого судового рішення (про підготування справи до судового розгляду, про залучення до справи нових осіб).

Перехресні ухвали характеризуються тим, що вони перепиняють шлях до виникнення провадження та подальшого розвитку судового процесу у справі (ухвала про відмову в прийнятті чи повернення позовної заяви).

Заключні ухвали завершують провадження в суді першої інстанції. Підставою для винесення заключних ухвал може бути волевиявлення сторін, а саме відмова від позову чи мирова угода, які приймаються та затверджуються судом у встановленому законом порядку. До заключних ухвал також слід віднести ухвали про закриття провадження у справі, а також ухвали про залишення позову без розгляду, оскільки їх постановлення внеможливілює подальший розгляд справи судом першої інстанції по суті й зумовлює припинення процесуальної діяльності суду в межах відповідного провадження.

Окремі ухвали не вирішують процесуальних питань, а лише сигналізують про порушення. Суд, виявивши під час розгляду справи порушення закону та встановивши причини й умови, що сприяли вчиненню порушення, може постановити окрему ухвалу й направити її відповідним особам чи органам для вжиття заходів щодо усунення цих причин і умов. Про вжиті заходи протягом місяця з дня надходження окремої ухвали повинно бути повідомлено суд, який постановив окрему ухвалу.

Окрему ухвалу може бути оскаржено особами, інтересів яких вона стосується, у загальному порядку, установленому ЦПК України.

Отже, ознайомившись із видами ухвал суду, а також із цивільним законодавством стосовно характеристики ухвал, виникає питання, чому законодавство лише зазначає загальний зміст ухвал і виділяє лише окрему ухвалу суду в певній нормі. На нашу думку, оскільки в цивільному процесі, а також в юридичній літературі зазначаються та використовуються інші види ухвал суду з притаманними тільки

їм особливостями, було б необхідним у ЦПК України зазначити в окремій нормі цивільного процесуального законодавства види ухвал, які можуть бути використані судом у цивільному провадженні.

Це, на нашу думку, регламентуватиме види ухвал суду за їх функціональним призначенням, що в майбутньому, вважаємо, зробить ухвали суду більш систематизованими для цивільного законодавства і юридичної термінології та законодавчо зобов'яже суди при складанні багатогранної кількості ухвал обов'язково вказувати їх назву – про що вони (наприклад: «ухвала про забезпечення позову»). Вважаємо, що такі зміни сприятимуть підвищенню якості письмової процесуальної форми та змістової наповненості ухвал, які застосовуються на всіх стадіях цивільного процесу. Удосконалення структури й вимог до ухвал дасть змогу чіткіше розмежовувати їх залежно від юридичної значущості та процесуальної природи, що, у свою чергу, забезпечить більшу прозорість і впорядкованість під час ознайомлення з матеріалами конкретної цивільної справи. Крім того, підвищення рівня формалізації таких актів сприятиме належній реалізації принципів визначеності, передбачуваності й обґрунтованості судових рішень, що є невід'ємним елементом ефективного цивільного судочинства.

Якщо розглядати сутність судових рішень суду першої інстанції, то слід визнати, що вона є багатовимірною та проявляється в низці характерних ознак. Передусім судове рішення має індивідуально-правове значення, адже стосується конкретної правової ситуації та визначає правовий статус чітко окресленого кола осіб. Воно постає як офіційний акт-документ, що виражає державну волю в межах здійснення правосуддя та ухвалюється уповноваженим органом – судом, який діє від імені держави.

Судове рішення спричиняє юридичні наслідки індивідуального характеру, формуючи завершальну стадію відповідного юридичного складу та встановлюючи правову визначеність щодо спірного матеріального правовідношення. За своїм змістом воно є владним приписом суду, який на основі норм матеріального та процесуального права індивідуально визначає міру можливої чи належної поведінки конкретних осіб, тим самим забезпечуючи реалізацію принципу обов'язковості судового акта.

Крім того, судові рішення становить зовнішню, формально закріплену фіксацію результатів правозастосування в кожній окремій цивільній справі, відображаючи логіку судового розгляду, оцінку доказів і мотиви зробленого висновку. Воно повинне відповідати вимогам, визначеним цивільним процесуальним законодавством, щодо форми, змісту, мотивувальної частини, законності й обґрунтованості, адже саме ці критерії забезпечують його юридичну силу й можливість подальшого перегляду.

Отже, судові рішення виступає ключовим елементом процесуальної форми цивільного судочинства, адже через нього реалізуються як функції процесу (захисна, регулятивна, превентивна), так і фундаментальні принципи: верховенства права, справедливості, змагальності, правової визначеності й доступності правосуддя. Саме завдяки встановленій законом процесуальній формі рішення набуває ознак офіційності, легітимності та здатності породжувати юридичні наслідки, що забезпечує стабільність цивільного обороту й ефективність судового захисту.

Переходячи до аналізу ухвал суду першої інстанції, зазначимо, що їх правова природа й функціональне призначення у структурі процесуальної форми суттєво відрізняються від рішень суду, хоча й залишаються невід'ємними елементами механізму здійснення правосуддя. Якщо рішення суду уособлює завершальний результат правозастосування в конкретній цивільній справі, то ухвала виконує допоміжну, проте надзвичайно важливу роль – забезпечує належну організацію процесу, визначає рух справи й регламентує проміжні процесуальні питання, без розв'язання яких неможливо досягти цілісності й ефективності всієї процедури розгляду.

У даному концептуальному полі сутність ухвал суду першої інстанції полягає в такому. Ухвала є процесуальним актом правосуддя, що має обов'язковий характер для осіб, щодо яких вона постановлена, а також для самого суду (судді), який її виніс, незважаючи на можливість її оскарження у встановленому законом порядку. На відміну від судового рішення ухвалі суду не притаманна така властивість, як незмінність, оскільки за загальним правилом вона може бути скасована або змінена тим самим судом чи судом вищої інстанції у вста-

новленому процесуальному порядку. Водночас зазначена якість у своїй повній та завершальній формі характерна лише для окремих видів ухвал, які мають наслідком остаточне припинення можливості судового розгляду справи у відповідному провадженні. До таких ухвал, зокрема, належать ухвала про відмову у відкритті провадження у справі й ухвала про закриття провадження у справі, оскільки вони неможливіють повторний розгляд тотожного спору в порядку цивільного судочинства за наявності визначених законом підстав.

Ухвала суду також позбавлена властивості преюдиційності, оскільки на відміну від судового рішення не спрямована на вирішення матеріально-правового спору по суті й не містить остаточного правового висновку щодо існування, обсягу чи способу реалізації суб'єктивних прав і обов'язків сторін. Вона виконує переважно процесуально-організаційну або забезпечувальну функцію, регламентуючи хід судового розгляду або вирішуючи окремі процесуальні питання, що виникають у межах провадження. Саме з огляду на це ухвала не формує обов'язкових для інших справ правових позицій щодо матеріальних правовідносин між сторонами й не може розглядатись як джерело преюдиційних фактів, оскільки не встановлює і не підтверджує наявності чи відсутності суб'єктивних матеріальних прав.

Разом із тим у випадках, коли ухвала суду містить приписи, що підлягають примусовому виконанню, закон наділяє її властивістю виконувальності, що зумовлює можливість реалізації таких приписів незалежно від подальшого руху справи. Надання ухвали виконувальної сили спрямоване на забезпечення реальності й ефективності процесуальних рішень, оскільки дає змогу оперативно впливати на перебіг цивільного процесу, гарантувати належне виконання процесуальних обов'язків учасниками справи й запобігати зловживанню процесуальними правами. У цьому контексті виконувальність ухвали виступає інструментом процесуального примусу, який забезпечує досягнення завдань цивільного судочинства та сприяє реалізації принципу обов'язковості судових актів.

Саме через призму процесуальної форми цивільного судочинства стає очевидним, що ухвали відіграють структуроутворювальну роль

у механізмі розгляду справи: вони визначають послідовність процесуальних дій, забезпечують упорядкованість провадження та створюють належні умови для ухвалення законного й обґрунтованого рішення. Таким чином, ухвали є не лише техніко-процесуальними інструментами, а й важливими формами реалізації судової влади в межах цивільного процесу.

Отже, узагальнюючи викладене, слід констатувати, що рішення та ухвала суду першої інстанції функціонують як самостійні, але структурно взаємопов'язані акти правосуддя, кожен з яких виконує свою процесуальну роль у межах установленної законом моделі цивільного судочинства. Їх відмінність є не лише змістовою, а й формальною, адже саме процесуальна форма визначає спосіб ухвалення, структуру, юридичну силу та подальший вплив відповідного судового акта на розвиток правовідносин між сторонами. У цьому аспекті форма набуває значення не технічного, а правового критерію, який забезпечує передбачуваність, стабільність і легітимність правосуддя.

Саме тому подальший аналіз процесуальної природи рішень і ухвал суду першої інстанції вимагає звернення до їх нормативно закріпленої форми та змістових компонентів, від дотримання яких безпосередньо залежать процесуальна цінність і юридична значущість відповідного акта-документа.

Також рішення суду може виступати публічним актом, який може бути відомим невизначеному колу осіб, коли результати судових рішень з окремих цивільних справ друкуються в пресі. Тим самим рішення суду здійснює профілактичний вплив, показуючи, як не треба чинити в тій чи іншій ситуації. Важливим є те, що судові рішення як акт правосуддя виховує громадян України в дусі поваги до закону, примушує їх правильно будувати свої відносини як між собою, так і між організаціями й державою в цілому.

Значення ухвал суду першої інстанції обумовлене вирішенням питань, спрямованих на виникнення, розвиток або припинення цивільних процесуальних правовідносин, на створення належних умов для всебічного, повного й об'єктивного розгляду й вирішення справи, реалізацію і захист процесуальних прав суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин.

Значення рішень і ухвал суду першої інстанції може бути повною мірою реалізовано лише за умови, що такі акти здатні ефективно виконувати покладені на них завдання цивільного судочинства. Їх правова дія та вплив на перебіг розгляду справи можливі тільки за умови дотримання судом вимог закону, які визначають як порядок ухвалення, так і змістове наповнення кожного процесуального акта. Лише правомірно постановлене рішення або ухвала забезпечують досягнення цілей правосуддя, гарантують захист суб'єктивних прав і законних інтересів учасників процесу та створюють належні передумови для подальшої процесуальної діяльності. У цьому контексті саме якість процесуальної форми і юридична коректність змісту судових актів виступають визначальними чинниками їх дієвості й легітимності в межах цивільного процесу.

5.2. Процесуальна форма і зміст рішень цивільного суду

Судове рішення посідає центральне місце в системі інститутів цивільного процесуального права, оскільки саме через нього здійснюється основна правозастосовна функція судової влади під час розгляду й вирішення цивільних справ. Воно є базовим актом реалізації судової компетенції, за допомогою якого суд остаточно формулює свою правову позицію щодо спірних правовідносин, а також виступає визначальним різновидом судових актів у цивільному процесі.

Багатогранна правова природа судового рішення зумовлює можливість його сприйняття одночасно в кількох аспектах: як постанови суду, що вирішує цивільну справу по суті; як правозахисного акта, спрямованого на відновлення або захист порушених, невизнаних чи оспорюваних прав; як процесуального документа, що має визначену законом процесуальну форму та зміст і правові наслідки. Саме тому судове рішення закономірно перебуває в центрі постійної уваги як судової практики, так і доктринальних досліджень.

У науковій літературі питання вимог, що пред'являються до судового рішення, неодноразово ставало предметом спеціального аналізу.

Зокрема, у працях Г. Г. Фазікоша акцентується увага переважно на окремих аспектах якості судового рішення, передусім на вимозі його законності¹.

Законодавство визначає судові рішення як одночасно акт правосуддя та процесуальний документ, наділяючи його подвійною природою. Проте таке умовне розмежування часто призводить до непорозумінь, особливо в тлумаченні суті судового рішення: чи воно насамперед виступає як актуальна реалізація правосуддя, що вирішує спірні матеріальні права сторін, чи як формалізований процесуальний документ, який фіксує результати розгляду справи та встановлює процесуальні наслідки для учасників. Насправді це не два окремі акти, а єдиний правовий інструмент, у якому реалізація сутності правосуддя відбувається через конкретні процесуальні форми й записи, що надають рішенню офіційного, юридично обов'язкового статусу. Такий підхід дає змогу розглядати судові рішення як динамічну категорію, що одночасно відображає зміст спору, формалізує процесуальні дії і створює правову основу для реалізації або захисту суб'єктивних прав сторін.

Зміст кожного судового рішення визначається трьома факторами: обставинами розглядуваної цивільної справи, правовими вимогами, пред'явленими до нього, і процесуальною формою, установленною законом для актів правосуддя. І якщо фактичні дані в кожній справі абсолютно індивідуальні й неповторні, то вимоги закону, юридична форма постійні та незмінні.

У зв'язку зі змінами в правовій системі та в цивільному судочинстві є потреба звернутися до процесуальної форми та змісту судового рішення, а також до вимог, які висуваються до цього процесуального акта-документа.

Різні підходи до вивчення суті рішення суду, багатогранність судового рішення і складність цього акта призвели до того, що до цього часу в науці цивільного процесуального права немає єдності в розумінні юридичної та соціальної природи судового рішення.

¹ Фазікош Г. Юридична та соціальна природа судового рішення в цивільному судочинстві: сучасні наукові погляди. *Право України*. 2001. №3. С. 61.

Насамперед варто звернути увагу на дотримання процесуальної форми та змісту судового рішення, оскільки це становить одну з обов'язкових вимог цивільного процесуального законодавства. Виконання цієї вимоги забезпечує належну реалізацію правосуддя в конкретній цивільній справі, гарантуючи водночас законність, обґрунтованість і ефективність судового акта як основного інструмента вирішення спірних правовідносин між сторонами.

Судове рішення є підсумковим процесуальним актом-документом, де форма і зміст становлять нерозривну єдність, у якій зміст у кожному своєму прояві грає визначальну роль. Судове рішення як процесуальний акт-документ є тією формою, у якій викладається судове рішення як акт правосуддя.

Зазначимо, що поряд зі становленням і розвитком процесуального законодавства судове рішення як процесуальний акт-документ теж пройшло певну еволюцію та розвиток. Глава сьома Статуту цивільного судочинства 1864 р. була повністю присвячена судовому рішення того часу. Так, ст. 142 Статуту вказувала на зміст судового рішення, викладення його в остаточній формі. Воно повинне було містити: зазначення року, місяця та числа, коли ухвалено рішення; звання, прізвища й ініціали «тяжущихся», короткий виклад обставин справи з наведенням вимог «тяжущихся», сутність рішення і міркувань, на яких воно засноване; зазначення витрат, пов'язаних із провадженням, які присуджуються на користь сторони, що виграла справу; указівку на те, чи підлягає рішення негайному виконанню; підпис мирового судді¹.

Такий правовий вигляд мало судове рішення, передбачене першим вітчизняним цивільним процесуальним нормативно-правовим актом. Воно мало достатньо досконалий для того часу зміст, оскільки завершувало хід судового процесу. У такому вигляді правові вимоги до судового рішення існували до радянських часів.

Першим вітчизняним процесуальним законом радянського періоду став ЦПК УСРР 1924 р., який також містив правові норми-вимоги щодо змісту судового рішення. Так, ст. 175 ЦПК УСРР перед-

¹ Устав гражданского судопроизводства 1864 года. Проект новой редакции Устава гражданского судопроизводства.

бачала: «Постановлене рішення викладається у письмовій формі головою чи одним з членів складу суду і підписується усіма суддями». Стаття 176 ЦПК УСРР передбачала зміст судового рішення, яке повинне було містити: час постановлення; склад суду й найменування сторін; зазначення предмета спору; підставу рішення та закони, якими суд керувався; зміст винесеного у справі рішення і порядок його виконання; порядок оскарження; розподіл судових витрат¹. Такий правовий вигляд мало судове рішення, передбачене ЦПК УСРР 1924 р., яке проіснувало без змін до 1963 р.

ЦПК УРСР 1964 р. відрізнявся від інших тим, що мав своєрідне подання змісту судового рішення. Саме в цьому кодексі вперше було зазначено всі частини судового рішення в повному й визначеному вигляді, що дало змогу більш чітко з'ясувати, яким повинне бути судове рішення як процесуальний документ. Стаття 203 ЦПК УРСР передбачала, що рішення складалося зі вступної, описової, мотивувальної і резолютивної частин.

У вступній частині рішення зазначали час і місце постановлення рішення, найменування суду, що постановив рішення, склад суду, прізвище секретаря судового засідання, прізвище прокурора, який брав участь у справі, найменування сторін та інших осіб, які брали участь у справі, представника громадської організації.

Описова частина повинна була містити вказівку на вимоги позивача, заперечення відповідача й пояснення інших осіб, які брали участь у справі.

У мотивувальній частині рішення слід було навести обставини справи, установлені судом, докази, на яких ґрунтувалися висновки суду, доводи, за яких суд відхиляв ті чи інші докази, а також закони, якими керувався суд.

Резолютивна частина рішення мала містити висновок суду про задоволення позову або про відмову в позові повністю чи частково, указівку на розподіл судових витрат, строк і порядок оскарження рішення.

У 1996 р. тепер уже в ЦПК України було, зокрема, змінено ст. 203. Редакція цієї статті вказувала не на структуру рішення суду першої

¹ Цивільний процесуальний закон радянського періоду ЦПК УСРР (текст і практичний коментарій). Київ : Юрид. вид-во, 1925. С. 165, 166.

інстанції, а на його реквізити, як це вказувалося в ЦПК 1924 р.¹ Навряд це подання змісту судового рішення можна було назвати кроком уперед. На наш погляд, викладення змісту судового рішення з позначенням усіх чотирьох його частин (вступної, описової, мотивувальної і резолютивної), кожна з яких повинна супроводжуватися притаманними лише їй реквізитами, забезпечує системність, логічну завершеність і внутрішню узгодженість судового рішення. Ця норма допомагає визначити зміст і правову форму судового рішення, а також регламентує порядок його викладення та послідовність розміщення обов'язкових реквізитів. Завдяки цьому текст рішення набуває статус процесуального документа, водночас зберігаючи свою основну функцію як акта правосуддя, який остаточно фіксує рішення суду щодо спору й забезпечує правову визначеність для сторін.

Таким чином, викладення змісту судового рішення з виділенням вступної, описової, мотивувальної та регулятивної частин забезпечує його сприйняття як єдиного складного змістового комплексу, що одночасно реалізує два взаємопов'язані аспекти: *процесуальний документ* і *акт правосуддя*. Таке комплексне структурування не лише полегшує розуміння судового акта, але й усуває можливі непорозуміння при його аналізі, адже правова сутність акта правосуддя втілюється безпосередньо через формалізовану процесуальну форму документа. У цьому контексті судові рішення виступає як динамічний інструмент правосуддя, який водночас відображає матеріальні права й обов'язки сторін і фіксує процесуальні дії, забезпечуючи їх належну правову оформленість.

Положення, закріплені в ст. 265 ЦПК України, регламентують таку структуру викладання судового рішення, що дає змогу одночасно дотримуватися вимог до процесуального документа й вимог акта правосуддя. Це сприяє підвищенню юридичної визначеності, ефективності судового процесу та зручності подальшого виконання судових приписів. Науково та практично важливо, що чітке визначення структури рішення полегшує роботу суду при складанні процесуаль-

¹ Цивільний процесуальний закон радянського періоду ЦПК УСРР (текст і практичний коментарій). С. 201.

ного документа, забезпечує його зрозумілість і доступність для учасників справи, а також сприяє забезпеченню прозорості й передбачуваності правового регулювання в цивільному процесі.

Крім того, таке регламентування підкреслює функціональну взаємозалежність між змістом правосуддя та процесуальною формою, демонструючи, що юридична сила рішення не існує окремо від процесуальної конструкції документа. Це положення підкреслює інструментальну природу судового рішення, яке одночасно виконує роль акту, що реалізує правосуддя, і документа, що формалізує процесуальні результати розгляду справи.

Таким чином, невеликий історичний екскурс у розвиток форми та змісту судового рішення дає змогу зробити висновок, що на всіх історичних етапах розвитку процесуального законодавства законодавець удосконалював норми, які регулювали зміст судового рішення і порядок його оформлення.

Спосіб виготовлення тексту судового рішення є формоутворювальним компонентом письмової реалізації судової влади, оскільки саме через текстову форму відбувається фіксація результатів здійснення правосуддя. Текст цього процесуального акта-документа повинен повною мірою відповідати вимогам, установленим цивільним процесуальним законодавством щодо письмової процесуальної форми та змісту судового рішення, забезпечуючи його зрозумілість, чіткість і однозначність сприйняття.

У зв'язку із цим видається доцільним доповнити ст. 265 ЦПК України положенням про те, що судові рішення підлягає викладенню в стандартизованій текстовій формі, придатній для зберігання, відтворення та офіційного використання, що сприятиме підвищенню рівня юридичної визначеності, уніфікації судової практики й запобіганню неоднозначному тлумаченню змісту судових актів. Крім того, повернення до практики централізованого виготовлення уніфікованих бланків судових рішень слід розглядати як виправданий крок, спрямований на стандартизацію структури й реквізитів процесуальних документів, полегшення роботи суду при їх складанні, а також на забезпечення зручності та доступності судових рішень для учасників справи й інших заінтересованих осіб. Це, на наш погляд, узаконить

форму судового рішення як процесуального акта-документа, що в майбутньому полегшить роботу суддів, ураховуючи те, що зараз у судовій практиці все більш питому вагу займають письмові документи у вигляді машинописного тексту, а також буде сприяти цивілізованому оформленню копій рішень, які видаються сторонам, бо саме за ними оцінюють ділову кваліфікацію працівників суду.

М. Й. Штефан зазначає, що сутність судового рішення в тому, що «воно є основним і найважливішим актом правосуддя, постановленим ім'ям України і спрямованим на захист прав, свобод та законних інтересів громадян й організацій, державних і громадських інтересів, зміцнення законності і правопорядку, на запобігання правопорушенням, виховання громадян і посадових осіб у дусі поваги до Конституції, законів України, честі й гідності людини»¹.

Суд, ухвалюючи рішення в цивільній справі, безпосередньо здійснює судову владу, у зв'язку з чим судові рішення має розглядатися насамперед як акт її реалізації. Саме через судові рішення відбувається інституційне втілення повноважень суду, спрямоване на остаточне вирішення правового спору, відновлення порушених прав і забезпечення правової визначеності у відповідних правовідносинах. Такий підхід дає змогу відмежувати судові рішення від інших процесуальних актів суду, які не мають вирішального характеру щодо матеріально-правового спору.

Комплексне дослідження властивостей судового рішення, порядку його ухвалення, проголошення та подальшої реалізації, включно з виконанням і переглядом, є можливим лише за умови чіткого визначення його юридичної характеристики як акту правосуддя та процесуального документа. Саме розуміння судового рішення як акту здійснення судової влади зумовлює належне тлумачення його правової природи, функціонального призначення та ролі в механізмі судового захисту прав, свобод і законних інтересів учасників цивільного процесу.

Національне законодавство закріплює правило, згідно з яким судочинство здійснюється державною мовою і судові документи складаються державною мовою.

¹ Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для юрид. спец. вищих закл. освіти. Київ : Ін Юре, 1997. С. 356.

Судове рішення повинне бути оформлене в письмовій формі, а його зміст – структурно й за змістом узгоджений із вимогами ст. 265 ЦПК України. Норми цивільного процесуального законодавства закріплюють чітку внутрішню побудову судового рішення, яка передбачає наявність взаємопов’язаних елементів, кожен з яких виконує самостійну функцію в механізмі процесуального регулювання. Йдеться про вступну, описову, мотивувальну й резолютивну частини, сукупність яких забезпечує цілісність судового акта і його відповідність призначенню процесуального документа.

Відсутність будь-якого із зазначених структурних компонентів або формальне їх відображення порушує вимоги процесуальної форми судового рішення, що, у свою чергу, може впливати на його законність, обґрунтованість і можливість належної реалізації. Таким чином, структурна завершеність судового рішення виступає обов’язковою передумовою його юридичної сили як процесуального документа, що втілює акт здійснення правосуддя.

Вступна – це перша, початкова частина, яка розпочинається найменуванням документа та вказівкою назви держави, від імені якої рішення ухвалюється. У вступній частині рішення згідно з чинним законодавством зазначають: час і місце його ухвалення; найменування суду, що ухвалив рішення; прізвище та ініціали судді (суддів – при колегіальному розгляді); прізвище та ініціали секретаря судового засідання; імена (найменування) сторін та інших осіб, які брали участь у справі; предмет позовних вимог. Такі вимоги цивільного процесуального закону не є надмірною формальністю. Так, наприклад, вказівка на найменування суду, що постановив рішення, є гарантом перевірки процесуальних дій судів першої інстанції. При відсутності найменування суду в тексті судового рішення суди вищої інстанції не можуть визначити адресну спрямованість цього процесуального акта-документа.

Отже, вступна частина судового рішення виконує низку базових функцій, що визначають її фундаментальне значення у структурі судового акта. Насамперед вона реалізує ідентифікаційну функцію, оскільки містить основні реквізити рішення: найменування суду, склад суду, дату й місце ухвалення рішення, а також у ній зазначають учас-

ників процесу й сутність справи. Це забезпечує правову визначеність і точність процесуальної інформації, необхідної для ідентифікації судового акта як офіційного документа.

Вступна частина також виконує організаційну функцію, визначаючи контекст і межі розгляду справи. Через її зміст учасники процесу, суд і вищі інстанції одержують зрозумілу та структуровану інформацію про предмет спору, процесуальні стадії та порядок розгляду, що створює основу для логічного сприйняття всього судового рішення.

Не менш важливою є процесуально-комунікаційна функція, яка полягає у встановленні початкового контакту між судом і учасниками процесу, надаючи останнім чітке уявлення про хід судового розгляду та їхні процесуальні права й обов'язки. Таким чином, вступна частина забезпечує прозорість, доступність і зрозумілість судового акта для всіх зацікавлених осіб.

Крім того, вступна частина виконує підготовчу функцію для подальших частин судового рішення, оскільки вона створює логічну основу для описової, мотивувальної та регулятивної частин. Завдяки цьому судові рішення сприймається як цілісний, структурно впорядкований документ, який поєднує в собі функції фіксації правосуддя, процесуальної форми і юридичного впливу.

Усі ці вимоги стосовно вступної частини знайшли закріплення у ст. 265 ЦПК України, крім одного положення – у якому засіданні розглядається справа: у відкритому чи закритому.

На нашу думку, необхідно остаточно закріпити це положення у ст. 265 ЦПК України, що, у свою чергу, узаконить ще одну з вимог вступної частини судового рішення і в подальшому не буде викликати суперечок у суді щодо фіксування цього положення в процесуальному акті-документі.

Чинний ЦПК України має деякі зміни щодо вступної частини змісту рішення суду порівняно з попереднім ЦПК 1963 р. Так, наприклад, у ст. 265 ЦПК України, крім перелічених положень у редакції ЦПК 1963 р., зазначено: прізвище та ініціали судді (суддів – при колегіальному розгляді); предмет позовних вимог. На нашу думку, вказівка на прізвище та ініціали судді (суддів – при колегіальному роз-

гляді) є обов'язковим, оскільки суддя (судді) під час винесення судового рішення несе повну відповідальність за те рішення, яке виносить, як перед особами, які беруть участь у справі, так і перед державою.

У зв'язку із цим є цілком обґрунтованим, що під час перевірки судового рішення, ухваленого судами першої чи апеляційної інстанції, суд вищого рівня здійснює оцінювання не лише правильності застосування норм матеріального та процесуального права, але й професійної спроможності суду (судді) щодо належного дослідження матеріалів справи, повноти з'ясування фактичних обставин і логічної послідовності правових висновків. Така перевірка передбачає аналіз того, наскільки суд нижчої інстанції коректно визначив предмет спору, межі судового розгляду та дотримався принципів змагальності й диспозитивності цивільного процесу.

Особливої уваги в цьому контексті заслуговує чітке визначення предмета позовних вимог, оскільки саме він окреслює межі судового розгляду й визначає спрямованість судового захисту. На наш погляд, закріплення та послідовне дотримання цього положення є вкрай необхідним, адже суд (суддя), так само як і особи, які беруть участь у справі, повинні чітко усвідомлювати зміст і обсяг позовних вимог позивача протягом усього судового провадження – від моменту відкриття справи до ухвалення остаточного судового рішення. Лише за таких умов забезпечується правова визначеність, ефективна реалізація процесуальних прав сторін і можливість належної перевірки законності й обґрунтованості судового рішення у вищих судових інстанціях.

Описова частина судового рішення виконує самостійну та принципово важливу функцію у структурі судового акта, оскільки слугує процесуальною формою відображення перебігу судового розгляду й позицій його учасників. Саме в цій частині має бути відтворено узагальнений і водночас достатньо повний виклад правової позиції відповідача, зміст пояснень осіб, які беруть участь у справі, а також зазначено докази, що були предметом безпосереднього дослідження суду під час розгляду справи.

Функціональне значення описової частини полягає в тому, що вона створює фактичну та процесуальну основу для формування мотивувальної частини судового рішення. За відсутності належно сформу-

льованої описової частини втрачається можливість здійснення повноцінної перевірки правильності судових висновків, оскільки з тексту рішення неможливо встановити, які саме доводи сторін були предметом оцінки суду, які пояснення надані учасниками процесу та які докази покладено в основу судового розгляду. У такому разі судові рішення позбавляється внутрішньої логічної узгодженості, що негативно впливає на його обґрунтованість і передбачуваність.

Крім того, відсутність або формальне викладення описової частини внеможливіє належне формування мотивувальної частини, оскільки остання повинна спиратися на фактичні обставини справи та процесуальні позиції сторін, зафіксовані саме в описовому блоці рішення. З огляду на це особливого значення набуває ретельне і послідовне відображення позиції відповідача, пояснень інших учасників процесу й характеристика досліджень доказів, що забезпечує прозорість судового розгляду, реалізацію принципу змагальності та створює належні умови для апеляційного й касаційного перегляду судового рішення.

Також підкреслимо, що описова частина виконує низку взаємопов'язаних функцій, що визначають її самостійне процесуальне значення. Передусім вона реалізує інформаційну функцію, оскільки фіксує у стислому, але змістовному вигляді фактичні обставини справи, позиції сторін і пояснення інших учасників процесу. Одночасно описова частина виконує контрольну функцію, створюючи процесуальну основу для перевірки законності й обґрунтованості судового рішення судами апеляційної та касаційної інстанцій. Важливою є також гарантувальна функція, що полягає в забезпеченні принципів змагальності й рівності сторін, адже фіксація позиції всіх учасників процесу в судовому рішенні свідчить про їх належну процесуальну оцінку судом.

Водночас описова частина має і системоутворювальне значення, адже вона формує логічний зв'язок між фактичним підґрунтям справи та правовими висновками суду. Саме на цій підставі здійснюється перехід до мотивувальної частини судового рішення, яке є центральним елементом його правозастосовного змісту.

Мотивувальна частина судового рішення покликана розкрити логіку судового мислення, продемонструвати шлях, яким суд дійшов

відповідних висновків, і обґрунтувати застосування конкретних норм матеріального та процесуального права. У цій частині суд не лише оцінює докази й аргументи сторін, але і здійснює юридичну кваліфікацію спірних правовідносин, формуючи правову позицію у справі. Саме мотивувальна частина забезпечує переконливість судового рішення, його внутрішню узгодженість і відповідність принципам законності й обґрунтованості, що, у свою чергу, є визначальним для довіри до суду та ефективності правосуддя загалом.

У мотивувальній частині рішення наводяться всі міркування суду, на яких ґрунтується рішення у справі. Це фактичні і юридичні мотиви висновків суду у справі. У ній наводять: установлені судом обставини й визначені відповідно до них правовідносини; мотиви, з яких суд вважає встановленою наявність або відсутність фактів, якими обґрунтовувалися вимоги чи заперечення, бере до уваги або відхиляє докази, застосовує зазначені в рішенні нормативно-правові акти; чи були порушені, не визнані або оспорені права, свободи чи інтереси, за захистом яких особа звернулася до суду, а якщо були, то ким; назви, статті, її частини, абзацу, пункту, підпункту закону, на підставі якого вирішено справу, а також процесуального закону, яким суд керувався.

Отже, мотивувальна частина судового рішення виконує комплекс ключових функцій, що визначають її центральне місце у структурі судового акта й зумовлюють його правову цінність. Насамперед вона реалізує аргументаційну функцію, оскільки саме в цій частині суд послідовно й логічно обґрунтовує власні висновки, оцінює доводи сторін і здійснює аналіз зібраних у справі доказів. Такий виклад дає змогу простежити причинно-наслідковий зв'язок між установленними обставинами справи та правовими наслідками, визначеними судом.

Водночас мотивувальна частина виконує інтерпретаційну функцію, що полягає у тлумаченні й застосуванні норм матеріального та процесуального права до конкретних правовідносин. У цьому аспекті суд формує правову позицію у справі, визначає правову природу спірних відносин і окреслює межі прав і обов'язків сторін. Саме через мотивувальну частину забезпечується єдність судової практики й передбачуваність правозастосування.

Окремого значення набуває легітимацийна функція мотивувальної частини, яка проявляється у здатності судового рішення бути сприйнятим сторонами та суспільством як справедливе й обґрунтоване. Обґрунтованість судових висновків, належна оцінка доказів і вмотивоване застосування правових норм підвищують авторитет судової влади та зміцнюють довіру до правосуддя.

Крім того, мотивувальна частина виконує контрольну функцію, оскільки створює необхідну процесуальну основу для перевірки судового рішення в апеляційному й касаційному порядку. Саме аналіз мотивів, викладених судом, дає змогу судам вищих інстанцій оцінити правильність правозастосування та дотримання принципів законності й обґрунтованості.

Таким чином, у сукупності зазначені функції надають мотивувальній частині статус ядра судового рішення, без якого останнє втрачає свою переконливість, правову визначеність і здатність ефективно виконувати завдання цивільного судочинства.

Слід зауважити, що жодна процесуальна обставина, зокрема й визнання відповідачем заявлених позовних вимог, не усуває обов'язку суду всебічно й повно з'ясувати реальний обсяг прав і обов'язків сторін, а також характер їхніх матеріально-правових відносин. Судове право на ухвалення рішення ґрунтується виключно на сукупності остаточно встановлених і належним чином перевірених фактів, тоді як визнання позову з боку відповідача не завжди відображає об'єктивну дійсність і може бути зумовлене мотивами, що не пов'язані з істинним станом справ. У зв'язку із цим як у випадку визнання позову, так і за будь-яких інших процесуальних сценаріїв суд зобов'язаний належним чином мотивувати свої висновки, спираючись на досліджені докази та встановлені фактичні обставини.

Мотиви – це всі ті міркування суду, з яких він прийшов до свого рішення. Викладення мотивів у тексті рішення надає останньому переконливості й робить висновок суду у справі більш зрозумілим.

Так, у філософсько-правовому вимірі внутрішнє переконання судді постає не як суб'єктивне відчуття чи інтуїтивна оцінка обставин справи, а як результат складного пізнавального процесу, у межах якого відбувається осмислення, інтерпретація та оцінка доказової

інформації. Традиційно в цивільно-процесуальній науці внутрішню переконливість пов'язують із встановленням істинності або хибності юридично значущих фактів, однак таке розуміння потребує концептуального розширення. Основу внутрішнього переконання становить не ізольований факт, а цілісна систем взаємопов'язаних доказів, які в сукупності формують у суду уявлення про фактичну модель спірних правовідносин. Водночас предмет внутрішнього переконання повинен охоплювати не лише пізнання фактів, а й усвідомлення правильності правового вирішення справи по суті, що передбачає співвіднесення встановлених обставин із нормами матеріального та процесуального права. За такого підходу внутрішнє переконання суду трансформується в нормативно зумовлену форму на досягнення об'єктивного, обґрунтованого, справедливого й легітимного судового рішення.

Також підкреслимо, що в епістемологічному й аксіологічному вимірах внутрішнє переконання суду слід розглядати як особливу форму юридичного пізнання, що поєднує раціональне осмислення доказової інформації із ціннісною орієнтацією правозастосування. Процес формування внутрішнього переконання не обмежується встановленням фактичної істини у вузькому сенсі, а передбачає оцінку ступеня вірогідності, повноти й узгодженості знань про спірні правовідносини, отриманих у межах процесуальної форми. Водночас аксіологічний аспект внутрішнього переконання виявляється у спрямованості судового пізнання на досягнення справедливого результату, який відповідає не лише формальним приписам закону, а й загальним засадам права, зокрема принципам правової визначеності, добросовісності та пропорційності. Саме така інтеграція пізнавального й ціннісного начал забезпечує легітимність судового рішення, формує довіру до суду як інституту та перетворює внутрішнє переконання з індивідуальної інтелектуальної позиції судді на інституційно значущий елемент здійснення правосуддя.

Зазначені пізнавальні й ціннісні характеристики внутрішнього переконання суду знаходять своє безпосереднє втілення в мотивувальній частині судового рішення, яка слугує простором раціоналізації

судового мислення та зовнішнього вираження досягнутих пізнавальних результатів. Саме в цій частині суд насамперед зобов'язаний чітко окреслити коло юридично значущих фактів, визначивши, які з них у результаті дослідження доказів визнаються встановленими, а які – такими, що не отримали належного підтвердження. Фактичне обґрунтування судового рішення формується через послідовне викладення міркувань щодо фактів, які становлять підставу позову, а також через аргументовану оцінку обставин, на які посиляється відповідач як на основу своїх заперечень. Таким чином, мотивувальна частина судового рішення виконує функцію логічного поєднання внутрішнього переконання суду з його зовнішньо формалізованими висновками, забезпечуючи прозорість судового мислення, можливість перевірки правильності застосування норм права й загальну легітимність судового рішення.

Обставини, указані сторонами, суд порівнює з тими передбаченими нормами матеріального права, фактичним складом, який є необхідним для задоволення даної позовної вимоги. У результаті порівнянь суд, з одного боку, викреслює обставини, які не мають стосунку до даної справи, з іншого боку, якщо позивач і відповідач не зробили посилок на всі значущі факти, суд з особистої ініціативи вводить відсутні факти у предмет доказування, а потім висловлює про них судження при обґрунтуванні рішення.

Підкріплення висновків суду про юридичні факти доказами в кожному рішенні в цивільній справі має свої особливості. Тому, на нашу думку, необхідно висловити загальні положення стосовно мотивування судового рішення в юридичній літературі.

По-перше, рішення може бути обґрунтованим лише матеріалами, які було розглянуто в судовому засіданні. Суд не має права залучати для обґрунтування рішення матеріали, які не були предметом вивчення в судовому засіданні. Мотивування має містити аналіз і оцінку всіх доказів у справі.

По-друге, посилання на докази і їх оцінка повинні бути конкретними. Відмовляючись від тих чи інших доказів, представлених сторонами, суд повинен обов'язково вказати в рішенні, чому саме ці докази ним відхилені.

По-третє, усі докази, у тому числі висновки експертів, оцінюють-ся, виходячи з внутрішньої переконаності суддів, яке ґрунтується на розгляді всіх обставин справи в їх сукупності.

У мотивувальній частині рішення повинні бути посилання на норми матеріального права, якими суд керується при вирішенні даної справи. Суд вирішує, чи відповідають вимоги позивача закону і якому саме. Ці моменти і знаходять своє відображення та закріплення в мотивувальній частині рішення. Правове обґрунтування рішення є зовнішнім відображенням того, що при розгляді справи суд використував тільки закон.

Чітке посилання на норми матеріального права робить рішення суду авторитетним, переконливим і зрозумілим, що в подальшому полегшить роботу вищестоящих судів при вивченні даної справи. Застосування тих чи інших статей процесуального закону свідчить про виконання судом визначених у них вимог, про чітке уявлення суддів своїх завдань і процесуальних засобів їх реалізації.

Таким чином, правова цінність мотивувальної частини визначається тим, що в цій частині рішення суд відповідає на питання, чому ті чи інші докази визнано достовірними і які правові висновки випливають з такого аналізу доказів. Іншими словами, у мотивувальній частині суд підбиває підсумок дослідженню доказів – розгляду цивільної справи по суті. Відсутність мотивів, а також недоліки в їх викладенні обмежують можливість оскарження та опротестування рішення (неясність доводів суду).

На нашу думку, дуже доцільно у ст. 264 ЦПК України вказано на мотиви, з яких суд дійшов висновків, і закон, яким керувався суд, постановляючи ухвалу. Це положення в обов'язковому порядку зобов'язує суди викладати свої фактичні і юридичні висновки у справі. Мотивувальна частина рішення повинна містити встановлені у справі обставини, обґрунтування оцінки доказів із зазначенням підстав їх прийняття або відхилення, а також норми права, якими керувався суд. Іншими словами, мотивувальна частина судового рішення як процесуального акта-документа є «дзеркалом резолютивної частини», оскільки відображає, чому саме завершальні висновки суду по суті справи такі, а не інші. Це дає змогу вищестоящому суду при озна-

йомленні із цивільною справою більш ретельно перевірити хід і завершення процесу, застосування судом норм матеріального та процесуального права при вирішенні цивільної справи, що полегшує роботу вищестоящего суду при перегляді справи.

У ст. 265 ЦПК України зазначено незаперечні правила, яким повинна відповідати заключна, четверта частина судового рішення – резолютивна частина. Вона виконує самостійну й завершальну роль у структурі судового акта, оскільки саме в ній концентрується безпосередній результат здійснення правосуддя. Вона спрямована на нормативне впорядкування спірних правовідносин шляхом чіткого й однозначного визначення прав і обов’язків сторін, що виникають у зв’язку з вирішенням цивільної справи.

Передусім резолютивна частина реалізує розпорядчу функцію, яка полягає у формулюванні владних приписів суду, обов’язкових для виконання всіма учасниками правовідносин. Саме через ці приписи судові рішення набуває властивості імперативності та стає юридично значущим актом, здатним впливати на поведінку суб’єктів права.

Водночас резолютивна частина виконує виконавчу функцію, оскільки її зміст безпосередньо визначає можливість і порядок примусового виконання судового рішення. Чіткість формулювань, визначеність способу та строків виконання судових приписів є необхідною передумовою реалізації рішення у виконавчому провадженні.

Не менш важливою є завершальна функція резолютивної частини, яка полягає у формальному завершенні розгляду справи судом першої інстанції та закріпленні остаточного результату судового розгляду. Саме ця частина фіксує юридичні наслідки, що настають для сторін у зв’язку з ухваленням рішення, забезпечуючи правову визначеність і стабільність правовідносин.

Крім того, резолютивна частина виконує інформаційно-орієнтаційну функцію, оскільки містить відомості про порядок і строки оскарження судового рішення, а також інші процесуальні вказівки, необхідні для реалізації прав учасників справи. У цьому аспекті вона слугує процесуальним орієнтиром для сторін та інших заінтересованих осіб.

Таким чином, у сукупності зазначені функції надають резолютивній частині статус ключового інструмента реалізації судового рішення, що поєднує в собі владний характер судового припису та практичну спрямованість на досягнення реального правового результату.

Резолютивна частина характеризується відповідями на всі правові питання, які були поставлені в позовній заяві. Ці відповіді повинні випливати з установлених фактичних обставин, бути вичерпними, визначеними й безумовними. Вичерпними будуть рішення, у яких суд дає повну відповідь на всі передані на його вирішення правові питання. Вимога визначеності полягає в тому, що рішення суду повинне дати чітку й конкретну відповідь на всі поставлені перед ним питання. Безумовність полягає в тому, що висновки, зроблені в рішенні, не повинні включати умови, які б поставили його виконання в залежність від їх настання. Таким чином, резолютивна частина повинна містити висновки по суті розглянутих вимог.

Суд має право включити в резолютивну частину й додаткові положення, спрямовані на створення конкретних умов реалізації рішення, визначити порядок його виконання, надати відстрочку або розстрочку виконання, вжити заходів для забезпечення його виконання.

Рішення суду ухвалюється в нарадчій кімнаті з додержанням її таємниці, викладається в письмовій формі головуючим або одним із суддів при колегіальному розгляді справи й підписується всім складом суду, який бере участь у постановленні рішення. Постановлене судом рішення проголошують прилюдно. Головуючий роз'яснює зміст рішення, порядок і строк його оскарження. Після проголошення рішення суд, який його ухвалив, не може сам скасувати або змінити це рішення.

Таким чином, проведений аналіз питань щодо форми та змісту судового рішення дає змогу зробити певні висновки. Додержання процесуальної форми та змісту судового рішення є однією з обов'язкових вимог цивільного процесуального законодавства, що забезпечує винесення суддею законного й обґрунтованого судового рішення та правильне оформлення цього процесуального акта-документа.

Дослідження та вдосконалення в подальшому судового рішення як основного й найважливішого акта правосуддя має дуже велике значення для захисту прав і свобод та законних інтересів громадян і організацій, державних і громадських інтересів. Подальше вдосконалення ЦПК України, на наш погляд, зменшить кількість недоліків та помилок у складанні судом цього процесуального акта-документа, полегшить працю суддів і зробить ознайомлення із цим процесуальним актом-документом для громадянина більш зрозумілим.

Як уже зазначалося, судове рішення має багатовимірну правову природу, що зумовлює його науково-практичну значущість і потребує аналізу крізь призму діалектичного співвідношення форми та змісту. З одного боку, воно постає як процесуальний акт – документ, у якому здійснення правосуддя знаходить своє зовнішнє, формалізоване вираження; з іншого, – як акт застосування права, що втілює результат інтелектуально-вольової діяльності суду й відображає змістове рішення конкретного правового спору. Форма та зміст судового рішення не перебувають у відношенні взаємного виключення, а утворюють єдність, у межах якої форма слугує способом існування та об'єктивізації змісту, тоді як зміст надає формі правового сенсу й функціонального наповнення. Водночас кожен із цих елементів характеризується відносною самостійністю. Так, судове рішення як акт здійснення судової влади має бути вільним від політичної кон'юнктури й будь-яких позаправових впливів, виступаючи виключно проявом правосуддя, реалізованого у відповідній юридичній формі. Натомість судове рішення як процесуальний документ, будучи формальною оболонкою судового волевиявлення, повинне неухильно відповідати вимогам процесуального законодавства щодо його структури, змістових елементів і способу викладення, що забезпечує його законність, обґрунтованість і можливість ефективної перевірки у вищих судових інстанціях.

Таким чином, судове рішення виконує низку взаємопов'язаних функцій, що випливають із його подвійної природи – як форми правосуддя та як процесуального акта-документа. По-перше, воно реалізує юридичну функцію, тобто закріплює факти, оцінює докази та встановлює правові наслідки спірних відносин. По-друге, воно виконує

організаційно-процесуальну функцію, забезпечуючи формалізовану фіксацію судового розгляду, контроль за дотриманням процесуальних норм і можливість перевірки судових рішень в апеляційній і касаційній інстанціях. По-третє, судові рішення має комунікативну функцію, адже воно доводить до сторін і зацікавлених осіб обґрунтованість висновків суду й мотивів ухваленого рішення, тим самим формує довіру до правосуддя як інституції.

Щоб судові рішення могло ефективно виконувати свої функції захисту порушених прав або охоронюваних законом інтересів громадян і юридичних осіб, воно повинне відповідати не лише формальним, а й ціннісно-нормативним критеріям правосуддя. Серед таких критеріїв вирізняються законність і обґрунтованість. Законність передбачає суворе дотримання норм матеріального та процесуального права, що гарантує легітимність рішення та його відповідність правовому порядку. Обґрунтованість же відображає внутрішнє переконання суду, його здатність системно оцінити факти, докази та правові норми, формулюючи висновки, які логічно випливають із зібраних матеріалів справи. У сукупності ці критерії забезпечують не лише правове втілення справедливості, а й зміцнюють довіру суспільства до судової влади як інституту, що здійснює правосуддя в реальному житті, а не лише на папері.

На нашу думку, без дослідження таких основних вимог судового рішення, як законність та обґрунтованість, повнота, визначеність, форма, зрозумілість і точність, неможливо розкрити повністю зміст судового рішення як основного акта правосуддя.

Судове рішення як результат діяльності суду щодо встановлення фактичних обставин і вирішення спору по суті являє собою акт, який забезпечує реалізацію прав і обов'язків у реальній поведінці суб'єктів.

Пізнання спірних правовідносин складається з двох взаємопов'язаних і визначальних елементів: із визначення правової норми, яка регулює спірні відносини, їх тлумачення та застосування, а також з установлення наявності чи відсутності передбачених цією нормою юридичних фактів. Перший елемент визначає законність судового рішення, а другий – його обґрунтованість.

Між законністю та обґрунтованістю судового рішення існує тісний зв'язок. Це дві сторони того самого явища. Цивільний процесуальний закон вимагає, щоб судове рішення було обґрунтованим, а це означає, що необґрунтоване рішення є водночас і незаконним. Ці два поняття взаємопов'язані, але не тотожні.

Зазначимо, що процес формування поняття законності судового рішення був досить тривалим. У процесі розвитку правової науки логічний зміст цього поняття постійно змінювався.

Так, на думку П. П. Загоротька та М. Й. Штефана, законність судового рішення розглядається як дія суду щодо дотримання норм права¹. Погляди цих учених дають змогу з'ясувати природу законності судового рішення, виходячи зі своєї позиції. Їхні погляди дають підстави для висновків, що законність судового рішення є однією зі складних і важливих якостей судового рішення, які визначають його правильність і правосудність. Законність означає, що постановлене судові рішення повинне строго відповідати тим правовим нормам, на основі яких воно постановлене та прийняте. Законність дій суду обумовлює законність судового акту.

Розглядаючи законність як передумову набрання судовим рішенням законної сили, ми повинні враховувати чинні норми матеріального та процесуального права. На наш погляд, не слід протиставляти ці дві групи норм. Якість рішення визначається правильним застосуванням судом матеріально-правових норм, дотриманням норм процесуального права. Судові рішення буде відповідати вимозі законності тільки в тому разі, якщо при розгляді та вирішенні судової справи було точно й неухильно дотримано норм матеріального та процесуального права.

Дуже велике значення має дотримання судом норм процесуального права. Цивільне процесуальне законодавство регулює відносини, які виникають між судом, сторонами, третіми особами, а також іншими учасниками процесу під час розгляду й вирішення конкретної цивільно-правової справи, тобто у сфері здійснення правосуддя із цивільних справ. Зв'язок між матеріальними та процесуальними цивіль-

¹ Загоротько П. П., Штефан М. Й. Судові рішення. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1971. С. 56.

ними правовідносинами визначається тісним взаємозв'язком між матеріальним і процесуальним правом. Поряд із тим цивільні процесуальні правовідносини суттєво відрізняються від матеріальних. Ця відмінність полягає в тому, що процесуальні правовідносини є владними правовідносинами, і одним із головних суб'єктів цих правовідносин є такий орган влади, як суд.

У літературі з процесуального права отримав підтримку погляд, згідно з яким «сила влади» передається судовому рішення на основі норми права. Саме норма права, на думку багатьох процесуалістів, забезпечує змогу застосовування примусових заходів із боку суду. Саме за цією ознакою процесуальні правовідносини слід відрізнити від цивільних.

Таким чином, застосовуючи норми процесуального права, суд визначає належну поведінку суб'єктів процесуальних правовідносин і тим самим створює передумови для належного розвитку процесу та правильного вирішення спору.

На наш погляд, законність судового рішення залежить не тільки від дотримання процесуальних норм сторонами, третіми особами й іншими суб'єктами процесуальних правовідносин, а більше від суду. Процесуальні порушення з боку суду не можуть бути усунені іншими суб'єктами процесуальних правовідносин.

Помилка з боку суду, як правило, призводить до скасування судового рішення як незаконного й необґрунтованого. Тому дуже важливим для суду є правильне визначення правової норми, яка регулює спірні відносини, а в необхідних випадках – і всієї сукупності правових норм.

Регулюючи правовідносини за допомогою правових норм, суд є втіленням влади, за допомогою якої судові рішення набирає законної сили. Вважаємо, що законна сила судового рішення проявляє себе як авторитет судової влади й наділяє відповідний акт такими характерними властивостями, як обов'язковість, винятковість, преюдиціальність і здійсненність (виконання).

Обов'язковість судового рішення, яке набрало законної сили, має значення для всіх осіб, у тому числі для державних органів і окремих громадян, дія яких визначається правами, які підтверджені судовим рішенням стосовно інших осіб. Усі державні органи, посадові особи

й окремі громадяни повинні сприяти виконанню рішення суду. Обов'язковість – це ніби зібрані в єдиному фокусі нормативність і примусовість права.

Винятковість судового рішення проявляє себе в тому, що при набранні рішенням законної сили сторони й інші особи, які беруть участь у справі, а також їх правонаступники не можуть знову заявляти в суді ті ж позовні вимоги з тих же підстав, а також оспорювати в іншому процесі встановлені судом факти та правовідносини.

Суб'єктивна межа цієї властивості рішення обмежена сторонами й особами, які беруть участь у справі. Усі вони не можуть повторно подавати позов до суду. Об'єктивна межа винятковості рішення, яке набрало законної сили, визначається предметом і підставами позову. Зміна хоча б одного із цих двох елементів позову усуває дію винятковості.

Преюдиціальність – це неможливість для осіб, які брали участь у справі, і їх правонаступників оспорювати, а для суду – неможливість досліджувати в іншому процесі факти та правовідносини, установлені рішенням суду, яке набрало законної сили.

Рішення суду спеціально наділено законною силою, без якої воно б залишилося добрим побажанням, а правильність застосування цієї законної сили цілком залежить від суду. Судове рішення є незаконним, якщо суд не застосував закон, який необхідно було застосувати; застосував закон, який не потрібно було застосувати; неправильно витлумачив закон.

Таким чином, законність судового рішення цілком залежить від правильного виявлення правової норми, яку суд застосовує в судовому рішенні. Процес відшукування правової норми, на наш погляд, повинен починатися для суду з моменту вирішення судом питання про право на пред'явлення позову, причому початковими даними будуть обставини, які є в позові. Без застосування правильної правової норми немає правосуддя.

Другою умовою законності судового рішення є тлумачення закону, точне застосування матеріально-правових норм права. Метою тлумачення є виявлення юридичного складу правової норми – правомочних обов'язків суб'єктів, характеру, обсягу та строків виконання

правових обов'язків і фактів, з якими пов'язане їх виникнення. Це тлумачення правової норми перш за все виділяє факти, з якими пов'язані виникнення, зміна чи припинення правовідносин. Отже, точне тлумачення закону з боку суду забезпечує зазначення строків виникнення правомочних обов'язків суб'єктів спірного правовідношення. Зауважимо, що тлумачення закону всякий раз буде обов'язковим тільки для даної справи. Хід тлумачення відкриває суть правової норми, її використання в даному випадку.

Тлумачення дає змогу суду дати точну правову оцінку спірних правовідносин, зважити всі «за» і «проти» при розгляді конкретної справи, відокремити важливе від неважливого, головне від другорядного, загальне від часткового й винести рішення.

У зв'язку із цим виникає питання, як суд (суддя) буде тлумачити правові норми при розгляді конкретної справи, яким буде його власне розуміння та правовий погляд із метою досягнення істинності висновку суду. Ми вважаємо, слід визначити методи та прийоми, за допомогою яких досягається законність при розгляді справи. Одним із таких методів є формальна логіка, за допомогою якої суд установлює зовнішню форму явища, внутрішній бік суті явищ, тобто всю багатогранність зв'язків, які допомагають проникнути в саму суть явищ, розглянути все багатство його змісту.

Обґрунтованість є другою властивістю судового рішення. У судовій практиці, як і в теорії цивільного процесу, існує двояке розуміння обґрунтованості судового рішення. У широкому розумінні – це правильність судового рішення, а у вузькому – коло юридичних фактів, які підлягають дослідженню.

Обґрунтованість судового рішення залежить від визначення обставин справи, які належать дослідженню, і від установлення всього складу юридичних фактів, наявності чи відсутності яких визначає висновки у спорі із цивільного права.

На наш погляд, вимогою обґрунтованості судового рішення є правильне встановлення юридичних фактів, які вказують на виникнення, зміну чи припинення правовідносин; достовірність висновків щодо кожного факту.

Судове рішення, як і будь-яке інше рішення суду, повинне ґрунтуватися на достовірно встановлених юридичних фактах, що мають значення для розгляду справи. Засобом для пізнання обставин спірного правовідношення повинні бути докази. Для пізнання будь-якого факту, що має значення, суд повинен виділити докази, котрі стосуються цього факту.

Висновки, які не ґрунтуються на доказах, спричиняють скасування судового рішення як необґрунтованого. Доказова діяльність повинна починатися з моменту подання позову. Суду треба з'ясувати наявність у позовній заяві посилань на докази, які підтверджують позов. Під час розгляду справи суд досліджує не тільки докази позивача, а й докази відповідача.

Таким чином, дуже важливою умовою для пізнання судом юридичних фактів є повнота доказів. Повнота доказового матеріалу залежить від доказової діяльності осіб, які беруть участь у розгляді справи.

Істинність висновків суду залежить також від якості зібраних доказів, які залучаються до справи, адже докази не повинні викликати сумнівів у їх достовірності. Достовірність доказів має визначатися якістю джерела, з якого витікають дані щодо факту, який досліджується. Наприклад, якщо таким джерелом є документ, то він має відповідати певним вимогам.

Зауважимо, що оцінка доказів являє собою дуже складний і тривалий процес розумової діяльності суду, і критеріями оцінки доказів у справі все ж таки залишається внутрішнє переконання. Давати оцінку доказам – означає не залежати від формальних умов, робити висновки про факти, які досліджуються, без стороннього впливу; при винесенні судового рішення суддя повинен робити висновки на основні сукупності всіх обставин справи за допомогою тлумачення правової норми, яка регулює дані спірні правовідносини.

Загальноприйнята точка зору в юридичній науці вказує на те, що мотивування – це якість судового рішення як процесуального документа. У мотивувальній частині рішення повинні бути наведені обставини справи, установлені судом, докази, на яких ґрунтуються

висновки суду, підстави, за якими суд відхилив ті чи інші докази, а також закон, яким керувався суд.

По суті, мотивування є не що інше, як обґрунтування рішення, тобто воно показує, чим суд обґрунтовує прийняте ним рішення. Тому, на наш погляд, мотивування рішення являє собою не що інше, як вираження обґрунтування.

Будучи вираженням обґрунтування судового рішення, мотивувальна частина рішення є елементом змісту його як процесуального акта-документа.

У судовому рішенні, яке виступає як акт правосуддя, перш за все мають бути відображені його формальні реквізити, що надають документу юридичної визначеності й дають змогу його ідентифікувати, а також змістові елементи, що характеризують предмет спору або інше правове питання, поставлене перед судом, і власне рішення з його обґрунтуванням. Ця взаємодія форми та змісту є ключовою: форма забезпечує належну юридичну структуру, тоді як зміст відображає сутність судового волевиявлення та прояв правосуддя. Процесуальний документ, за допомогою якого фіксується акт правосуддя, не може мати відмінної від нього структури, оскільки він виступає засобом матеріалізації рішення суду у формі, що відповідає його змісту та внутрішній логіці. Така цілісність форми та змісту забезпечує не лише формальну законність рішення, а і його функціональну здатність захищати права й законні інтереси сторін, надаючи судовому рішенню належної легітимності і суспільної довіри.

З філософсько-правової точки зору єдність процесуальної форми та змісту судового рішення є ключовим показником реалізації правосуддя як акту пізнання та волевиявлення суду. Форма рішення не лише надає йому зовнішньої визначеності та процесуальної легітимності, а й виступає засобом об'єктивізації змісту, у якому відображається істина щодо фактичних обставин і правових наслідків справи. Зміст, у свою чергу, реалізує функцію правової аргументації, демонструє внутрішнє переконання суду й забезпечує можливість перевірки правильності застосування права. Тільки через цю взаємодію процесуальна форма та зміст перетворюють судові рішення з формального документа на дієвий інструмент захисту прав і законних інтересів,

що одночасно виражає справедливість і зміцнює довіру до судової влади як інституції.

Стосовно таких вимог, як повнота, визначеність, зрозумілість і точність, зауважимо, що ці вимоги вже давно знайшли своє закріплення в інституті судового рішення, але досі не закріплені в ЦПК України, хоча мають велике значення як вимоги до судового рішення.

Повнота судового рішення означає, що в судовому рішенні повинні бути вирішені всі заявлені вимоги, вказано їх розмір, а також вирішено питання про негайне виконання та судові витрати. Повним слід вважати таке рішення, у якому вирішено питання не тільки про право, але й про розмір присудженого. У рішенні суд повинен вказати, хто має право, а хто несе обов'язок, у чому конкретно вони полягають і відносно якого об'єкта. Суд зобов'язаний вирішити всі вимоги, тільки тоді рішення набуде повноти, що веде до негайного його виконання.

Визначеність судового рішення необхідна, бо вона вказує на наявність або відсутність прав і обов'язків сторін та інших осіб, які беруть участь у справі. Визначеність потрібна для усунення сумнівів у правовідносинах між сторонами. Вимога визначеності впливає на недопустимість альтернативних рішень.

Згідно з вимогою зрозумілості в рішенні суд повинен вказати повну і правильну назву сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, чітко сформулювати свої висновки стосовно їхніх прав і обов'язків із тим, щоб рішення суду було належним чином виконане.

Точність як вимога до судового рішення полягає в безпомилковому викладенні змісту судового рішення, а також здійсненні безпомилкових підрахунків.

Таким чином, розглядаючи всі вимоги до судового рішення, можна зробити висновок, що цей процесуальний акт-документ є багатограним, його структура постійно змінюється та доповнюється відповідно до чинного законодавства.

Вивчення вимог до судового рішення як основного акта правосуддя має велике значення для формування вчення про судові рішення.

На наш погляд, законна сила рішення проявляє себе як авторитет судової влади, тобто це особлива правова дія суду, яка ґрунтується на нормах матеріального та процесуального права.

Судове рішення – це рішення суду, яке вирішує цивільну справу по суті, й одночасно правозастосовний акт і процесуальний документ. За допомогою цього рішення суд вирішує спірні матеріально-правові відносини та пропонує суб'єктам цих відносин оптимальний варіант індивідуальної поведінки.

Відзначимо, що проведення дослідження інституту судового рішення дає змогу зробити висновки, які допоможуть більш чітко з'ясувати правову природу й особливість цього акта правосуддя, яким закінчується розгляд і вирішення цивільної справи в суді. Основним завданням судового рішення є захист законних прав, свобод та інтересів громадян, установлення соціальної справедливості. Судове рішення як акт соціальної справедливості сприяє зміцненню етичних засад цивільного судочинства, оскільки справедливе рішення викликає повагу до права, закону й суду як гаранта утвердження законних і справедливих відносин у суспільстві.

Як правило, цивільний процес завершується традиційними формами судових актів, тобто винесенням рішення. Винятковими видами судових актів є судовий наказ і заочне рішення. Ці процесуальні акти-документи є результатом спрощеної форми цивільного процесу, заочне рішення застосовується в результаті скороченого змагального процесу, а судовий наказ є результатом наказного провадження.

Інститут заочного рішення в чинному процесуальному законодавстві зумовлений тим, що здійснення права на судовий захист неможливе без закріплення дієвих, ефективних і доступних правових механізмів, що забезпечують його реалізацію. Одним із таких механізмів є розширення гарантій прав та інтересів учасників процесу.

Судова практика засвідчує, що відповідачі не завжди прагнуть брати участь у загальному цивільному судочинстві. Така ситуація зумовлюється низкою обставин, у тому числі усвідомленням відповідачами законності й доведеності звернених до них позовних вимог, відсутністю належних юридичних процесуальних знань і навичок захисту, небажанням залучати до процесу досить дорогої адвокатської допомоги.

Відповідно до ст. 280 ЦПК України заочний розгляд справи проводиться в разі неявки в судове засідання відповідача, який належним чином повідомлений і від якого не надійшло повідомлення про причини неявки або якщо зазначені ним причини визнані судом неповажними. За таких умов суд може ухвалити заочне рішення на підставі наявних у справі доказів, якщо позивач не заперечує проти такого вирішення справи. У разі участі у справі кількох відповідачів заочний розгляд справи можливий у випадку неявки в судове засідання всіх відповідачів. У разі зміни позивачем предмета або підстави позову, зміни розміру позовних вимог суд відкладає судовий розгляд для повідомлення про це відповідача.

З філософсько-правової перспективи заочний розгляд справи має здійснюватися за умов, що забезпечують одночасно захист процесуальних прав відповідача й ефективне здійснення правосуддя. Закон визначає низку обов'язкових передумов: відповідач має бути належним чином повідомлений про дату, час і місце судового засідання, що гарантує його можливість брати участь у процесі; заочний розгляд можливий лише в разі, якщо відповідач не з'явився без поважних причин або не надав належного пояснення своєї неявки; позивач повинен висловити свою згоду на заочний розгляд і не вносити змін до предмета, підстав позову або розміру позовних вимог. У сукупності ці умови забезпечують гармонійне поєднання принципів законності, обґрунтованості та справедливості, створюючи правову й фактичну основи для прийняття рішення, яке водночас реалізує права всіх учасників процесу та підтримує легітимність судової влади.

Визнання причин неявки відповідача неповажними. Обов'язок повідомити суд про причини неявки й надати докази поважності цих причин покладається на сторони. У випадку визнання причин неявки відповідача поважними суд відкладає розгляд справи. При неявці відповідача, який був належним чином повідомлений, із неповажних причин стає можливим як загальний, так і заочний розгляд справи. Остаточне рішення поважності чи неповажності причин відсутності задалегідь повідомленого відповідача ухвалює суд.

У випадку визнання причин неповажними суд за згоди позивача має право розглядати справу заочно. Коли ж такої згоди немає, справа розглядається за загальними правилами.

Вважаємо, що питання про з'ясування поважності / неповажності причин неявки відповідача в заочному провадженні необхідно виключити й обрати принцип кількості неявок (2–3) при належному повідомленні відповідача. Тільки неявка повідомленого відповідача при вислуханій думці позивача дає суду можливість винести заочне рішення.

На нашу думку, це положення суттєво полегшить і розвантажить суд у вивченні причин неявки відповідача й визнанні їх поважними чи ні, а також зробить заочний розгляд ще більш спрощеним за своєю формою в цивільному процесі. Зазначимо, що частіш за все заочне рішення відбувається при наявності несвідомих відповідачів, у яких немає певної внутрішньої відповідальності перед судом і позивачем. Якщо це не так, у будь-якому випадку відповідальний відповідач знайде час повідомити суд або з'явитися в залу судового засідання.

Згода позивача. Ця умова передбачена ч. 1 ст. 280 ЦПК України. Суддя в кожному випадку неявки в судове засідання без поважних причин відповідача, який був належним чином повідомлений, повинен роз'яснити позивачу його право на заочний розгляд справи і які правові наслідки тягне за собою ухвалення заочного рішення. Згода позивача на заочний розгляд справи повинна бути виражена чітко та зрозуміло. ЦПК України не встановлює способів вираження та фіксації такої згоди. Тому вважаємо, що необхідно доповнити ч. 1 ст. 281 ЦПК України, таким положенням: «Якщо позивач не заперечує проти заочного вирішення справи, він дає письмову згоду».

Згідно зі ст. 281 ЦПК України про заочний розгляд справи суд постановляє ухвалу. Закон не встановлює обов'язкової письмової процесуальної форми та змісту такої ухвали. Вважаємо, що процесуальна форма та зміст такої ухвали повинні відповідати загальній процесуальній формі та змісту ухвали. З метою процесуальної економії доцільним вважаємо постановлення ухвали про заочний розгляд справи без виходу суду до нарадчої кімнати і з включенням її до журналу судового засідання.

Таким чином, вважаємо за потрібне доповнити ст. 281 ЦПК України положенням про те, що розгляд справи й ухвалення рішення проводяться за правилами загального чи спрощеного позовного прова-

дження з особливостями, установленими главою «Заочний розгляд справи» ЦПК України.

Головною відмінною рисою заочного розгляду справи є правові наслідки, які настають у результаті заочного провадження та ухвалення рішення.

Заочне рішення є актом правосуддя, а тому воно повинне відповідати вимогам до судових рішень, тобто бути законним, обґрунтованим, повним, визначеним і безумовним. Процесуальну форму та зміст заочного рішення визначає ст. 282 ЦПК України, указуючи на те, що за формою і змістом заочне рішення повинне відповідати вимогам, установленим ст. 263 і 265 цього кодексу і, крім цього, у ньому має бути зазначено строк і порядок подання заяви про його перегляд.

Разом із тим особливості заочного розгляду справи знаходять відображення у змісті заочного рішення. У найменуванні рішення повинне бути слово «заочне».

В описовій частині необхідно вказати, що справа розглядається за відсутності відповідача за правилами глави 8 розділу «Позовне провадження» з дотриманням загальних правил судового рішення.

У разі коли відповідач не подав письмових пояснень на позовну заяву, в описовій частині наводяться тільки доводи позивача. У цьому випадку доцільно відобразити в рішенні пасивність відповідача. З цієї самої причини в мотивувальній частині висновки суду будуть ґрунтуватися тільки на доказах, наданих позивачем та іншими особами, які беруть участь у справі.

У резолютивній частині заочного рішення поряд із загальним порядком оскарження, передбаченим для обох сторін, суд має зазначити строк і порядок подання заяви про перегляд такого рішення. Це право надане тільки відповідачеві чи його представникові шляхом подання письмової заяви.

Дане положення для відповідача є важливою гарантією своєчасної реалізації права на подачу заяви про перегляд заочного рішення.

Таким чином, вважаємо за необхідне доповнити ЦПК положенням: «В описовій частині заочного рішення має бути відображено пасивність відповідача».

Отже, заочний розгляд справи та процесуальна форма і зміст заочного рішення є не досить досконалими для цивільного судочинства і потребують певних змін.

Судовий наказ був уведений в українське судочинство ЦПК України 2004 р., де зазначено, що судовий наказ є особливою формою судового рішення про стягнення з боржника грошових коштів або витребування майна за заявою особи, якій належить право такої вимоги. Судовий наказ підлягає виконанню за правилами, установленими для виконання судових рішень у порядку, установленому законом.

Виникнення наказного провадження зумовлене потребою судової практики у зв'язку з недоцільністю використання складної цивільно-процесуальної форми позовного провадження при розгляді й вирішенні низки безспірних вимог.

Судовий наказ за своєю юридичною природою є провадженням, оскільки його зміст являє собою сукупність, послідовність здійснення дій, які зазначено в ЦПК України. Крім цього, судовий наказ є і судочинством, оскільки в ньому бере участь суд, який здійснює власні повноваження щодо порушення, розвитку провадження та вирішення заявлених вимог. Тобто судовий наказ нарівні з іншими процесуальними актами-документами являє собою реалізацію в цивільній процесуальній формі судової влади.

Заява про видачу судового наказу подається до суду першої інстанції за загальними правилами підсудності, установленими ЦПК України.

Судовий наказ відрізняється від судового рішення своєю юридичною силою і змістом. Рішення не може бути скасоване судом, який його постановив. Судовий наказ може бути скасований тим самим суддею, який його постановив, за заявою боржника про скасування судового рішення (ст. 168 ЦПК України). Після скасування наказу вимоги заявника можуть бути розглянуті в порядку позовного провадження.

Судове рішення складається зі вступної, описової, мотивувальної і резолютивної частин, судовий наказ – тільки зі вступної і резолютивної частин. Їх схожість у тому, що ці два процесуальні акти-документи завершують провадження у справі.

Вступна частина судового наказу містить дату видачі наказу; найменування суду, прізвище й ініціали судді, який видав судовий наказ; ім'я (найменування) стягувача і боржника, їх місце проживання або місцезнаходження. Такі вимоги цивільного закону є досить доцільними й логічними, проте, на нашу думку, вступну частину необхідно доповнити положенням про необхідність указувати номер провадження. Це полегшить роботу канцелярії суду при надісланні копій судового наказу особам, які беруть участь у наказному провадженні.

Найменування суду, прізвище й ініціали судді, який видав судовий наказ, є гарантією відповідальності судді (суду) за цей процесуальний акт-документ. Імена (найменування) стягувача й боржника, їх місця проживання або місцезнаходження – також необхідні вимоги до змісту судового наказу, оскільки за допомогою їх полегшується визначення адресної спрямованості судового наказу канцелярією суду.

У резолютивній частині судового наказу зазначають: посилання на закон, на підставі якого підлягають задоволенню заявлені вимоги; суму грошових коштів, які підлягають стягненню, а також розрахунковий рахунок боржника (юридичної особи) в установі банку, з якого повинні бути стягнуті грошові кошти, якщо такий повідомлений заявником; яке майно присуджено і його вартість; суму судових витрат, що сплачена заявником і підлягає стягненню на його користь із боржника.

Судовий наказ має відповідати вимогам до виконавчого документа, установленим Законом України «Про виконавче провадження».

Судовий наказ складає і підписує суддя у двох примірниках, один з яких залишається у справі, а другий скріплюють печаткою суду і видають стягувачу після набрання ним законної сили.

Отже, судовий наказ є не просто новим процесуальним документом, а специфічним інструментом реалізації правосуддя у спрощеній формі. Він поєднує формальні реквізити, що забезпечують його юридичну визначеність і перевірюваність, із змістовими елементами, які відображають права, обов'язки й інтереси учасників спору. Проведення судового наказу демонструє прагнення законодавця оптимізувати судовий процес, поєднуючи ефективність розгляду справ і дотримання принципів законності й обґрунтованості. При цьому

спрощене провадження не зменшує значущості акта як виявленого правосуддя: кожен судовий наказ відображає внутрішнє переконання суду щодо встановлених обставин, фактичну оцінку доказів і застосовані норми права, що забезпечує його легітимність та зміцнює довіру до судової влади як інституції, здатної поєднувати оперативність і справедливість.

Таким чином, судові рішення виступає цілісним процесуальним актом, у якому органічно поєднується процесуальна форма і зміст, реалізуючи принцип законності та обґрунтованості, захищаються права й інтереси учасників процесу, а його структура забезпечує ефективність, справедливість і легітимність правосуддя. Інноваційні інструменти, зокрема судовий наказ і заочне рішення, демонструють здатність судової системи поєднувати оперативність і спрощеність процедур із дотриманням фундаментальних принципів правосуддя. Вони підтверджують, що навіть спрощені або дистанційні форми процесуального розгляду можуть залишитися повноцінним виявом правосуддя, відображати внутрішнє переконання суду й забезпечувати належний захист прав і законних інтересів учасників процесу, зміцнюючи довіру суспільства до судової влади.

5.3. Ухвали суду першої інстанції в цивільному судочинстві

У процесі підготовки до розгляду, власне розгляду цивільних справ і виконання судових рішень суди першої інстанції виносять ухвали з різних питань.

Ухвали суду першої інстанції – це процесуальні акти-документи, якими вирішують різноманітні питання, що виникають під час розгляду справи чи в разі її закінчення без винесення рішення.

Ухвали суду є самостійними актами реалізації судової влади у сфері цивільного судочинства, за допомогою яких суд здійснює цілеспрямований вплив на динаміку цивільних процесуальних правовідносин. Через постановлення відповідних ухвал вирішуються процесуальні

питання, що обумовлюють виникнення, трансформацію або припинення цивільних процесуальних правовідносин, а також визначають процесуальну поведінку учасників справи на окремих стадіях судового провадження.

Функціональне призначення ухвал полягає у створенні належних організаційно-процесуальних і правових умов для реалізації завдань цивільного судочинства, забезпечення всебічного, повного й об'єктивного розгляду справи, а також у гарантуванні реального здійснення та ефективного захисту процесуальних прав і обов'язків учасників процесу. У цьому контексті ухвали суду виконують не лише регулятивну, а й охоронну та гарантувальну функції, сприяючи впорядкуванню, стабільності і процесуальній визначеності цивільних процесуальних правовідносин у межах конкретного провадження.

Сутність судової ухвали полягає в тому, що вони: є оперативно-розпорядчими процесуальними актами, якими оформляють і закріплюють дії суду під час судового розгляду цивільної справи; є актами правосуддя, якими окремі процесуальні питання справи вирішують по суті; також є актами, що створюють, змінюють і припиняють процесуальні правовідносини¹.

Так склалося в юридичній літературі й цивільній практиці, що класифікація ухвал суду першої інстанції можлива за різними ознаками – за суб'єктами, які виносять ухвалу, за формою і за змістом.

За суб'єктивною ознакою:

а) одноособові – ті, що виносить суддя одноособово, головним чином з питань руху справи;

б) колегіальні – ті, що виносить суд при колегіальному розгляді справи з питань руху чи закінчення справи без винесення рішення.

За формою:

а) протокольні – ті, що заносяться до протоколу судового засідання (наприклад, про викладення розгляду справи), у журнал судового засідання;

¹ Шиманович О. М. Судові постанови у цивільному процесі України (на матеріалі рішень і ухвал суду першої інстанції) : автореф. дис. С. 10.

б) у вигляді окремого процесуального акта-документа (наприклад, про припинення провадження у справі).

За змістом:

а) підготовчі – ті, у яких вирішуються питання підготовки справи (наприклад про призначення експертизи, про розшук відповідача);

б) з питань, що виникли під час розгляду справи (наприклад, про зміну неналежної сторони);

в) заключні – ті, що завершують розгляд справи (про припинення провадження, про залишення заяви без розгляду);

г) з приводу винесення рішення (наприклад, про роз'яснення рішення);

г) окремі ухвали – про виявлені під час розгляду справи порушення законності посадовими особами чи громадянами або істотні недоліки в роботі підприємств, організацій та установ.

При розгляді всієї багатоманітності ухвал суду першої інстанції та їх кваліфікації нас цікавить загальна процесуальна форма і зміст ухвал суду першої інстанції та їх історичний і юридичний розвиток.

Додержання процесуальної форми та змісту ухвали суду першої інстанції є однією з обов'язкових вимог цивільного процесуального законодавства, що забезпечує вирішення різноманітних питань, що виникають під час розгляду справи чи у випадку її закінчення без винесення рішення, що в кожному випадку забезпечує здійснення правосуддя в конкретній цивільній справі в суді першої інстанції.

Усні ухвали зазвичай постановляють із нескладних питань після засідання без виходу суддів у нарадчу кімнату. У вигляді окремого документа постановляють ухвали одноособово суддя і весь склад суду зі складних питань у нарадчій кімнаті в порядку, передбаченому законом.

Співвідношення ухвали суду, її процесуальної форми й самого цивільного судочинства виявляється через системний характер процесуальної діяльності суду, у межах якої ухвала виступає однією з базових форм зовнішнього вираження судової влади. Процесуальна форма ухвали не є суто технічним елементом, а відображає внутрішню логіку цивільного судочинства, його стадійність, принципи й функціональне призначення. Саме завдяки процесуально визначеній фор-

мі ухвала інтегрується в загальну структуру цивільного процесу, забезпечуючи впорядкованість, передбачуваність і юридичну визначеність процесуальних дій суду й учасників справи.

Отже, ухвала суду, будучи невід'ємним елементом механізму цивільного судочинства, одночасно виконує регулятивну й організаційну роль, оскільки через неї суд реагує на процесуальні ситуації, що виникають під час розгляду справи, і спрямовує подальший рух провадження. Процесуальна форма ухвали слугує інструментом узгодження матеріального змісту процесуального рішення з вимогами цивільного процесуального законодавства, принципами змагальності, диспозитивності й судового контролю. У такому взаємозв'язку ухвала суду постає не ізольованим актом, а структуроутворюючим компонентом цивільного судочинства, що забезпечує реалізацію його завдань, стабільність процесуальних правовідносин й ефективність судового захисту прав і законних інтересів учасників цивільного процесу.

Таким чином, визначення місця ухвали суду в системі цивільного судочинства та з'ясування значення її процесуальної форми дають змогу перейти до наступного, не менш важливого аспекту наукового аналізу – дослідження змісту ухвали суду. Саме зміст ухвали відображає реальне наповнення судової процесуальної діяльності, розкриває мотиви прийняття відповідного процесуального рішення та конкретизує спосіб реалізації судом наданих йому повноважень. Аналіз змісту ухвали дає змогу встановити, наскільки процесуальна форма відповідає внутрішній логіці цивільного судочинства, його принципам і завданням, а також оцінити ефективність ухвали як інструмента регулювання та забезпечення цивільних процесуальних відносин.

За змістом (метою) і за характером впливу на розвиток судочинства у справі ухвали ділять на підготовчі, перехресні, заключні (остаточні), відтворювальні й окремі. *Підготовчі ухвали* суду мають на меті забезпечення належної організації цивільного процесу та створення процесуальних передумов для переходу справи до стадії судового розгляду по суті. Вони спрямовані на впорядкування руху справи між окремими стадіями цивільного судочинства, забезпечення його по-

слідовності та досягнення закономірного й процесуально обґрунтованого завершення провадження. Такі ухвали виносяться у зв'язку з відкриттям цивільної справи, її підготовкою до розгляду, вирішенням питань щодо забезпечення доступності судового захисту для заінтересованих осіб, їх залученням до участі у справі, заміною неналежних сторін, а також вирішенням інших організаційно-процесуальних питань. *Перешкоджаючі (перехресні) ухвали* суду спрямовані на запобігання безпідставному виникненню цивільного процесу або на припинення провадження у справі у випадках відсутності передбачених законом підстав для її розгляду судом. Такі ухвали виконують фільтраційну функцію, оскільки забезпечують дотримання вимог процесуальної економії та принципу законності на початкових і проміжних етапах судочинства. *Заклучні (завершальні) ухвали* суд приймає у випадках закінчення цивільного процесу без ухвалення рішення по суті спору, зокрема в разі врегулювання спору за участю суду, відмови позивача від позову, укладання мирової угоди або з інших підстав, передбачених цивільним процесуальним законодавством. Такі ухвали фіксують досягнення процесуального результату й формалізують припинення судового провадження. *Відтворювальні (коригувальні) ухвали* спрямовані на усунення недоліків цивільного процесу, виправлення описок, арифметичних помилок та інших технічних або процедурних похибок, допущених у процесуальних актах-документах. Їх призначення полягає в забезпеченні точності, внутрішньої узгодженості та юридичної коректності процесуальної документації. *Окремі ухвали* суду виносяться з превентивною метою – для реагування на виявлені в ході розгляду справи порушення закону, усунення причин і умов, що сприяли їх виникненню, а також попередження правопорушень у майбутньому. У цьому контексті окремі ухвали виконують не лише процесуальну, а й загальносоціальну та виховну функції, посилюючи роль суду в забезпеченні законності та правопорядку.

Отже, різноманіття ухвал суду в цивільному судочинстві зумовлене багатофункціональним характером процесуальної діяльності суду та складною структурою цивільного процесу. Підготовчі, перешкоджаючі, заключні, відтворювальні та окремі ухвали утворюють

цілісну систему процесуальних актів, за допомогою яких суд забезпечує організацію, динаміку та впорядкованість цивільного судочинства. Кожен із зазначених видів ухвал виконує самостійне функціональне призначення, однак у сукупності вони спрямовані на реалізацію завдань цивільного процесу, дотримання принципів законності, процесуальної економії та ефективного судового захисту. Саме через ухвали суд здійснює регулювання цивільних процесуальних правовідносин, гарантує реалізацію процесуальних прав і обов'язків учасників справи й забезпечує належне завершення судового провадження відповідно до вимог цивільного процесуального законодавства.

Як і інші судові акти, ухвали викладають чіткою, зрозумілою мовою, яка б виключала їх різне тлумачення та сприяла розумінню змісту.

Насамперед текст ухвали суду першої інстанції має бути написаний грамотно, без орфографічних та інших помилок, із дотриманням стилю офіційних документів. Речення, як і в судовому рішенні, слід добирати короткі та прості. Перехід від однієї фрази до іншої повинен бути логічним і природним. Усе це сприяє зрозумілості й дохідливості судового документа.

В умовах цифровізації судової влади спосіб виготовлення тексту ухвали суду дедалі частіше реалізується в електронній формі, що зумовлює переосмислення традиційних підходів до письмового волевиявлення суду як владного органу. Електронна ухвала, поряд із паперовою, є повноцінним процесуальним актом-документом, який фіксує результат здійснення судом своїх повноважень і набуває юридичної сили за умови дотримання встановлених цивільним процесуальним законодавством вимог до форми, змісту й порядку її оформлення.

Дотримання цих вимог має принципове значення з огляду на реалізацію базових засад цивільного судочинства, зокрема принципів законності, правової визначеності, рівності учасників процесу перед законом і судом, доступності правосуддя та змагальності сторін. Процесуальна форма ухвали незалежно від її матеріального носія слугує гарантією передбачуваності судових рішень, прозорості судової діяльності й можливості ефективного процесуального контролю за діями суду.

У цьому аспекті належне оформлення тексту ухвали, у тому числі в електронному форматі, безпосередньо впливає на рівень довіри учасників цивільного процесу до суду й судової системи загалом. Чіткість, логічність і відповідність ухвали вимогам процесуального закону забезпечують її сприйняття як легітимного прояву судової влади, сприяють зміцненню авторитету правосуддя та формуванню сталого переконання у справедливості й ефективності судового захисту прав і законних інтересів осіб.

Відсутність у ЦПК України прямого нормативного визначення способів виготовлення тексту ухвали суду слід розглядати як прогалину в правовому регулюванні цивільного судочинства. У цьому зв'язку доцільним є закріплення положення, відповідно до якого текст ухвали суду викладається в письмовій формі, у тому числі з використанням електронних засобів, що забезпечують її офіційне оформлення та збереження.

Слід підкреслити, що перевага письмової (електронної) форми виготовлення тексту ухвали полягає в забезпеченні зовнішньої читабельності, розбірливості й логічної структурованості процесуального акта-документа, що сприяє його правильному сприйняттю учасниками цивільного процесу. Така форма також забезпечує зручність користування ухвалою, можливість її відтворення, зберігання, пересилання та подальшого процесуального використання, а також створює належні умови для реалізації права на оскарження і здійснення судового контролю.

Принцип національної мови судочинства полягає у використанні державної мови як обов'язкової для ведення судового процесу й оформлення судових документів, що відображає державну мовну політику у сфері правосуддя. Він забезпечує рівний доступ учасників судочинства до процесуальних дій, гарантує розуміння своїх прав і обов'язків, а також створює умови для підвищення прозорості й ефективності судового процесу.

У сучасному контексті цей принцип набуває особливого значення в цифровому й електронному судочинстві, де правильне і доступне мовне оформлення судових актів сприяє не лише встановленню істини у справі, а й підвищенню довіри громадян до судової системи,

формуванню правової культури й виховному впливу судових рішень. Використання національної мови забезпечує зрозумілість і легкість сприйняття судових документів, сприяє ефективному електронному обігу документів і гарантує реалізацію прав на оскарження та правосуддя загалом.

Мета уніфікації процесуальних актів-документів у цивільному законодавстві полягає в забезпеченні єдності, системності й передбачуваності судового процесу, підвищенні ефективності провадження та послідовності розгляду справ. У цьому контексті ухвала суду виступає ключовим процесуальним актом-документом, який за своїми процесуальними характеристиками нерозривно пов'язаний із судовим рішенням. Вона формалізує проміжні процесуальні рішення, регулює рух справи між окремими стадіями судочинства, визначає права й обов'язки учасників і створює основу для подальшого прийняття остаточного рішення по суті. Також процесуальна структура ухвали включає резолютивну й мотивувальну частини, а в сучасних умовах часто реалізується в електронній формі, що забезпечує швидкий доступ до судових актів, можливість їх відтворення, зберігання та електронного обігу. Електронна ухвала підтримує послідовність і прозорість процесу, підвищує ефективність контролю за виконанням процесуальних норм і сприяє реалізації принципів доступності правосуддя та правової визначеності.

Отже, завдяки уніфікації процесуальних актів-документів ухвали сприяють стандартизації судової практики, зміцнюють довіру громадян до судової системи та правосуддя загалом. Вони відображають логіку й етапність цивільного судочинства, гарантують законність і послідовність процесуальних дій суду й забезпечують ефективне та справедливе досягнення завдань, покладених на цивільне судочинство в сучасних умовах цифровізації і широкого використання електронних засобів комунікації.

Особливу увагу варто приділити так званим заключним ухвалям, що поряд із судовими рішеннями в цивільному процесі функціонують як особлива група процесуальних актів, якими провадження у справі завершується без ухвалення рішення по суті заявлених вимог, зокрема шляхом припинення провадження у справі. Аналіз їх правової

природи в співвідношенні із судовим рішенням дає підстави до висновку, що як рішення суду, так і заключні ухвали є формами остаточного волевиявлення суду в межах конкретного цивільного провадження. Незважаючи на відмінності в процесуальних підставах і наслідках їх ухвалення, зазначені процесуальні акти виконують спільну функцію – надають цивільній справі стану процесуальної завершеності й фіксують припинення судової діяльності щодо відповідного спору чи процесуального правовідношення.

Функціональне призначення заключних ухвал у цивільному процесі полягає не лише у формальному завершенні процесуальної визначеності та стабільності судової діяльності. Такі ухвали виконують регулятивну й охоронну функції, оскільки, з одного боку, упорядковують рух цивільної справи шляхом припинення процесуального правовідношення між судом і учасниками справи, а з іншого, – запобігають необґрунтованому провадженню судового розгляду за відсутності процесуальних або матеріально-правових передумов для його здійснення. У цьому сенсі заключна ухвала виступає процесуальним інструментом, який фіксує межі реалізації судової влади й забезпечує економію процесуальних ресурсів.

Таким чином, заключні ухвали в цивільному процесі виступають відповідними процесуальними конструкціями, закріпленими в законодавстві, де завершення провадження без вирішення спору по суті також оформлюється окремим судовим актом. Подібні судові ухвали на рівні із судовим рішенням виконують завершальну функцію в межах цивільного судочинства, забезпечуючи баланс між принципом доступу до правосуддя та вимогами процесуальної ефективності.

Заключні ухвали в цивільному процесі є неоднорідними за своєю правовою природою, підставами постановлення та процесуальними наслідками, що зумовлює доцільність їх наукової класифікації. Така класифікація дає змогу систематизувати відповідний інститут і чіткіше окреслити місце заключних ухвал у механізмі цивільного судочинства:

– *за процесуальними підставами ухвалення*. За цим критерієм заключні ухвали доцільно поділяти на ті, що ухвалюються у зв'язку з наявністю процесуальних перешкод для подальшого розгляду спра-

ви, й ухвали, зумовлені реалізацією процесуальних прав учасниками справи. До першої групи належать ухвали, пов'язані з виявленням обставин, які внеможливлюють продовження провадження (наприклад, відсутність предмета спору), тоді як друга група охоплює випадки, коли завершення провадження є наслідком диспозитивних дій сторін;

– *за юридичними наслідками для подальшого судового захисту.* Залежно від правових наслідків заключні ухвали можуть бути поділені на такі, що виключають можливість повторного звернення до суду з тотожними вимогами, і такі, що не позбавляють особу права на повторне порушення провадження у справі за умови усунення відповідних процесуальних недоліків. У межах цього поділу особливої уваги заслуговує вплив заключної ухвали на реалізацію принципу доступу до правосуддя;

– *за ступенем впливу на матеріально-правові відносини сторін.* За цим критерієм заключні ухвали доцільно розмежовувати на такі, що мають опосередкований вплив на матеріально-правові відносини учасників справи, й ухвали, процесуальні наслідки яких не виходять за межі суто процесуального правовідношення. Незважаючи на відсутність вирішення спору по суті, окремі заключні ухвали можуть істотно впливати на подальшу реалізацію суб'єктивних прав сторін;

– *за формою прояву судового волевиявлення.* З огляду на форму реалізації судової влади заключні ухвали можна класифікувати на ухвали, що ґрунтуються на оцінці судом об'єктивних процесуальних обставин, і ухвали, постановлення яких пов'язане з реалізацією судом дискреційних повноважень. Такий поділ дає змогу глибше розкрити межі судового розгляду при завершенні цивільного провадження.

Отже, правові наслідки постановлення заключної ухвали в цивільному процесі проявляються насамперед у припиненні процесуального правовідношення між судом першої інстанції та учасниками справи, що означає завершення реалізації судом своїх повноважень у межах конкретного провадження. Такі наслідки мають комплексний характер, оскільки, з одного боку, зумовлюють припинення подальших процесуальних дій у справі, а з іншого, – визначають межі можливості повторного звернення до суду з аналогічними вимогами, впливаю-

чи тим самим на реалізацію права на судовий захист. Водночас, незважаючи на відсутність вирішення матеріально-правового спору по суті, заключна ухвала набуває самостійного юридичного значення як завершальний процесуальний акт, що фіксує остаточне волевиявлення суду першої інстанції. Саме це зумовлює необхідність подальшого звернення до аналізу змісту ухвали суду першої інстанції, оскільки правові наслідки, які вона породжує, безпосередньо залежать від її внутрішньої структури, аргументації та способу формування процесуальних висновків. Отже, особливої уваги потребує процесуальна форма ухвали, яка виступає не лише зовнішнім вираженням судового волевиявлення, а й юридичною гарантією її зрозумілості, передбачуваності та можливості ефективного оскарження.

Безперечно, особливої уваги потребує процесуальна форма цього судового акта, оскільки вона набуває самостійного процесуального значення в контексті цивільного судочинства. Саме через неї відбувається офіційне закріплення судового волевиявлення та надання йому властивостей юридичної визначеності й обов'язковості. Дотримання встановленої процесуальної форми забезпечує належну фіксацію підстав ухвалення заключної ухвали, чіткість процесуальних висновків суду та можливість перевірки їх законності й обґрунтованості в апеляційному порядку. Водночас процесуальна форма не є суто технічною оболонкою судового акта, а виступає інструментом реалізації принципів змагальності, диспозитивності та правової визначеності, оскільки саме через структурованість і логічну побудову ухвали учасники справи отримують уявлення про мотиви й межі судового втручання в процесуальне правовідношення. З огляду на це подальший науковий аналіз доцільно зосередити на зміст ухвали суду першої інстанції, зокрема на дослідженні її структурних елементів, внутрішньої логіки викладення та функціонального призначення як складової в механізмі цивільного судочинства.

Отже, вступна частина ухвали суду першої інстанції відіграє визначальну роль у формуванні її процесуальної легітимності й ідентифікації як офіційного судового акта. Відповідно до вимог ст. 260 ЦПК України у вступній частині ухвали зазначають найменування суду, склад суду, сторони й інших учасників справи, предмет спору,

а також питання, з приводу якого постановлюється ухвала. Зазначені реквізити виконують не лише формально-інформаційну функцію, а й забезпечують чітке окреслення процесуальних меж судового розгляду й суб'єктивного складу відповідного процесуального правовідношення. Саме через вступну частину ухвали здійснюється первинна фіксація зв'язку між конкретною цивільною справою та судовим волевиявленням, що набуває значення в контексті подальшого оскарження, виконання та оцінки законності судового акта. Крім того, належне оформлення вступної частини слугує гарантією дотримання принципу правової визначеності, оскільки внеможливорює неоднозначне тлумачення того, у якій справі, ким і за яких процесуальних підстав було ухвалено відповідне рішення суду. У цьому сенсі вступна частина ухвали створює необхідне підґрунтя для подальшого аналізу її мотивувальної та резолютивної частин, у яких безпосередньо розкривається зміст судового розсуду та процесуальні наслідки ухваленого судом рішення.

Описова частина ухвали суду першої інстанції виконує функцію відтворення процесуального контексту, у межах якого суд дійшов відповідного висновку, і слугує своєрідним «містком» між вступною та мотивувальною частинами судового акта. У цій частині ухвали фіксують стислий зміст заявлених вимог, поданих клопотань або процесуальних звернень учасників справи, а також обставини, що зумовили необхідність постановлення ухвали. Описова частина не передбачає правової оцінки наведених доводів, однак забезпечує їх належне відображення, що має принципове значення для розуміння логіки подальшого судового міркування. Саме через повноту й послідовність викладення описової частини досягається прозорість судового провадження та забезпечується можливість перевірки дотримання принципів змагальності й рівності сторін. Так, описова частина ухвали виступає важливим елементом процесуальної форми, оскільки дає змогу встановити, які саме фактичні та процесуальні передумови були покладені в основу подальших мотивів і висновків суду, створюючи необхідні умови для аналізу мотивувальної та резолютивної частин ухвали.

Кожна ухвала повинна вичерпно й повно вирішувати процесуальні питання, з яких вона виноситься. Це є гарантією правильного тлу-

мачення суті цивільної справи й винесення законної і обґрунтованої ухвали суду. Так, при призначенні експертизи в ухвалі повинні бути вказані всі питання, які належать спеціальному вивченню. Видається, що суть питання повинна бути викладена один раз і так повно та зрозуміло, щоб не викликати сумнівів.

Також зауважимо, що описова частина ухвали суду першої інстанції за своїм змістовим наповненням і функціональним призначенням відрізняється від відповідної частини судового рішення. Якщо в рішенні суду описова частина орієнтована на відтворення фактичних обставин справи й позицій сторін у матеріально-правовому спорі, то в ухвалі вона має виразно процесуальний характер і спрямована на фіксацію тих процесуальних дій, заяв чи обставин, які стали підставою для постановлення відповідного процесуального акта. Така відмінність зумовлена різною правовою природою ухвали та рішення суду й відображає їх функціональну спрямованість у механізмі цивільного судочинства.

Відсутність описової частини в ухвалі суду внаслідок неможливості належну перевірку її законності й обґрунтованості, оскільки без чіткого викладення процесуальних обставин і предмета розгляду неможливо встановити, з якого саме питання здійснюється вирішення справи. Крім того, без описової частини неможливе формулювання мотивувальної частини, адже вона ґрунтується на відображених в описовій частині фактичних і процесуальних даних, що становлять підставу для логічного та правового обґрунтування ухвалених судом висновків.

У мотивувальній частині наводять усі міркування суду, з яких суд дійшов висновків, і положення закону, якими керувався суд, постановляючи ухвалу. Одне з порушень умов законності ухвали полягає в немотивованості.

Мотивувальна частина ухвали суду першої інстанції є ключовим елементом, що відображає логіку судового розсуду та правове обґрунтування прийнятого рішення. Вона безпосередньо спирається на інформацію, викладену в описовій частині, і містить аналіз фактів, доказів та правових норм, які стали підставою для постановлення ухвали. Саме в мотивувальній частині суд пояснює, чому прийнято

те чи інше процесуальне рішення, оцінює позиції сторін й окреслює рамки застосування законодавства в конкретному випадку. Належне оформлення мотивувальної частини забезпечує прозорість і передбачуваність судового акта, створює підґрунтя для контролю за законністю ухвали й реалізації права на апеляційне оскарження. У цьому сенсі мотивувальна частина є логічним продовженням описової частини, оскільки без чіткого викладення обставин справи неможливо обґрунтовано розкрити мотиви й підстави судового рішення.

Мотивувальна частина повинна містити факти, на підставі яких її винесено, проаналізовані докази, указівку на застосовані юридичні норми. Якщо ухвала недостатньо мотивована, неохайно оформлена, якщо в ній поверхово викладено обставини справи, то тим більш імовірно, що її буде оскаржено.

Судові ухвали в цивільному процесі повинні відповідати вимогам обґрунтованості, що передбачає встановлення судом наявності або відсутності обставин, з якими закон пов'язує можливість ухвалення відповідного процесуального рішення. Під час постановлення ухвали суд зобов'язаний з'ясувати ті фактичні та процесуальні обставини, які прямо передбачені нормами цивільного законодавства й цивільного процесуального права і слугують юридичною підставою для її ухвалення. Особливість таких обставин полягає в тому, що вони, як правило, виникають і проявляються безпосередньо в ході судового провадження та перебувають у сфері безпосереднього сприйняття суду. Йдеться, зокрема, про вчинення учасниками процесу процесуальних дій або настання процесуальних подій, таких як укладання мирової угоди, подання заяв чи клопотань, неявка сторін або інших учасників судового розгляду. Саме безпосереднє спостереження судом зазначених обставин зумовлює специфіку їх доказування та визначає характер мотивування ухвали як процесуального акта, що ґрунтується не стільки на оцінці матеріальних доказів, скільки на фіксації та правовій оцінці процесуальної поведінки учасників справи.

Отже, правова цінність мотивувальної частини ухвали суду визначається тим, що в ній суд підбиває підсумок розгляду питань із цивільної справи.

Переконливість ухвали суду першої інстанції, а також її виховне та превентивне значення безпосередньо залежать від якості й повноти викладення мотивувальної частини. Саме мотивувальна частина забезпечує розкриття логіки судового розгляду, демонструє обґрунтованість прийнятого процесуального рішення та сприяє формуванню довіри учасників справи до суду як інституту правосуддя. У цьому зв'язку всі без винятку ухвали суду першої інстанції – незалежно від процесуальної форми їх постановлення, стадії цивільного судочинства, на якій вони ухвалюються, а також суб'єкта їх складання, – повинні містити вичерпну й належним чином аргументовану мотивувальну частину. Така частина має включати чітке посилання на норми матеріального та процесуального права, якими керувався суд при ухваленні відповідного процесуального акта, що є необхідною умовою забезпечення принципів законності, правової визначеності й можливості ефективного судового контролю шляхом апеляційного або касаційного перегляду.

Таким чином, мотивувальна частина ухвали суду першої інстанції виконує не лише процесуальну, а й регулятивну функцію, оскільки через чітке й вичерпне викладення правових і фактичних підстав ухвалення судового акта забезпечується прогнозованість його наслідків для учасників справи та третіх осіб. Відповідність мотивувальної частини вимогам законності та її належне обґрунтування створюють основу для формування довіри до суду як інституту, підкреслюють його авторитет і сприяють утвердженню суспільного сприйняття правосуддя як справедливого й передбачуваного. Таким чином, кожна ухвала, незалежно від процесуальної форми, стадії розгляду, повинна містити мотивувальну частину з посиланням на застосовані норми закону, що забезпечує не лише регулятивну, а й превентивну функцію процесуального акта.

У резолютивній частині вказують висновки суду, а також строк і порядок набрання ухвалою законної сили та її оскарження. Висновки суду повинні бути короткими та зрозумілими. Ухвалу підписує весь склад суду, що брав участь в її постановленні.

Резолютивна частина ухвали суду першої інстанції є завершальним елементом судового акта, у якому формується конкретний процесу-

альний результат розгляду справи. Вона містить чітку й однозначну вказівку на рішення суду, яке підлягає виконанню або оскарженню, і визначає правові наслідки для учасників процесу. На відміну від описової та мотивувальної частин резолютивна частина не містить аналізу фактів чи правових підстав, а виконує виключно імперативну функцію – фіксує конкретне волевиявлення суду, яке підлягає юридичній реалізації. Належне оформлення резолютивної частини забезпечує передбачуваність і зрозумілість судового акта, полегшує контроль за законністю ухвали в апеляційному й касаційному порядку та слугує гарантією реалізації принципу правової визначеності. У сукупності з описовою та мотивувальною частинами резолютивна складова становить невід’ємну структурну єдність ухвали, що забезпечує її повноту, законність й ефективність як процесуального акта цивільного судочинства.

Таким чином, проведений аналіз питань щодо форми та змісту ухвали суду першої інстанції дає підстави зробити певні висновки. Додержання процесуальної форми та змісту ухвали суду першої інстанції є, як і для інших процесуальних актів-документів, однією з обов’язкових вимог цивільного процесуального законодавства, що забезпечує законність й обґрунтованість ухвали та правильне оформлення цього процесуального акта-документа.

Розглядаючи ухвали суду першої інстанції, вважаємо за доцільне звернути увагу на роль окремих ухвал у попередженні правопорушень, оскільки в юридичній літературі вона розглядалася поверхнево й не висвітлювалася повною мірою.

Винесення окремих ухвал – це процесуальний обов’язок суду. Його виконання впливає на здійснення завдань цивільного судочинства, підвищення ефективності боротьби за зміцнення законності та правової культури в державі, широке залучення громадських організацій до справи з наведення правопорядку.

Вважаємо, що окрема ухвала в цивільному процесі – це акт правосуддя, оскільки їй притаманні загальні риси, характерні для інших актів правосуддя, та специфічні, які відрізняють її від інших. До числа загальних рис слід віднести такі: окрема ухвала – це правовий акт, який має являти собою предмет виключної компетенції суду; вона

відображає рішучу діяльність суду в конкретній справі; постановлюється в суворій процесуальній формі; вступає в законну силу нарівні з іншими актами правосуддя; має обов'язковий характер.

На нашу думку, класифікація окремих ухвал у цивільному процесі повинна здійснюватися з урахуванням двох взаємопов'язаних критеріїв: суб'єкта, який ухвалив відповідний акт, і змісту правопорушень, на які спрямоване судове рішення. Такий підхід дає змогу чіткіше окреслити коло відповідальності й забезпечує глибше розуміння правової природи ухвали.

За суб'єктною ознакою ухвали поділяються на ті, що постановлені одноосібно суддею, та ухвали, винесені колегіально судом у складі декількох суддів. Ця класифікація відображає процесуальний рівень здійснення судового розсуду й дає змогу оцінити ступінь колегіальності прийняття рішень у конкретному випадку.

За ознакою змісту правопорушень ухвали систематизуються залежно від характеру порушень, на які вони реагують. До них належать порушення законності окремими службовими особами або громадянами, порушення встановленого порядку розгляду заяв, а також звернення до державних, громадських чи місцевих органів, об'єднань громадян, установ, організацій, підприємств та інших юридичних осіб. Така класифікація дає змогу встановити правові підстави для конкретного процесуального рішення та оцінити його відповідність нормам закону.

Таким чином, вважаємо, що за належного врахування впливу суб'єкта на конкретний зміст правопорушень і тісного взаємозв'язку між ними можливо законно й обґрунтовано постановити відповідну судову ухвалу. Дотримання цих принципів забезпечує не лише юридичну обґрунтованість акта, а і його ефективність у регулюванні процесуальних відносин, сприяючи реалізації принципів законності та правової визначеності в цивільному судочинстві.

Окремі ухвали базуються на тих матеріалах, які були вивчені судом при розгляді й вирішенні цивільної справи, і направлені, як правило, на усунення недоліків у діяльності інших (несудових) органів і поведінці осіб.

На жаль, як юридична література, так і цивільне законодавство приділяють обмежену увагу питанням належного оформлення окре-

мих ухвал суду, незважаючи на їх виняткову значущість у процесі здійснення цивільного правосуддя. Така обмеженість у нормативному й науковому дискурсі створює прогалини у визначенні стандартів, що забезпечують повноту, прозорість і юридичну визначеність цих процесуальних актів. Зауважимо, що особлива увага має приділятися формі оформлення ухвали, яка може бути як традиційною письмовою, так і електронною, що відповідає сучасним вимогам електронного судочинства та сприяє оперативності й доступності правосуддя. Незалежно від форми належне оформлення ухвали є критично важливим для фіксації волевиявлення суду, забезпечення його обґрунтованості та можливості перевірки законності акта з боку учасників процесу й апеляційних інстанцій.

У зв'язку із цим доречним є наступний крок наукового аналізу – перегляд поняття законності окремої ухвали, що дасть змогу оцінити, яким чином дотримання формальних і змістових вимог забезпечує відповідність ухвали нормам цивільного законодавства та принципам правосуддя.

Так, ще раз звернемо окрему увагу на необхідність належної мотивувальної частини в окремій ухвалі. Її відсутність буде грубою помилкою з боку суду, оскільки вона є логічним продовженням описової частини окремої ухвали. У мотивувальній частині повинні бути наведені докази, вивчені судом відповідно до закону, а також джерела, з яких суду стало відомо про наявність і характер негативних явищ. У мотивувальній частині повинні бути аналіз цих явищ (фактів), їх правова оцінка, а також можливі шляхи й методи усунення виявлених судом негативних явищ і їх попередження в майбутньому. Мотивувальна частина має закінчуватися посиланням на відповідну норму процесуального закону, яка регулює діяльність даної судової інстанції щодо постановлення окремих ухвал. Відсутність мотивів може призвести до незаконності й необґрунтованості окремої ухвали.

Законність окремої ухвали полягає в суворому дотриманні вимог закону в діяльності суду, пов'язаних із виявленням, вивченням і оцінкою негативних явищ, а також реагуванням на них. Обґрунтованість окремої ухвали залежить від правильного встановлення судом нега-

тивних явищ, умов, які сприяють виникненню правопорушення чи спору, а також зібраних доказів, які підкріплюються висновками самого суду.

Істинність законності й обґрунтованості окремої ухвали має ключове значення для попередження правопорушень і запобігання злочинам, оскільки ухвала, яка ґрунтується на достовірних даних щодо наявності та характеру негативних явищ, відображає об'єктивні обставини конкретної справи й відповідає реальному стану речей. Коли судові рішення точно фіксує фактичні обставини та правові підстави, воно не лише встановлює процесуальні межі поведінки сторін, а й створює передбачувані правові наслідки, що обмежують можливість учинення протиправних дій. Таким чином, обґрунтована й законна ухвала не лише вирішує конкретне процесуальне питання, а й виконує превентивну функцію, логічно запобігаючи повторенню правопорушень і формуючи механізм стримування протиправної поведінки в межах суспільства.

На нашу думку, роль окремих ухвал у попередженні правопорушень і злочинів пов'язана також із предметом доказування у справі. У предмет доказування, крім фактів і обставин, які були викладені сторонами, входять також факти, які вказують на негативні явища, причини й умови виникнення правопорушення чи спору. Висновки суду повинні впливати з матеріалів конкретної справи. Буде хибним ґрунтувати окрему ухвалу на фактах, не перевірених у судовому засіданні, при відсутності осіб, яких вони стосуються.

Незважаючи на специфічні особливості окремої ухвали, вона підлягає виконанню на загальних підставах. Початком виконання, на нашу думку, слід вважати день вручення копії окремої ухвали.

Залишення окремої ухвали без відповіді не допускається. Суд, який постановив окрему ухвалу, повинен здійснити належний контроль за її виконанням.

У випадках, коли адресат знаходиться в іншому місті чи області, копія окремої ухвали може бути направлена суду, на території якої знаходиться адресат, для здійснення контролю за її виконанням і повідомлення суду, який постановив окрему ухвалу, про результат її виконання.

Ефективність окремої ухвали залежить від виконання приписів, які в ній містяться. Можна добре вивчити й обґрунтувати матеріали справи, причини правопорушення та умови, які сприяють його здійсненню, винести аргументовану окрему ухвалу з викладенням способів усунення зазначених недоліків, але якщо по цій ухвалі не буде вжито належних заходів, велика, ретельна праця буде даремною, а неусунення причин і умов буде сприяти новому правопорушенню.

У зв'язку із цим наполегливість і принциповість у витребуванні відповідей на окремі ухвали, вивчення конкретних заходів, яких за ними вживають, дадуть суду змогу цілеспрямовано впливати на усунення недоліків і умов, які сприяють вчиненню правопорушень.

Таким чином, із вищезазначеного можливо зробити висновок, що окрема ухвала має характер, відмінний від інших ухвал суду. Головною особливістю юридичної природи, характеру окремої ухвали є виявлення в ході розгляду справи порушень законності посадовими особами чи громадянами або істотних недоліків у роботі підприємств, організацій та установ.

Вважаємо, що виявлення порушень або істотних недоліків під час розгляду цивільної справи, по-перше, може позитивно впливати на осіб, які беруть участь у справі, а також осіб, які не беруть у ній участі (наприклад, у випадку виплати заборгованої заробітної плати робітникам підприємства). По-друге, для судів загальної юрисдикції окрема ухвала на певній стадії цивільного процесу виконує функцію обмеження подальшої можливості подання аналогічних заяв і перегляду справ щодо тих самих правопорушень або процесуальних недоліків. Такий механізм сприяє підвищенню ефективності роботи суду й судді, оскільки дає змогу уникнути повторного розгляду однакових процесуальних питань. Крім того, своєчасне й обґрунтоване застосування окремої ухвали зменшує негативний вплив протиправної або процесуально неправомірної поведінки на суспільство, забезпечуючи превентивний ефект і сприяючи зміцненню правопорядку. По-третє, окремі ухвали сприяють реалізації функцій держави, оскільки через їх постановлення держава здійснює контроль за дотриманням законності й водночас формує та підвищує правосвідомість громадян і юридичних осіб. Такий процесуальний механізм

забезпечує не лише підтримку правопорядку, а й превентивний вплив на суспільство, спрямований на запобігання порушенням і зміцнення правової культури.

Отже, на нашу думку, роль окремих ухвал у запобіганні правопорушенням і злочинам проявляється через комплекс їхніх характеристик: ефективність, своєчасність, безумовність і виховне значення. Ефективність ухвали полягає в здатності своєчасно реагувати на процесуальні правопорушення та усувати негативні явища в правовідносинах, що гарантує швидке й точне відновлення законності. Своєчасність забезпечує оперативність судового втручання, що дає змогу мінімізувати можливі негативні наслідки для учасників процесу й суспільства загалом. Безумовність ухвали підкреслює її обов'язковість і юридичну силу, що створює передбачувані рамки поведінки громадян і юридичних осіб. Виховне значення окремої ухвали проявляється у формуванні правової культури, дисципліни та правосвідомості учасників процесу, а також у превентивному запобіганні порушенням закону в майбутньому. Усі ці категорії не лише реалізуються в процесі безпосереднього застосування ухвали, а й чинять тривалий позитивний вплив на суспільство, сприяючи зміцненню правопорядку й авторитету судової влади. Таким чином, окрема ухвала виступає невід'ємним інструментом цивільного процесуального законодавства, обґрунтовуючи своє існування через здатність забезпечувати законність, порядок і превентивний ефект у системі судочинства.

Для того щоб роль окремих ухвал у запобіганні правопорушенням і злочинам була реалізована повною мірою, необхідною є сформована й послідовна практика їх постановлення судами різних інстанцій у межах цивільного судочинства. Саме єдність і досконалість судової практики винесення окремих ухвал виступає важливою передумовою ефективного реагування на порушення законності, своєчасного усунення процесуальних і матеріально-правових недоліків, а також запобігання їх повторенню. У цьому контексті окрема ухвала постає не як ізольований процесуальний акт, а як елемент цілісного механізму цивільного судочинства, спрямованого на забезпечення законності, стабільності правопорядку й реалізації превентивної функції судової влади.

Таким чином, у результаті проведеного аналізу можемо констатувати, що ухвали суду першої інстанції становлять ключовий інструмент реалізації цивільного процесуального права, поєднуючи функції фіксації судового волевиявлення, регулювання процесуальних відносин і забезпечення превентивного впливу на правопорушення. Їх структурна організація, що включає вступну, описову, мотивувальну й резолютивну частини, забезпечує комплектність і логічність викладення процесуальних обставин, аргументації судового рішення та встановлення конкретного процесуального результату. Особлива увага до забезпечення законності й обґрунтованості ухвал незалежно від форми їх оформлення – письмової чи електронної – сприяє дотриманню принципів правової визначеності, підвищує авторитет судової влади і формує довіру учасників процесу до правосуддя. У цьому сенсі ухвала суду першої інстанції виконує не лише функцію розв’язання конкретної цивільної справи, а й виступає ефективним механізмом запобігання порушенню законності й забезпечення дисципліни в процесуальних відносинах. Належне оформлення та обґрунтоване постановлення ухвал є фундаментальною умовою ефективного цивільного судочинства та сприяє зміцненню правової системи в цілому.

ПРОЦЕСУАЛЬНІ АКТИ-ДОКУМЕНТИ НА СТАДІЯХ ПЕРЕВІРКИ ЗАКОННОСТІ Й ОБҐРУНТОВАНOSTІ СУДОВИХ РІШЕНЬ І В ПРОЦЕСІ ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ

6.1. Процесуальні акти-документи в апеляційному провадженні

Право апеляційного оскарження рішення суду першої інстанції шляхом подання апеляційної скарги – це надана законом можливість порушити функціональну діяльність суду апеляційної інстанції на новий (повторний) розгляд цивільної справи й перевірку постановлених у ній рішень і ухвал на відповідність їх вимогам законності й обґрунтованості.

Згідно з ЦПК України (ст. 352) право апеляційного оскарження рішення суду першої інстанції повністю або частково мають сторони й інші особи, які беруть участь у справі, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права й обов'язки.

Головним завдання апеляційного провадження є встановлення меж дій суду з перевірки судових рішень. Розглядаючи справу в апеляційному порядку, суд перевіряє законність і обґрунтованість рішення суду першої інстанції в межах доводів апеляційної скарги й вимог, заявлених у суді першої інстанції. Апеляційний суд досліджує докази, які судом першої інстанції були досліджені з порушенням встановленого порядку або в дослідженні яких було неправомірно відмовлено, а також нові докази, неподання яких до суду першої інстанції було зумовлене поважними причинами. Апеляційний суд не обмежений доводами апеляційної скарги, якщо під час розгляду справи буде

встановлено неправильне застосування норм матеріального права або порушення норм процесуального права, які є обов'язковою підставою для скасування рішення.

Якщо поза увагою доводів апеляційної скарги залишилась очевидна незаконність або необґрунтованість рішення суду першої інстанції у справах окремого провадження, апеляційний суд перевіряє справу в повному обсязі.

Звернення до суду за захистом порушеного чи оспорюваного права або охоронюваного законом інтересу повинне бути відображене у формі та змісті апеляційної скарги й подано до суду у вигляді чіткого машинописного тексту. Звернення до суду з усною скаргою законом не передбачене.

Апеляційна заява є одним з основних документів у перегляді цивільної справи судами другої інстанції, які дають змогу вести процес цілеспрямовано, звіряти процесуальні дії суду першої інстанції з установленими новими фактами й поданими новими доказами, які на законній підставі подані в суд апеляційної інстанції, вирішувати питання про постановлення нового рішення або направлення справи на новий розгляд до суду першої інстанції.

Дотримання передбачених цивільним процесуальним законодавством вимог щодо форми та змісту апеляційної скарги є системоутворювальною процесуальною передумовою реалізації права на апеляційний перегляд судового рішення. Нормативна визначеність таких вимог зумовлює можливість здійснення суддею-доповідачем попередньої процесуальної оцінки поданого документа, прийняття його до провадження, відкриття апеляційного провадження та подальшого призначення справи до розгляду в суді апеляційної інстанції. Виходячи з наведеного, процесуальна форма апеляційної скарги набуває значення не лише формально-юридичного способу фіксації процесуальної ініціативи учасника справи, а й інструменту реалізації принципів правової визначеності, процесуальної рівності сторін, змагальності й доступу до правосуддя, забезпечуючи впорядкованість апеляційного провадження і належне функціонування механізму судового захисту цивільних прав та інтересів.

Питання процесуальної форми та змісту апеляційної скарги розглядали у своїх працях такі вчені, як В. І. Тertiшніков¹ і М. Й. Штефан². Так, на думку В. І. Тertiшнікова, щоб здійснити право на апеляційне оскарження, необхідні декілька передумов:

а) принесення скарги на рішення, яке належить скасуванню відповідно до закону;

б) дотримання апеляційного строку;

в) подання скарги особою, яка наділена правом апеляційного оскарження; також необхідно й дотримання кількох формальних умов, однією з яких є умова щодо відповідності апеляційної скарги певним зазначеним у законі реквізітам.

Науковець переконаний, що зазначені реквізити апеляційної скарги складають її зміст, внутрішню форму. Крім того, внутрішня форма апеляції повинна мати й зовнішню форму, яка повинна відображатися у формальностях, без яких апеляційна скарга може бути залишена без руху. Мова йде про копії апеляційної скарги та прикладених до неї документів.

Аналіз названих робіт свідчить, що науковці розглядають форму та зміст апеляційної скарги відповідно до реквізитів, зазначених у законі, і не вбачають подальших перспектив розвитку форми та змісту цього процесуального документа. М. Й. Штефан форму та зміст апеляційної скарги розглядає більш широко, указуючи на правильність її оформлення-підписання, додання до неї копій і письмових доказів, сплату державного мита. Також він указує на доцільність установити, що апеляція може бути обґрунтована новими фактичними даними, які не було досліджено в суді першої інстанції, але не дозволяється пред'явлення нових вимог, які не було подано в суд першої інстанції.

Дослідник робить висновок, що багато залежить від правильного оформлення форми та змісту апеляційної скарги, оскільки недотримання вимог закону стосовно цього процесуального акта-документа є підставою для залишення його без розгляду.

¹ Тertiшніков В. І. Цивільний процес : конспект лекцій. 2-ге вид., випр. і допов. Харків : Консум, 2002. С. 178.

² Штефан М. Й. Концептуальні питання апеляційного провадження в цивільно-му процесі України. *Вісник Академії правових наук України*. 1995. №4. С. 94.

Таким чином, узагальнення наукових підходів, запропонованих представниками відповідної доктринальної школи, дає підстави стверджувати, що в межах матеріалістичної діалектики категорії форми та змісту перебувають у стані органічної взаємозалежності, де саме зміст виступає визначеним чинником формування та функціонування форми. Процесуальна форма апеляційної скарги не може бути предметом самостійного дослідження поза її змістовим наповненням, оскільки саме зміст визначає спрямованість, функціональне призначення та межі прояву відповідної форми в цивільному процесі. У зв'язку із цим аналіз процесуальної форми апеляційної скарги є методологічно виправданим лише за умови її розгляду в тісному взаємозв'язку зі змістовим наповненням відповідного процесуального документа. Водночас загальнотеоретичне осмислення співвідношення процесуальної форми та змісту апеляційної скарги належить до відносно нових напрямів правових досліджень, що лише набувають системності в юридичній науці й перебувають на стадії подальшого концептуального становлення.

На сучасному етапі розвитку цивільного процесуального законодавства положення ст. 356 ЦПК України комплексно й системно закріплюють сукупність істотних процесуальних ознак, що визначають форму і зміст апеляційної скарги як самостійного процесуального документа. Законодавець чітко окреслює вимогу щодо її подання в письмовій формі, водночас детально регламентуючи змістові елементи такого звернення, які відображають предмет і межі апеляційного перегляду. Так, апеляційна скарга обґрунтовано розглядається як передбачена законом процесуальна форма реалізації права особи на звернення до суду апеляційної інстанції з метою повторного розгляду цивільної справи по суті, а також перевірки ухвалених у ній судових рішень і ухвал на предмет їх відповідності вимогам законності й обґрунтованості. Саме через поєднання формально визначених ознак і змістового наповнення апеляційна скарга набуває значення ефективного інструменту судового контролю за діяльністю суду першої інстанції та гарантії реалізації права на справедливий суд.

Отже, аналіз ст. 356 ЦПК України свідчить про те, що законодавець послідовно поєднує формальні й матеріальні елементи апеляційної

скарги, розглядаючи її не як суто технічний процесуальний документ, а як комплексний засіб ініціювання апеляційного перегляду. Визначення обов'язкових реквізитів, структури та змістових вимог до апеляційної скарги забезпечує можливість суду апеляційної інстанції чітко окреслити межі перевірки судового рішення, а також гарантує реалізацію принципів правової визначеності, змагальності та процесуальної рівності сторін. Водночас така законодавча деталізація форми та змісту апеляційної скарги спрямована на запобігання зловживанню процесуальними правами і сприяє ефективному здійсненню апеляційного провадження як стадії судового контролю за законністю та обґрунтованістю судових актів першої інстанції.

Зауважимо, що усвідомлення апеляційної скарги як комплексного процесуального документа зумовлює необхідність більш детального звернення до її внутрішньої змістової структури. Саме зміст апеляційної скарги визначає межі й напрям апеляційного перегляду, слугує підґрунтям для здійснення судового контролю за діяльністю суду першої інстанції та забезпечує реалізацію права учасників справи на ефективний судовий захист. Зауважимо, що особливої уваги потребують елементи обґрунтування апеляційної скарги, які безпосередньо впливають на обсяг перевірки законності й обґрунтованості оскаржуваного судового рішення.

Однією з ключових змістових характеристик апеляційної скарги є належне й аргументоване обґрунтування заявлених вимог, що передбачає посилання на порушення законності та/або обґрунтованості рішення чи ухвали суду першої інстанції. Така вимога безпосередньо зумовлена межами апеляційного перегляду, у рамках яких апеляційний суд перевіряє правильність застосування норм матеріального і процесуального права, а також повноту й достовірність установлення фактичних обставин справи. Зміст апеляційної скарги має включати вказівки на неповне з'ясування обставин, що мають значення для справи, неправильність їх установлення, необґрунтовану відмову суду в прийнятті чи дослідженні доказів, помилки в оцінці доказового матеріалу, а також випадки неподання доказів із поважних причин. Крім того, важливим елементом змістового обґрунтування є вказівка на неправильне визначення судом першої інстанції характеру спірних

правовідносин з огляду на встановлені фактичні обставини, що в сукупності формує належну процесуальну основу для здійснення апеляційного перегляду по суті.

Подальше поглиблення аналізу змісту апеляційної скарги немичуче пов'язане з питанням допустимості та процесуального значення нових обставин і доказів, на які посиляється особа, що оскаржує судові рішення. Саме на цьому етапі апеляційне провадження набуває особливої доказової спрямованості, оскільки апеляційний суд оцінює не лише правильність правових висновків суду першої інстанції, а й повноту оскаржуваного рішення.

У змісті апеляційної скарги можуть бути зазначені нові обставини, які підлягають установленню, а також докази, що потребують дослідження або повторної оцінки судом апеляційної інстанції. Водночас обов'язковим елементом такого процесуального обґрунтування є наведення причин неподання відповідних доказів до суду першої інстанції та аргументація їх поважності, що відповідає принципу процесуальної добросовісності учасників справи. Крім того, апеляційна скарга може містити заперечення щодо доказів, які були використані судом першої інстанції, зокрема в частині їх допустимості, належності, достовірності або достатності для встановлення обставин справи. Під новими чи уточненими обставинами в цьому контексті слід розуміти юридичні факти, що визначають характер і зміст спірних правовідносин, а також впливають на обсяг прав та обов'язків сторін і міру цивільно-правової відповідальності, що в сукупності формує фактичну основу для апеляційного перегляду рішення.

Наведені положення свідчать про те, що змістове наповнення апеляційної скарги має не декларативний, а чітко визначений процесуальний характер. Саме аргументованість доводів апеляційної скарги визначає її здатність виконувати функцію ефективного засобу апеляційного контролю, оскільки без належного обґрунтування неможливо окреслити предмет і межі перевірки судового рішення в апеляційній інстанції.

Апеляційна скарга або апеляційна заява, яка не містить належного обґрунтування доводів оскарження, не може вважатися повноцінним процесуальним засобом реалізації права на апеляційний перегляд

і відповідно до вимог цивільного процесуального законодавства підлягає поверненню заявнику. Такий процесуальний документ повинен чітко й конкретно відображати, у чому саме полягає неправильність рішення чи ухвали суду першої інстанції, зокрема з точки зору встановлення фактичних обставин справи, оцінки доказів або застосування норм матеріального чи процесуального права. Зазначене обґрунтування має цілеспрямований і прикладний характер, оскільки воно безпосередньо орієнтує апеляційний суд на виявлення можливих процесуальних або матеріально-правових помилок, допущених судом першої інстанції під час вирішення конкретної цивільної справи, та слугує основою для здійснення перевірки законності й обґрунтованості оскарженого судового акта.

Визначення недоліків судового рішення та належне їх обґрунтування в апеляційній скарзі зумовлює перехід до наступного етапу апеляційного перегляду – правової оцінки спірних правовідносин. Саме на цій стадії ключового значення набуває правильне формування правової позиції апелянта, що спрямовує апеляційний суд у процесі пошуку й застосування відповідної норми права.

Отже, процес ідентифікації та застосування належної правової норми судом апеляційної інстанції, як правило, ініціюється викладенням апелянтом фактичних обставин справи у взаємозв'язку з тими положеннями законодавства, на які він посилається як на підставу спростування рішення або ухвали суду першої інстанції. Такий підхід дає змогу апеляційному суду більш повно та всебічно сформулювати уявлення про характер спірних правовідносин, оцінити їх правову природу й уточнити межі перевірки судового рішення. Водночас правильне визначення правової норми, що підлягає застосуванню до встановлених обставин справи, має вирішальне значення для забезпечення законності судового рішення, оскільки помилка у виборі або тлумаченні норми матеріального чи процесуального права неминуче призводить до порушення вимог законності й обґрунтованості судового акта. Саме тому аргументація апелянта щодо застосування права виступає важливим орієнтиром для апеляційного суду в здійсненні правової оцінки й формуванні остаточних висновків у справі.

Також зауважимо, що в цивільному судочинстві питання ролі апелянта у визначенні застосованої правової норми залишається дискусійним. З одного боку, висловлюється позиція, відповідно до якої саме правова аргументація, викладена в апеляційній скарзі, формує первинний вектор правової оцінки справи апеляційним судом, окреслюючи межі юридичного аналізу спірних правовідносин. З іншого боку, обґрунтовується підхід, за яким суд апеляційної інстанції не є пов'язаним правовою кваліфікацією, запропонованою апелянтом, оскільки реалізує власну дискрецію щодо пошуку, тлумачення та застосування норм права. Отже, правова аргументація апелянта набуває значення не джерела права, а методологічного орієнтира, що сприяє виявленню юридично значущих обставин і коректному визначенню нормативної бази спору. Такий підхід дає змогу узгодити принцип диспозитивності з принципом законності й забезпечити баланс між ініціативою сторін та активною роллю суду в здійсненні правосуддя.

Реалізація дискреційних повноважень апеляційного суду у сфері правової кваліфікації спору безпосередньо пов'язана з питанням доказової основи апеляційного перегляду. Саме визначення допустимих меж подання та дослідження нових доказів в апеляційному провадженні впливає на ефективність судового захисту, дотримання процесуальних строків і баланс між принципами змагальності та процесуальної економії.

Також апеляційна скарга у своїй змістовій структурі може містити посилання на нові фактичні обставини або засоби доказування, які мають істотне значення для правильного вирішення справи, а також аргументовані заперечення щодо доказів, використаних судом першої інстанції. Зокрема, йдеться про випадки, коли суд необґрунтовано відмовив у прийнятті чи дослідженні доказів або коли їх неподання на стадії розгляду справи судом першої інстанції було зумовлене поважними, об'єктивно виправданими причинами. Водночас можливість подання додаткових доказів не обмежується виключно моментом подання апеляційної скарги, оскільки такі докази можуть бути представлені й безпосередньо під час апеляційного розгляду справи. Подібна процесуальна практика хоча й спрямована на забезпечення повноти з'ясування обставин справи, водночас може негативно по-

значитися на дотриманні розумних строків судових розглядів. У зв'язку із цим доктринально та практично обґрунтованою видається необхідність чіткого визначення процесуального моменту подання нових доказів в апеляційному провадженні, що сприятиме узгодженню принципу концентрації доказів із завданням забезпечити справедливе і своєчасне правосуддя.

Зазначимо, що суд другої інстанції не має права змінювати прохання апеляційних вимог за своєю ініціативою. Навпаки, в обов'язки суду входить розгляд прохання особи, яка подає скаргу, чи клопотання з дотриманням закону і з тих підстав, які заявлені. Відсутність в апеляційній скарзі матеріально-правових вимог чи правових підстав спричиняє повернення апеляційної скарги.

Відсутність у процесуальній формі цієї заяви переліку письмових матеріалів, що додаються до апеляційної скарги, не дає змоги здійснювати належний облік документів, які надходять на адресу суду із самою апеляційною скаргою. Також це не дає повної впевненості у факті їх передачі з апеляційною скаргою.

Як уже зазначалося, апеляційна скарга або апеляційна заява подається до суду разом із її копіями та доданими матеріалами в кількості примірників, що відповідає числу осіб, які брали участь у справі. Недодержання цієї процесуальної вимоги має визначені законом наслідки, оскільки унеможливорює належне інформування учасників апеляційного провадження та порушує принципи процесуальної рівності та змагальності сторін. У таких випадках апеляційний суд вправі застосувати передбачені цивільним процесуальним законодавством заходи процесуального реагування, зокрема залишити апеляційну скаргу без руху з наданням строку для усунення недоліків, а за їх невиконання повернути апеляційну скаргу заявнику, що фактично ускладнює реалізацію права на апеляційний перегляд судового рішення.

Отже, зазначене правило дає змогу таким особам підготуватися до судового розгляду, визначити позицію щодо доводів і нових доказів, наведених в апеляції, викласти свої заперечення в письмовій формі, зібрати й надати суду додаткові докази, що спростовують викладені в апеляції аргументи, та вчиняти інші дії, які можуть бути передбачені ЦПК України.

Таким чином, додержання процесуальної форми та змісту апеляційної скарги, апеляційної заяви є однією з обов'язкових вимог цивільного процесуального законодавства, що забезпечує прийняття суддею-доповідачем скарги й дає змогу приступити до провадження апеляційного розгляду справи та провадити комплекс процесуальних дій, необхідних для забезпечення апеляційного розгляду справи.

Належне оформлення апеляційної скарги або апеляційної заяви з урахуванням установлених вимог до її форми та змісту насамперед відповідає процесуальним інтересам апелянта, оскільки саме через цей процесуальний документ реалізується право на апеляційний перегляд судового рішення. Чіткість, логічна послідовність і юридична визначеність вимог дають апелянту змогу належним чином сформулювати предмет оскарження, аргументувати свою правову позицію з посиланням на відповідні норми матеріального та процесуального права, а також обґрунтувати її новими юридично значущими фактами. Водночас подання належних письмових доказів, документів та інших засобів доказування є невід'ємним елементом змістового наповнення апеляційної скарги, що забезпечує фактичну основу для перевірки законності й обґрунтованості судового рішення.

У філософсько-правовому вимірі форма і зміст апеляційної скарги постають як взаємопов'язані та взаємозумовлені категорії, що перебувають у діалектичній єдності. Зміст, виражаючи внутрішню сутність процесуальної ініціативи апелянта, знаходить своє об'єктивне закріплення через форму, тоді як форма, у свою чергу, набуває реального процесуального значення лише за умови її наповнення юридично релевантним змістом. Належне оформлення апеляційної скарги є не формальністю, а необхідною умовою трансформації суб'єктивного права на оскарження в дієвий процесуальний механізм судового захисту.

Дотримання вимог до форми та змісту апеляційної скарги або апеляційної заяви відображає не лише техніко-юридичний аспект апеляційного провадження, а й загальний процесуальний режим судочинства, що ґрунтується на принципах правової визначеності, упорядкованості та справедливості. Саме через узгодженість форми та змісту забезпечується процесуальна рівновага між інтересами

апелянта, інших учасників справи й суду, що дає змогу здійснювати апеляційний перегляд у розумні строки і без необґрунтованих процесуальних перешкод. Таким чином, філософська концепція єдності форми та змісту знаходить своє практичне втілення в процесуальних вимогах до апеляційної скарги, підтверджуючи її фундаментальне значення для ефективного функціонування апеляційного правосуддя.

Апеляційна скарга, апеляційна заява як форми звернення до суду другої інстанції щодо перевірки законності й обґрунтованості рішення суду першої інстанції мають дуже велике значення для забезпечення охорони прав і свобод громадянина та юридичної особи.

За результатом розгляду справи суд апеляційної інстанції постановляє ухвалу або ухвалює постанову згідно з правилами, установленими ст. 268 ЦПК України. Рішення апеляційного суду оформлює суддя-доповідач і підписує весь склад суду, який розглянув справу.

Серед небагатьох науковців, які розглядали процесуальну форму та зміст апеляційної ухвали й рішення, варто згадати К. В. Гусарова. У своїй монографії «Перегляд судових рішень в апеляційному та в касаційному порядках»¹ він приділяє багато уваги саме загальним правилам проголошення процесуальних актів апеляційного суду, указуючи на їх оформлення відповідно до норм ЦПК України. Науковець зазначає, що правові наслідки набрання рішенням (ухвалою) законної сили залежать від її характеру. Так, якщо апеляційним судом рішення у справі скасоване та справу направлено на новий розгляд, то в суду першої інстанції виникає обов'язок знову розглянути справу; особи, які беруть участь у справі, мають ті самі права, що й при первинному розгляді справи; не поновлюється перебіг строків позовної давності та ін. Якщо ж суд апеляційної інстанції змінює рішення або виносить нове, то настають такі самі наслідки, як і при набранні законної сили рішенням суду першої інстанції.

У підручнику «Курс цивільного процесу»² К. В. Гусаров аналізує апеляційну постанову крізь призму розуміння судового рішення як са-

¹ Гусаров К. В. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядках : монографія. Харків : Право, 2010. С. 22–29.

² Гусаров К. В. Апеляційне провадження. *Курс цивільного процесу* : підручник / за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. Гл. XXXV. С. 863.

мостійного матеріального юридичного факту, що полягає в наданні йому властивостей та ознак, з якими закон пов'язує виникнення, зміну або припинення відповідних правових наслідків. Судове рішення, будучи процесуальним актом, впливає на існування матеріальних і процесуальних правовідносин і тим самим набуває значення самостійного елемента механізмів правового регулювання. Поряд із тим рішення апеляційного суду можна розглядати як правозастосовні акти, оформлені у вигляді процесуальних документів, що владно підтверджують правовідносини сторін на підставі встановлених фактичних даних.

Таким чином, можемо відзначити деяку різноманітність у наукових підходах до такого явища, як апеляційна постанова. Одне є зрозумілим: апеляційне провадження у вигляді винесеного судового рішення реалізує можливість відповісти на доводи, що виникають при поданні апеляційної скарги, апелянту або іншим учасникам цивільного судочинства. Апеляційне судове рішення реалізує можливість певного контролю з боку нижчестоящего суду, який ухвалив відповідне судове рішення у справі. Суд, виносячи апеляційну постанову, забезпечує її учасникам більш законну й обґрунтовану позицію судової влади щодо певного матеріального і процесуального вигляду цивільного спору. Вона як правозастосовний процесуальний акт-документ стає гарантією захисту прав і свобод учасників цивільних розглядів, дає змогу виправити можливі недоліки при розгляді конкретної справи й оформити всі доводи апеляційного суду в певну правову, процесуальну форму та зміст.

Отже, розглянемо процесуальну форму та зміст апеляційної ухвали й рішення апеляційного суду.

Слід підкреслити, що цивільне законодавство не зазначає, у якій саме формі повинна викладатися апеляційна ухвала, а також апеляційне рішення суду.

На нашу думку, в умовах впровадження та розвитку концепції електронного суду доцільним є закріплення вимоги щодо підготовки апеляційних ухвал і апеляційних рішень суддею-доповідачем в уніфікованій письмовій формі з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій, яка водночас залишається придатною для

використання в межах класичного судового слухання. Такий підхід забезпечує належну якість процесуальних актів-документів незалежно від способу здійснення судочинства, сприяє їх зручному відтворенню, зберіганню та сприйняттю учасниками справи, а також поєднує цифрові інновації з традиційними гарантіями відкритості й доступності правосуддя.

Визначення єдиних підходів до форми викладення процесуальних актів апеляційної інстанції, у тому числі з урахуванням концепції електронного суду та класичного формату судового слухання, логічно зумовлює необхідність до їх внутрішнього змістового наповнення. Саме аналіз структури та змісту апеляційної ухвали й апеляційного рішення дає змогу виявити особливості реалізації повноважень суду апеляційної інстанції, межі апеляційного перегляду та специфіку мотивування судових актів як форми здійснення судового контролю. У цьому контексті доцільним є подальший науковий розгляд змісту ухвали та рішення суду апеляційної інстанції як самостійних процесуальних актів-документів, що забезпечують перевірку законності й обґрунтованості судових рішень суду першої інстанції.

Отже, апеляційна ухвала за змістом повинна складатися з чотирьох частин: вступної, описової, мотивувальної та резолютивної.

Вступна частина ухвали суду є початковим і визначальним структурним елементом цього процесуального документа, виконуючи функцію ідентифікації та процесуальної орієнтації учасників справи. У ній фіксуються основні реквізити судового акта, зокрема склад суду, посада судді-доповідача, форма апеляційного розгляду, дані учасників справи, номер справи й посилання на оскаржуване рішення або ухвалу суду першої інстанції. Вступна частина забезпечує однозначну прив'язку ухвали до конкретної цивільної справи та створює формальну основу для подальшого процесуального аналізу її змісту.

Значення вступної частини апеляційної ухвали полягає в тому, що вона встановлює процесуальні межі апеляційного розгляду, визначає юридичну ідентичність документа й забезпечує належну інформаційну доступність для всіх учасників процесу. Завдяки цій частині ухвала набуває чіткої структури, а судді, апелянти й інші учасники справи отримують однозначну орієнтацію щодо предмета

апеляційного провадження. Вступна частина, таким чином, виступає не лише формальною складовою процесуального документа, а й необхідним елементом організаційної та процедурної дисципліни апеляційного провадження.

Після визначення формальної ідентифікації апеляційної ухвали у вступній частині логічним кроком є звернення до описової частини, яка виконує ключову функцію у фіксації фактичного та процесуального контексту апеляційного розгляду. Саме в описовій частині ухвали формується повне уявлення про предмет оскарження та динаміку провадження.

Ця частина апеляційної ухвали містить стислий виклад обставин справи, зміст оскаржуваного рішення або ухвали суду першої інстанції, а також доводи апеляційної скарги й заперечення інших учасників процесу. Вона слугує своєрідним процесуальним «каркасом», який дає змогу суду апеляційної інстанції визначити межі апеляційного перегляду й забезпечує логічну послідовність судового розгляду.

Значення описової частини полягає в систематизації інформації, необхідної для об'єктивної оцінки оскаржуваного рішення, та в установленні процесуальних орієнтирів для подальшого аналізу доказів і доводів учасників справи. Через описову частину апеляційна ухвала набуває внутрішньої логіки, що забезпечує структурованість і підготовленість до мотивування судового акта. Вона виступає важливим елементом забезпечення прозорості апеляційного провадження та дотримання принципів законності і змагальності.

Після структурного й фактичного викладу обставин справи в описовій частині ухвали логічним етапом є мотивування прийнятого судового рішення. Мотивувальна частина виступає серцем процесуальної оцінки, де відбувається юридичне осмислення та обґрунтування позицій суду апеляційної інстанції.

Мотивувальна частина апеляційної ухвали відображає комплексну правову оцінку доводів апелянта, доказів, наданих у суді першої інстанції та представлених під час апеляційного провадження, а також правову кваліфікацію спірних правовідносин. Тут суд апеляційної інстанції здійснює логічне й аргументоване з'єднання фактичних обставин із нормами матеріального та процесуального права, формулює

ючи обґрунтовані висновки щодо законності й обґрунтованості рішення чи ухвали першої інстанції.

Значення мотивувальної частини полягає в забезпеченні прозорості та зрозумілості судового акта, що дає учасникам процесу змогу оцінити логіку судового мислення, аргументацію суду й підстави, на яких ухвала прийнята. Вона сприяє реалізації принципів законності, процесуальної змагальності й довіри до правосуддя, забезпечує підготовку до можливого подальшого оскарження та виступає ключовим елементом для практичного виконання ухвали. Мотивувальна частина апеляційної ухвали, таким чином, є фундаментом, на якому ґрунтується вся резолютивна частина.

Суд апеляційної інстанції зобов'язаний викласти в мотивувальній частині ухвали свої міркування щодо правильності застосування судом першої інстанції матеріальних та процесуальних норм і посылатися на закон, яким керувався при постановленні ухвали¹.

Завершальним етапом формування апеляційної ухвали як процесуального акта є викладення її резолютивної частини, у якій узагальнюються результати правової оцінки, здійсненої судом апеляційної інстанції, та надається остаточне процесуальне вирішення поставлених перед судом питань, а також визначається розподіл судових витрат, установлюється строк і порядок набрання ухвалою законної сили та її оскарження. Саме резолютивна частина забезпечує практичну реалізацію висновків, сформульованих у мотивувальній частині, й визначає подальший процесуальний рух справи.

Резолютивна частина ухвали суду апеляційної інстанції є концентрованим вираженням владного волевиявлення суду, у якому знаходять своє безпосереднє закріплення процесуальні наслідки апеляційного перегляду. У ній суд чітко й недвозначно формулює прийняте рішення щодо апеляційної скарги або апеляційної заяви, визначає результати її розгляду. Також він вирішує процесуальні питання, пов'язані з подальшим перебігом справи, зокрема щодо залишення судового рішення без змін, його скасування чи зміни, закриття апеляційного

¹ Шевчук П. І. Апеляційне і касаційне оскарження судових рішень. *Адвокат*. 2001. №6. С. 23.

провадження або інших процесуальних дій, передбачених цивільним процесуальним законодавством.

Значення резолютивної частини ухвали полягає в тому, що саме вона надає апеляційній ухвалі обов'язкової юридичної сили й забезпечує можливість її виконання і подальшого процесуального контролю. Чіткість, повнота й визначеність формулювань резолютивної частини є необхідними умовами правової визначеності, оскільки від них залежить однозначне розуміння прав і обов'язків учасників справи, а також можливість реалізації права на подальше оскарження судового акта. Таким чином, резолютивна частина ухвали суду апеляційної інстанції виконує не лише завершальну, а й регулятивну функцію, забезпечуючи практичне втілення результатів апеляційного провадження.

Згідно зі ст. 381 ЦПК України суд апеляційної інстанції за результатами розгляду апеляційної скарги приймає постанову за правилами ст. 35 і ст. 382 цього кодексу.

Структура і зміст рішення суду апеляційної інстанції досить чітко регламентовані законом (ст. 382 ЦПК України). За загальними правилами рішення суду апеляційної інстанції складається із вступної, описової, мотивувальної та резолютивної частин.

У вступній частині рішення зазначають час і місце його постановлення, назву суду, прізвище й ініціали головуєчого, суддів і секретаря судового засідання, осіб, які беруть участь у справі.

Вона є початковим структурним елементом апеляційного рішення, який виконує не лише інформаційно-ідентифікаційну, а й організаційно-процесуальну функцію в межах апеляційного провадження. Саме у вступній частині фіксуються базові реквізити судового акта, що дають змогу однозначно встановити суд апеляційної інстанції, склад суду, форму здійснення апеляційного розгляду, учасників справи, а також процесуальний зв'язок апеляційної постанови з конкретною цивільною справою. Така концентрація вихідних даних створює належні умови для подальшого сприйняття та аналізу змісту судового рішення.

Значення вступної частини апеляційного рішення для апеляційного провадження полягає в тому, що вона закладає формально-юри-

дичні межі реалізації апеляційних повноважень суду та слугує своєрідною процесуальною рамкою для всіх наступних структурних елементів судового акта. Через вступну частину забезпечується легітимність апеляційного розгляду, дотримання вимог процесуальної форми й можливість перевірки законності ухваленого судового рішення як у межах подальшого судового контролю, так і під час його виконання. Таким чином, вступна частина апеляційної постанови виступає необхідним елементом упорядкованості апеляційного провадження та передумовою ефективного здійснення апеляційного правосуддя.

Якщо вступна частина апеляційного рішення виконує функцію процесуальної ідентифікації та формує формально-юридичні межі апеляційного розгляду, то наступним логічним етапом є звернення до описової частини, у якій відбувається змістовна фіксація предмета апеляційного перегляду. Саме через описову частину апеляційна постанова набуває ознак цілісного процесуального документа, що відображає динаміку апеляційного провадження та позиції його учасників.

Описова частина рішення повинна містити короткий зміст заявлених вимог, посилання на рішення суду першої інстанції, узагальнені доводи апеляційної скарги (подання).

Отже, описова частина апеляційного рішення відображає фактичний і процесуальний контекст апеляційного перегляду, оскільки в ній стисло викладаються обставини справи, зміст рішення або ухвали суду першої інстанції, що оскаржуються, а також доводи апеляційної скарги й заперечення інших учасників процесу. Цей структурний елемент слугує своєрідним процесуальним «містком» між первинним судовим розглядом і апеляційною перевіркою, забезпечуючи безперервність судового контролю та логічну послідовність судового розгляду.

Значення описової частини полягає в тому, що вона окреслює межі апеляційного перегляду, концентруючи увагу суду апеляційної інстанції на тих аспектах справи, які стали предметом оскарження. Водночас описова частина не зводиться до механічного переказу доводів сторін, а виконує систематизувальну функцію, даючи суду змогу

структурувати предмет апеляційної перевірки та створюючи основу для подальшого мотивування судового рішення. Таким чином, описова частина апеляційної постанови забезпечує внутрішню логіку судового акта й виступає необхідною передумовою обґрунтованого і законного вирішення справи.

Окреслюючи предмет і межі апеляційного перегляду, описова частина апеляційної постанови створює необхідне підґрунтя для наступного, ключового етапу апеляційного провадження – мотивування судового рішення. Саме в мотивувальній частині відбуваються юридична оцінка доводів апеляційної скарги, перевірка правильності застосування норм матеріального та процесуального права й формування правових висновків суду апеляційної інстанції.

У мотивувальній частині рішення наводять мотиви скасування рішення суду першої інстанції і необхідності постановлення нового рішення, установлені факти й відповідні правовідносини, порушення прав і свобод, на захист яких спрямоване звернення до суду, невиконання зобов'язань або інші підстави до задоволення вимог. У цій частині рішення повинне бути посилення на норми матеріального та процесуального права.

Вона є центральним елементом цього процесуального акта, у якому концентрується зміст апеляційного правосуддя як форми судового контролю за рішенням суду першої інстанції. У ній суд апеляційної інстанції здійснює всебічний аналіз установлених у справі обставин, оцінює докази, досліджені судом першої інстанції та подані в апеляційному провадженні, а також перевіряє правову кваліфікацію спірних правовідносин. Саме через мотивувальну частину апеляційна постанова набуває ознак обґрунтованого судового рішення, здатного витримати подальшу перевірку в порядку касаційного перегляду.

Таким чином, значення мотивувальної частини полягає в тому, що вона відображає логіку судового мислення та демонструє, яким чином суд апеляційної інстанції дійшов відповідних висновків. У ній суд надає оцінку доводам апелянта й запереченням інших учасників справи, аргументує прийняття або відхилення кожного з них, а також обґрунтовує застосування конкретних норм матеріального і процесуального права. Такий рівень мотивування слугує гарантією дотриман-

ня принципів законності, змагальності та правової визначеності. А також забезпечує прозорість апеляційного провадження і довіру до судового рішення як акта правосуддя.

Резолютивна частина судового рішення в апеляційному провадженні є завершальним і практично визначальним елементом судового акта, у якому знаходять своє конкретне втілення висновки, сформовані судом апеляційної інстанції під час мотивування. Саме ця частина надає документу обов'язкової юридичної сили й визначає подальші процесуальні наслідки для учасників справи.

У резолютивній частині суд апеляційної інстанції чітко й однозначно формулює результати розгляду апеляційної скарги або заяви, визначає, залишено судові рішення без змін чи скасовано або змінено, а також установлює порядок подальших процесуальних дій. Вона також може містити окремі доручення щодо виконання судового рішення, визначення обов'язків сторін та інших учасників процесу, а також зазначення строків для їх виконання.

Значення резолютивної частини полягає в тому, що вона забезпечує реалізацію правових наслідків апеляційного перегляду і конкретизує права й обов'язки учасників судового процесу. Чіткість формулювань у цій частині документа є критично важливою для забезпечення правової визначеності, дотримання принципів законності та змагальності, а також для можливості подальшого виконання судового акта або його оскарження в касаційному порядку. Таким чином, резолютивна частина є не лише завершальною, а й регулятивною складовою апеляційного рішення, що гарантує практичну реалізацію апеляційного провадження.

Згідно зі ст. 384 ЦПК України законної сили постанова суду апеляційної інстанції набирає з дня її ухвалення.

Таким чином, підсумовуючи все зазначене, зауважимо, що вступна, описова, мотивувальна й резолютивна частини апеляційного судового акта утворюють органічну цілісність, у якій поєднуються процесуальна форма і зміст документа. Процесуальна форма забезпечує структурованість, чіткість і зрозумілість викладення, а зміст відображає сутність апеляційного перегляду, оцінки доказів і доводів, а також юридичну кваліфікацію спірних відносин. Поєднання форми

та змісту є необхідною умовою реалізації принципів законності, змагальності та процесуальної визначеності в цивільному судочинстві. Належне оформлення та наповнення апеляційної постанови гарантує ефективність апеляційного провадження, забезпечує своєчасний і безперешкодний судовий контроль за рішеннями суду першої інстанції та формує передумови для стабільного й передбачуваного функціонування цивільного процесу в цілому.

Апеляційна ухвала й рішення суду апеляційної інстанції, будучи самостійними процесуальними актами-документами, відображають тісний взаємозв'язок форми та змісту як ключових категорій цивільного процесу. Форма апеляційного акта забезпечує структурованість, чіткість викладення та дотримання встановлених процесуальних стандартів, тоді як зміст закріплює правові позиції суду, оцінку доказів, доводів сторін і підстави прийняття рішення. Єдність форми та змісту створює передумови для належного функціонування апеляційного провадження, гарантує законність і обґрунтованість судових актів, а також реалізацію принципів процесуальної рівності та змагальності сторін. У ширшому значенні апеляційні акти виступають фундаментальними елементами цивільного процесу, оскільки саме через них формується процесуальний режим, забезпечується ефективність контролю за рішеннями суду першої інстанції та зміцнюється довіра до системи правосуддя в цілому.

6.2. Процесуальні акти-документи в касаційному провадженні

Як визначає ЦПК України (ст. 389), сторони та інші особи, які беруть участь у справі, а також особи, які не брали участь у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права й обов'язки, мають право оскаржити в касаційному порядку рішення і ухвали суду першої інстанції після їх перегляду в апеляційному порядку, а також рішення і ухвали апеляційного суду.

Можливість перевірки законності судових рішень не лише в апеляційному, а й у касаційному порядку є додатковою гарантією захис-

ту суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів громадян, юридичних осіб і держави. Завданням суду касаційної інстанції є забезпечення суворого й неухильного додержання судами норм матеріального і процесуального права, однакового та правильного застосування законодавства.

П. І. Шевчук зазначає, що касаційна стадія цивільного процесу є екстраординарною (виключною). На цій стадії забезпечується додаткова перевірка судових актів. При цьому можуть бути переглянуті будь-які судові акти, у тому числі й ті, які не підлягають перегляду в апеляційному порядку. Науковець зазначає, що, як і будь-яка інша стадія, перегляд судових рішень, які набрали законної сили, має свої специфічні ознаки, що відрізняють цю стадію від інших стадій процесу, у тому числі від провадження в суді апеляційної інстанції¹. На думку В. І. Тертишнікова, касацію слід визначати не як стадію цивільного процесу, а як провадження, як передбачає ЦПК України, оскільки вона сама складається із стадій: касаційного оскарження, подання скарги, підготовки справи до касаційного розгляду, попереднього розгляду справи, розгляду справи судом касаційної інстанції, постановлення ухвали й рішення суду касаційної інстанції тощо².

На нашу думку, касаційне оскарження рішень і ухвал суду все ж таки слід вважати стадією цивільного процесу, хоча й такою, яка має свої специфічні ознаки, що відрізняють її від інших стадій процесу, у тому числі від провадження в суді апеляційної інстанції, а саме: перегляд судових рішень у касаційному порядку можливий лише за касаційною скаргою (ст. 389 ЦПК України); підставами касаційного оскарження є неправильне застосування судом норм матеріального права чи порушення норм процесуального права; право на оскарження судових рішень у касаційному порядку не залежить від ціни й підстави позову (заяви), від розміру суми, належної до стягнення відповідно до рішення місцевого чи апеляційного суду; прийняті судом касаційної інстанції рішення або ухвали оскарженню не підлягають. Специфіка касаційного провадження проявляється також

¹ Шевчук П. І. Апеляційне і касаційне оскарження судових рішень. С. 18.

² Тертишніков В. І. Оскарження та перевірка судових рішень в касаційному порядку. Харків : Юрид. ін-т, 1991. С. 4.

у формалізованому процесуальному порядку його ініціювання, обмеженому колі підстав для перегляду судових актів, а також у виключній ролі суду касаційної інстанції у формуванні правових позицій, що мають орієнтувальне значення для правозастосовної діяльності судів загалом.

Виявлені специфічні ознаки касаційного оскарження зумовлюють особливий статус і функціональне призначення суду касаційної інстанції в системі цивільного судочинства. Саме через інституційну роль цього суду касаційне провадження набуває не лише процесуального, а й концептуально-правового змісту. У теоретичному вимірі суд касаційної інстанції постає як орган правового контролю та нормативної стабілізації, діяльність якого спрямована на забезпечення єдності судової практики й формування узгоджених підходів до тлумачення норм права. Водночас реалізація касаційних проваджень не передбачає повторного встановлення фактичних обставин справи, а ґрунтується на абстрагуванні від індивідуального спору з метою вироблення загальнообов'язкових правових орієнтирів. Таким чином, роль суду в касаційному провадженні слід розглядати як системоутворювальну, оскільки вона забезпечує баланс між стабільністю судових рішень і динамічним розвитком цивільного процесуального права.

Отже, функціональне призначення суду касаційної інстанції як органу правового контролю зумовлює особливу роль процесуальної форми в касаційному провадженні. Звернення до суду касаційної інстанції не є довільним актом реалізації права на судовий захист, а здійснюється виключно через чітко регламентовану процесуальну форму – касаційну скаргу, яка виступає юридично значущим процесуальним актом-документом. Саме через дотримання встановлених законом вимог до форми та змісту касаційної скарги забезпечується можливість реалізації касаційних повноважень суду відповідно до їх правової природи. У цьому зв'язку аналіз процесуальної форми касаційної скарги і її змістового наповнення є необхідною передумовою розкриття механізму доступу до касаційного перегляду й ефективного здійснення правового контролю в цивільному судочинстві.

Звернення до суду касаційної інстанції в сучасному цивільному процесі здійснюється у формі касаційної скарги як процесуального

акта-документа, подання якого підпорядковане чітко визначеним законом вимогам. Традиційно така форма реалізувалася шляхом подання письмового документа, однак розвиток цифрових технологій і впровадження електронного судочинства зумовили трансформацію способів процесуальної комунікації між учасниками процесу й судом. На сьогодні звернення до суду касаційної інстанції допускається також в електронному форматі через відповідні підсистеми Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ст. 43 ЦПК України) за умови дотримання вимог щодо електронного документа і його автентифікації. При цьому електронна форма касаційної скарги не змінює її правової природи, а виступає альтернативним способом реалізації встановленої процесуальної форми, зберігаючи обов'язковість змістових і структурних елементів, передбачених цивільним процесуальним законодавством.

Таким чином, запровадження можливості звернення до суду касаційної інстанції в електронній формі істотно впливає на механізм реалізації права на касаційне оскарження, змінюючи не його зміст, а умови процесуального доступу до суду. Електронна форма касаційної скарги сприяє підвищенню оперативності та процесуальній економії, водночас актуалізуючи значення процесуальної дисципліни й формалізму як гарантій належного здійснення правового контролю. Так, електронізація касаційного звернення посилює вимогу до чіткості структурування правової позиції скаржника, оскільки суд касаційної інстанції оцінює поданий документ виключно крізь призму його нормативно визначеної форми та змісту. Таким чином, електронна форма звернення не лише розширює доступ до касаційного перегляду, а й підсилює роль процесуальної форми як інструменту забезпечення ефективності, передбачуваності та правової визначеності цивільного судочинства.

Подання касаційної скарги – це один з основних способів оскарження судових ухвал і рішень, які набрали законної сили, у суді вищої інстанції (касаційному суді).

Отже, касаційна скарга є одним з основних документів у перегляді цивільної справи судом вищої інстанції, що дає змогу вести процес цілеспрямовано, зв'язати процесуальні дії суду першої інстан-

ції з діями суду другої інстанції, вирішувати питання про скасування рішення і передачу справи на новий розгляд або зміну судового рішення повністю чи частково.

Дотримання встановлених цивільним процесуальним законодавством вимог до форми та змісту касаційної скарги є фундаментальною умовою ефективного функціонування касаційного провадження та реалізації принципу правової визначності. У теоретичному плані процесуальна форма скарги виступає інструментом юридичної комунікації між суб'єктом оскарження і судом, а її зміст – носієм правової позиції, що підлягає контролю з точки зору правильності застосування норм матеріального та процесуального права. Відповідність цих елементів законодавчим критеріям забезпечує суддям-доповідачам можливість належного розгляду скарги й формування обґрунтованого рішення касаційної інстанції. Таким чином, процесуальна форма і зміст касаційної скарги набувають не тільки практичного, а й концептуального значення, оскільки вони виступають гарантією належного здійснення правового контролю та стабільності судової практики.

Питання процесуальної форми та змісту касаційної скарги розглядали В. І. Тертишніков¹ і Є. Ф. Мельник².

Так, В. І. Тертишніков розглядає форму та зміст касаційної скарги, не виходячи за рамки ЦПК України, указуючи на те, що закон зазначає основні вимоги щодо оскарження судового рішення. Якщо касаційна скарга не відповідає цим вимогам або не оплачена державним митом, до неї застосовуються правила ст. 139 ЦПК 1963 р. Аналіз позиції науковця свідчить, що він розглядає форму та зміст касаційної скарги відповідно до реквізитів, зазначених у законі, і не вбачає подальших перспектив розвитку форми та змісту цього процесуального документа. Є. Ф. Мельник розглядала право оскарження судового рішення, яке не обумовлене будь-якими обтяжуючими сторону вимогами. На її думку, вимоги закону щодо подачі касаційної скарги

¹ Тертишніков В. І. Оскарження та перевірка судових рішень в касаційному порядку. С. 5–6.

² Мельник Є. Ф. Касаційне оскарження судових рішень у цивільних справах. Київ : Вид-во Акад. наук УРСР, 1959. С. 16–17.

зведені до мінімуму й відповідають елементарним потребам чіткості та швидкості судочинства. Обов'язковою є письмова форма скарги. У ній потрібно вказати, яке рішення та чому вважається неправильним, і викласти прохання скаржника. Є. Ф. Мельник не приділяє великої уваги змісту касаційної скарги, указуючи на доступність і простоту оформлення та подачі касаційної скарги. Вона робить висновок, що скарга цілком правильно оцінюється як важлива гарантія свободи оскарження, як обставина, що полегшує реальне використання права на оскарження судових рішень.

Системний аналіз наукових праць у сфері цивільного процесу свідчить про те, що процесуальна форма і зміст касаційної скарги становлять нерозривне, функціонально взаємопов'язане ціле, яке виконує ключову роль у забезпеченні належного здійснення правосуддя. Форма скарги слугує інструментом організації та регламентації процесуальної комунікації, тоді як її зміст відображає юридичну позицію суб'єкта оскарження і дає суду змогу здійснювати контроль за правильністю застосування норм матеріального та процесуального права. Відтак дослідження процесуальної форми неможливе без урахування її змістового наповнення, і навпаки, змістова оцінка скарги передбачає аналіз відповідності її формальним критеріям. Загально-теоретичні підходи до визначення єдності форми та змісту касаційної скарги ще перебувають на стадії наукового становлення, що підкреслює динамічність розвитку юридичної доктрини й необхідності подальшого концептуального осмислення цих категорій як важливого елементу гарантій ефективного і передбачуваного правосуддя.

Слід зауважити, що належне підписання касаційної скарги особою, яка її подає, або її уповноваженим представником є ключовим процесуальним елементом, що забезпечує юридичну легітимність документа та встановлює відповідальність суб'єкта за зміст викладених у ньому положень. У випадку якщо скаргу подає представник, додавання до документа довіреності або іншого підтверджувального акта не лише формалізує його повноваження, а й гарантує дотримання принципу законності та прозорості процесуального спілкування із судом. Копіювання касаційної скарги та всіх доданих матеріалів відповідно до числа учасників процесу забезпечує рівність сторін, можли-

вість ознайомлення з доказами й аргументами, а також реалізацію змагальності в процесі. У сукупності ці процесуальні вимоги формують систему гарантій, яка дає змогу суду касаційної інстанції ефективно виконувати контрольну функцію, забезпечувати стабільність і передбачуваність судових рішень, а також підтримувати високі стандарти юридичної культури та процесуальної дисципліни в цивільному судочинстві.

Слід підкреслити, що з теоретичного погляду формалізація структури скарги й визнання її змістових елементів слугують не лише процедурною вимогою, а й інструментом забезпечення юридичної дисципліни, правової визначеності та стабільності судової практики. Процесуальна форма та зміст касаційної скарги виступають не просто адаптацією до змін законодавства, а відображають глибші концептуальні тенденції розвитку цивільного процесу й інтеграцію нових принципів у правозастосовну діяльність судів. Подальший аналіз касаційної скарги доцільно здійснювати через розгляд її структурних і змістових елементів, оскільки саме взаємодія форми та змісту забезпечує реалізацію процесуальної функції цього документа. Вивчення структури касаційної скарги дає змогу виділити обов'язкові складові, які визначають послідовність викладу аргументів і правових позицій, а аналіз змісту – оцінити достатність і обґрунтованість наведених фактів та правових доводів. Такий підхід не лише сприяє кращому розумінню функціональної ролі касаційної скарги в процедурі касаційного перегляду, але й відображає загальнотеоретичну закономірність: процесуальна форма без змісту втрачає ефективність, а зміст без визначеної форми не може бути адекватно реалізований у правовому полі. У цьому сенсі дослідження структури і змісту касаційної скарги є наступним логічним кроком у системному осмисленні механізмів касаційного провадження та ролі суду касаційної інстанції в забезпеченні стабільності цивільного судочинства.

Отже, касаційна скарга, відповідно до вимог ЦПК України, формується як цілісний процесуальний документ із чітко визначеними реквізитами, що забезпечують її правову ефективність. До обов'язкових елементів належать зазначення суду, до якого подається скарга, відомості про сторони і їхніх представників, виклад оскаржуваного рі-

шення та підстав для його перегляду, а також конкретні вимоги заявника й перелік доданих матеріалів. Законодавчо визначені реквізити скарги одночасно формують її процесуальну форму та змістове наповнення, забезпечуючи можливість суду касаційної інстанції здійснювати контроль за правильністю застосування норм матеріального і процесуального права. З теоретичної точки зору структура касаційної скарги виступає механізмом забезпечення юридичної дисципліни, передбачуваності та стабільності судових рішень, тоді як зміст слугує носієм правової позиції скажника й дає суду змогу реалізувати його контрольну функцію в процесі касаційного перегляду. Такий взаємозв'язок форми та змісту підкреслює концептуальну цінність касаційної скарги як ключового інструменту забезпечення ефективного та справедливого судочинства.

Касаційне оскарження є додатковою гарантією захисту суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів громадян, юридичних осіб і держави.

Сьогодні у ст. 392 ЦПК України зазначено форму та зміст касаційної скарги, яка повинна відповідати певним вимогам, зафіксованим у цій нормі права. Касаційна скарга, яка не відповідає за формою судового діловодства вимогам до цього процесуального акта-документа, повинна підлягати поверненню.

Крім установленної форми, передбачено низку вимог до касаційної скарги, які стосуються її змісту.

Суд, який розглядає справу в касаційному порядку, повинен приділяти увагу фактичній стороні справи, однак лише через призму критеріїв законності ухваленого рішення – шляхом перевірки додержання судом першої та апеляційної інстанцій норм матеріального і процесуального права, які встановлюють правила доказування; перевірки розподілу обов'язків доказування; належності й неприпустимості доказів; порядку збирання, надання та дослідження доказів¹.

Слід підкреслити також, що касаційна скарга виступає специфічним процесуальним документом, через який реалізується функція правового контролю за діяльністю судів першої та апеляційної інстан-

¹ Шевчук П. І. Апеляційне і касаційне оскарження судових рішень. С. 21.

цій. Її зміст повинен бути зосереджений на виявленні й аргументованому обґрунтуванні помилок у правозастосуванні, що мають юридичне значення для правильного вирішення справи. Така вимога зумовлена самою природою касаційного провадження, яке не передбачає повторного дослідження фактичних обставин, а спрямоване на перевірку дотримання судами норм матеріального та процесуального права. Концентрація уваги на конкретних недоліках судових актів дає змогу суду касаційної інстанції виконувати стабілізуючу функцію в системі цивільного судочинства, формуючи узгоджені правові підходи й забезпечуючи єдність судової практики. Отже, касаційна скарга трансформується з індивідуального засобу захисту прав в інструмент загальносистемного правового регулювання, що надає їй особливого теоретичного значення.

Кожна касаційна скарга, яка переглядається в касаційному провадженні, повинна відповідати критеріям допустимості, що в даному випадку становлять самостійну процесуально-правову категорію, яка визначає межі реалізації права на касаційний перегляд у цивільному судочинстві. У теоретичному вимірі вони виконують фільтраційну функцію, спрямовану на відмежування справ, які потребують касаційного втручання з огляду на значення правового питання, від тих, у яких повторний перегляд не відповідав би призначенню касаційної інстанції. До таких критеріїв належить, зокрема, дотримання встановлених законом строків звернення, відповідність касаційної скарги вимогам процесуальної форми та змісту, а також наявність визначених законодавством підстав для касаційного перегляду, що свідчать про можливі помилки в застосуванні норм матеріального чи процесуального права. З доктринальної точки зору інститут допустимості касаційної скарги забезпечує баланс між принципом доступу до правосуддя та потребою в стабільності судових рішень, водночас підкреслюючи особливу роль касаційного суду як органу правового, а не фактичного контролю.

Таким чином, подання касаційної скарги з боку касаційного суду повинне оцінюватися за певними критеріями допустимості касаційного перегляду, яка, вважаємо, являє собою сукупність нормативно визначених процесуально-правових умов, дотримання яких є передумою

мовою реалізації касаційного контролю та відкриття касаційного провадження в цивільному судочинстві. Критерії допустимості касаційного перегляду в цивільному судочинстві слугують інструментом нормативного впорядкування касаційної стадії та визначають межі реалізації права на касаційне оскарження. Їх функціональне призначення полягає в забезпеченні вибіркового доступу до касаційного суду з урахуванням правової природи цієї інстанції як органу правового контролю. Через дотримання критеріїв допустимості процесуальна форма цивільного судочинства набуває стабілізуючого значення, оскільки унеможливорює безсистемний перегляд судових рішень і сприяє концентрації касаційного втручання на справах, що мають принципове значення для формування єдності судової практики. У теоретичному вимірі критерії допустимості касаційного перегляду відображають баланс між принципом доступу до правосуддя та вимогою правової визначеності, трансформуючи касаційне провадження в механізм системного правового регулювання.

Отже, критерії допустимості касаційного перегляду доцільно класифікувати залежно від їх функціонального призначення та процесуально-правової природи на *формальні та змістові*. Такий поділ дає змогу комплексно розкрити механізм доступу до касаційної інстанції та підкреслити значення процесуальної форми в цивільному судочинстві.

Так, формальні критерії допустимості для касаційної скарги охоплюють саме процесуальні вимоги, дотримання яких є необхідною передумовою руху касаційної скарги. До них належать дотримання встановлених законом строків звернення до суду касаційної інстанції, відповідність касаційної скарги вимогам щодо її форми та структури, належне оформлення повноважень представника, а також виконання обов'язку щодо подання копій скарги й доданих матеріалів для інших учасників справи. У теоретичному аспекті формальні критерії виконують упорядковуючу функцію, забезпечуючи процесуальну дисципліну й передбачуваність касаційного оскарження.

Водночас змістові критерії допустимості пов'язані з правовою сутністю касаційного перегляду й визначають, чи відповідає скарга функціональному призначенню касаційної інстанції, вони передба-

чають наявність у касаційній скарзі належно сформульованих підстав для перегляду судових рішень, що свідчать про можливе неправильне застосування норм матеріального або процесуального права судами нижчих інстанцій. Саме змістові критерії забезпечують реалізацію контрольної та стабілізуючої ролі касаційного суду, спрямовуючи його діяльність на вирішення правових, а не фактичних питань.

Таким чином, у сукупності формальні та змістові критерії допустимості касаційного перегляду формують цілісну систему процесуально-правових умов, що дає змогу поєднати доступ до правосуддя з потребою в стабільності судових рішень і єдності судової практики.

Вважаємо також, що можна провести певну класифікацію критеріїв допустимості касаційного перегляду *за характером застосування* з огляду на особливості процесуальної форми касаційного провадження. Так, їх слід ділити на *обов'язкові та оціночні*, де обов'язкові критерії допустимості мають імперативний характер і підлягають безумовному застосуванню судом касаційної інстанції. Вони охоплюють процесуально визначені умови, дотримання яких є необхідною передумовою відкриття касаційного провадження, зокрема своєчасність подання касаційної скарги, відповідність її встановленим вимогам щодо форми та змісту, належне оформлення представництва й виконання обов'язків щодо подання копій процесуальних документів іншим учасникам справи. У теоретичному вимірі ці критерії виконують гарантувальну функцію, забезпечуючи процесуальну визначеність і стабільність касаційної процедури. У свою чергу оціночні критерії допустимості передбачають здійснення судом касаційної інстанції правової оцінки змісту касаційної скарги з урахуванням її відповідності функціональному призначенню касаційного перегляду. Йдеться про встановлення наявності правових підстав для втручання касаційного суду, зокрема про значущість порушеного правового питання, можливість неправильного застосування норм матеріального або процесуального права чи необхідність забезпечення єдності судової практики. Такі критерії мають дискретний характер і дають суду змогу концентрувати касаційний контроль на справах, що мають системне правове значення.

Таким чином, узгоджене застосування обов'язкових і оціночних критеріїв допустимості касаційного перегляду забезпечує баланс між формалізованою процесуальною формою цивільного судочинства та гнучкістю правового регулювання, що є необхідним для ефективного функціонування касаційної інстанції.

Узгоджене застосування обов'язкових і оціночних критеріїв допустимості безпосередньо пов'язане з процесом формування правової позиції касаційного суду. Першим етапом у цій діяльності є аналіз доводів, викладених скаржником, щодо фактичних обставин справи й норм права, на які посилався суд першої та апеляційної інстанцій. Саме аргументована позиція заявника дає змогу касаційному суду оцінити законність і обґрунтованість рішень попередніх інстанцій та точніше ідентифікувати моменти, де могло статися неправильне застосування норм матеріального або процесуального права. У цьому аспекті процес відшукування правової норми перетворюється на системну процедуру правової інтерпретації, а правильність визначення та застосування цієї норми стає ключовим показником законності судового рішення. Такий підхід підкреслює взаємозв'язок між критеріями допустимості касаційного перегляду й фундаментальною функцією касаційного суду як органу контролю за дотриманням права в цивільному судочинстві.

Право визначити прохання особи, яка подає скаргу, належить тільки скаржнику. Суд вищої інстанції не має права змінювати прохання касаційних вимог за своєю ініціативою. Навпаки, в обов'язки суду входить розгляд прохання особи, яка подає скаргу, з дотриманням закону і з тих підстав, які заявлено. Відсутність у касаційній скарзі матеріально-правових вимог чи правових підстав спричиняє повернення касаційної скарги.

Відсутність переліку письмових матеріалів, що додаються до скарги, не дає змоги здійснювати належний облік документів, які надходять на адресу суду з касаційною скаргою. А це не дає цілковитої впевненості у факті їх передачі з касаційною скаргою.

Касаційну скаргу підписує особа, яка її подає, або її представник. Це положення у структурі змісту цього процесуального акта-документа вказує на заінтересованість і належність цієї особи до даної

справи. Для суду підпис на касаційній скарзі виступає ключовим механізмом гарантування відповідальності особи за викладені в документі процесуальні й матеріально-правові положення. Він підтверджує правомірність представлених доводів щодо юридичних і фактичних обставин справи, а також зафіксованих доказів, що вже були використані на попередніх стадіях розгляду. А підпис є не лише формальним реквізитом, а процесуальним інструментом забезпечення належного правового контролю, підкріплюючи достовірність і обґрунтованість доводів скаржника перед касаційним судом.

До касаційної скарги, поданої представником, повинна бути додана довіреність або інший документ, що посвідчує повноваження представника, якщо у справі немає підтвердження такого повноваження. Особа, якій видана довіреність, зобов'язана особисто здійснювати ті дії, на які вона уповноважена.

Касаційна скарга подається в суд з її копіями й додатковими матеріалами в кількості примірників відповідно до числа осіб, які брали участь у справі. Зазначене правило дає змогу таким особам підготуватися до судового розгляду, визначити позицію щодо доводів, наведених у касації, викласти свої заперечення в письмовій формі.

Таким чином, проведений аналіз питань, що стосуються форми та змісту касаційної скарги, дає підстави для низки важливих теоретичних і практичних висновків стосовно правових вимог до цього процесуального документа. Дотримання встановлених законодавством норм щодо оформлення та структури касаційної скарги є критичною умовою її прийняття суддею-доповідачем і початку касаційного провадження. Процесуальна форма та зміст скарги не лише забезпечують належну формальну належність документа, а й слугують інструментом реалізації прав скаржника, даючи йому змогу чітко й аргументовано викласти свої претензії щодо можливого неправильного застосування норм матеріального права або порушення процесуальних правил судами нижчих інстанцій. Належне оформлення касаційної скарги гарантує, що всі докази й матеріали справи будуть представлені в повному обсязі, а аргументація заявника буде зрозумілою для суду, що сприяє об'єктивному й ефективному здійсненню контролю за законністю судових рішень. У сукупності дотримання процесуаль-

ної форми та змісту скарги формує фундамент для стабільного й передбачуваного функціонування касаційного провадження, забезпечуючи поєднання інтересів учасників процесу з принципами правової визначеності й верховенства права.

Визначені у ст. 392 ЦПК України вимоги щодо форми та змісту касаційної скарги мають юридичне значення. Їх недодержання тягне настання процесуальних наслідків.

Проведений аналіз вимог до форми та змісту касаційної скарги дає змогу окреслити вихідні процесуальні передумови касаційного перегляду судових рішень. Водночас логічним продовженням такого дослідження є звернення до результуючого процесуального акта касаційної інстанції – касаційної ухвали, яка матеріалізує наслідки розгляду касаційної скарги й відображає реалізацію судом повноважень у межах касаційного провадження. Саме через аналіз касаційної ухвали можливо комплексно оцінити взаємозв'язок між процесуальними вимогами, установленими до касаційної скарги, і правовими наслідками їх дотримання або порушення.

Отже, касаційна ухвала за своїм змістом повинна ділитися на чотири частини: вступну, описову, мотивувальну й резолютивну.

Вступна частина ухвали повинна містити: час і місце її постановлення; найменування суду; прізвища й ініціали головуючого і суддів; прізвища й ініціали секретаря судового засідання; найменування справи й імена (найменування) осіб, які беруть участь у справі. Вступна частина касаційної ухвали, як і інших судових постанов, відповідає на питання, хто, де, коли і з яких умов постановив дану ухвалу. Викладення вступної частини касаційної ухвали підвищує переконливість акта й утворює логічну основу для подальших міркувань і висновків суду.

Ця частина касаційної ухвали постає самостійним структурним елементом судового акта, що концентрує в собі базові процесуальні й концептуальні характеристики касаційного провадження. Її значення виходить за межі суто реквізитного оформлення, оскільки саме на цьому етапі відбувається первинна юридична кваліфікація спору в межах касаційного перегляду, визначаються межі судового контролю за законністю та однаковістю застосування норм права, а також

фіксується процесуальний статус учасників. У теоретичному вимірі вступна частина виконує функцію «процесуального фільтра», який забезпечує трансформацію касаційної скарги в предмет судового розгляду, узгоджуючи індивідуальний інтерес сторін із публічним завданням касаційної інстанції – формування сталої та передбачуваної судової практики. Такий підхід дає підстави розглядати вступну частину касаційної ухвали як елемент механізму правової визначеності й інституційної довіри до судової влади.

У теорії цивільного процесу вступна частина касаційної ухвали виконує комплекс взаємопов'язаних функцій, які визначають її самостійне значення у структурі судового акта. Передусім їй притаманна ідентифікаційна функція, що полягає в закріпленні юридично значущих ознак справи, суб'єктного складу та процесуального статусу учасників, завдяки чому ухвала набуває індивідуалізованого характеру та процесуальної визначеності. Юрисдикційно-окреслювальна функція вступної частини забезпечує встановлення меж касаційного перегляду, фіксуючи підстави звернення до касаційної інстанції та тим самим запобігаючи виходу суду за межі наданих йому повноважень. Водночас вступна частина реалізує легітимацийну функцію, оскільки через належне відображення складу суду, форми провадження та процесуальних реквізитів підтверджує законність і авторитетність судового волевиявлення. Особливого значення набуває комунікативно-орієнтаційна функція, спрямована на забезпечення зрозумілості ухвали для учасників процесу й формування в них обґрунтованих очікувань щодо логіки подальшого судового аналізу. У сукупності зазначені функції зумовлюють те, що вступна частина касаційної ухвали виступає не формальним вступом, а структурним елементом, який інтегрує приватний процесуальний інтерес із публічно-правовим завданням касаційної інстанції щодо забезпечення єдності та стабільності судової практики.

Усвідомлення функціонального навантаження та процесуального значення вступної частини касаційної ухвали створює необхідні теоретичні передумови для подальшого аналізу її внутрішньої структури. Логічним продовженням такого дослідження є звернення до описової частини касаційної ухвали, у межах якої відбувається процесуальне

відтворення обставин справи, позиції учасників і змісту касаційних доводів. Саме описова частина забезпечує зв'язок між формалізованими реквізитами судового акта і його мотивувальним наповненням, виконуючи роль змістового підґрунтя для подальшої правової оцінки судом касаційної інстанції.

Описова частина касаційної ухвали виконує функцію процесуального відображення перебігу й меж касаційного перегляду справи. У ній концентровано викладають відомості про предмет спору, зміст судових рішень судів нижчих інстанцій, суб'єктний склад учасників процесу, а також формулюють вимоги касаційної скарги й основні доводи, на яких вони ґрунтуються. Крім того, за наявності відповідних процесуальних документів, у цій частині фіксують позицію інших учасників справи щодо поданої касаційної скарги. Описова частина касаційної ухвали має інформативний та нейтральний характер і не передбачає надання судом касаційної інстанції правової оцінки наведеним аргументам, забезпечуючи тим самим логічну та процесуальну послідовність переходу до мотивувальної частини судового рішення.

Ця частина касаційної ухвали займає проміжне, але концептуально значуще місце у структурі судового акта, виконуючи функцію процесуальної «нарації», через яку матеріалізується предмет касаційного перегляду. У цій частині суд не здійснює правового оцінювання, проте формує цілісне уявлення про рух справи, зміст оскаржуваних рішень і аргументацію сторін, що надає подальшому мотивуванню внутрішньої логічної узгодженості. Таким чином, описова частина слугує змістовим мостом між формалізованою вступною частиною та аналітично насиченою мотивувальною частиною касаційної ухвали. Описову частину в теоретичному контексті слід розглядати як елемент процесуальної об'єктивації спору, у межах якого індивідуальні доводи касаційної скарги трансформуються в предмет судового пізнання касаційної інстанції. Через фіксацію позицій сторін, обсягу оскарження та змісту вимог заявника ця частина ухвали забезпечує збереження процесуального балансу між диспозитивністю та активною роллю суду, унеможливляючи довільне розширення або звуження меж касаційного перегляду.

Особливого значення набуває функціональний аспект описової частини, який проявляється в її орієнтаційній та гарантувальній ролі. З одного боку, вона слугує орієнтиром для самого суду касаційної інстанції при формуванні мотивувальної позиції, з іншого, – гарантує учасникам процесу, що їхні доводи належним чином зафіксовані та враховані у структурі судового акта. Саме тут описова частина виступає інструментом забезпечення принципів змагальності, рівності сторін і процесуальної прозорості касаційного провадження.

У системному аспекті описова частина касаційної ухвали має самостійне значення для забезпечення передбачуваності судової практики, оскільки саме через неї стає можливим відстеження того, які аргументи й фактичні обставини були винесені на рівень касаційного розгляду. Такий підхід дає підстави розглядати описову частину не як суто допоміжний елемент, а як складову механізму формування правової визначеності й довіри до результатів касаційного перегляду.

Сформоване в описовій частині касаційної ухвали процесуальне підґрунтя, що відображає обставини справи й доводи учасників, об'єктивно зумовлює необхідність їх правової оцінки судом касаційної інстанції. Саме на цьому етапі відбувається перехід від фіксації процесуального матеріалу до його нормативного осмислення, яке знаходить своє вираження в мотивувальній частині касаційної ухвали. Вона виступає центральним елементом судового акта, у межах якого реалізується інтелектуальна та правозастосовна функції касаційного суду.

Згідно з ЦПК України мотивувальна частина має містити зазначення мотивів, з яких суд касаційної інстанції виходив при постановленні ухвали, і положення закону, яким він керувався. Значення мотивувальної частини касаційної ухвали полягає в тому, що вона є кінцевим висновком суду щодо правильності перевірюваних у касаційному порядку постанов нижчестоящих судів. Мотиви касаційної ухвали в логічному розумінні є основою висновків касаційного суду із цивільних справ.

Мотивувальна частина касаційної ухвали є концептуальним ядром судового акта, оскільки саме в ній відбувається зіставлення доводів касаційної скарги з вимогами процесуального й матеріального права.

На цьому етапі суд касаційної інстанції здійснює перевірку правильності застосування норм права судами нижчих інстанцій, утверджуючи своє призначення як органу правового контролю, а не повторно-го розгляду справи по суті. Мотивувальну частину доцільно розглядати як форму зовнішнього вираження внутрішнього переконання, що ґрунтується на принципах законності, обґрунтованості та правової аргументації. На цьому етапі відбувається логічне впорядкування правових позицій, інтерпретація норм права і їх узгодження з установленними у справі обставинами, що надає касаційній ухвалі ознак раціональності й передбачуваності.

Отже, особливе значення мотивувальної частини полягає в її прецедентно-орієнтаційній функції, оскільки правові висновки касаційної інстанції виходять за межі конкретної справи та впливають на формування сталої судової практики. Через мотивування суд не лише вирішує індивідуальний спір, а й транслює стандарти тлумачення і застосування норм права, забезпечуючи єдність правозастосування та реалізацію принципу правової визначеності.

У гарантувальному аспекті мотивувальна частина касаційної ухвали виконує роль процесуального запобіжника від судової сваволі, оскільки зобов'язує суд обґрунтувати причини прийнятого рішення та надати відповіді на істотні доводи касаційної скарги. Такий обов'язок мотивування виступає необхідною умовою довіри до судового рішення та ефективної реалізації права на справедливий судовий розгляд.

Таким чином, у системному підході мотивувальна частина касаційної ухвали інтегрує індивідуально-процесуальний і публічно-правовий виміри касаційного провадження, поєднуючи захист прав конкретних учасників із завданням розвитку правової системи в цілому. Саме через мотивування касаційна ухвала набуває не лише завершеності як процесуальний акт, а й значення джерела правової аргументації для подальшої правозастосовної практики.

Завершальним етапом правового осмислення доводів касаційної скарги, здійсненого в мотивувальній частині касаційної ухвали, є формулювання чіткого й однозначного процесуального волевиявлення суду касаційної інстанції. Саме така функція реалізується в резолю-

тивній частині касаційної ухвали, що забезпечує трансформацію правових висновків суду в конкретні процесуальні наслідки для учасників справи й судів нижчих інстанцій.

У резолютивній частині мають бути зазначені висновок суду касаційної інстанції, розподіл судових витрат, строк і порядок набрання ухвалою законної сили та її оскарження. У разі відхилення касаційної скарги в ухвалі зазначають мотиви її відхилення.

У разі скасування судового рішення і направлення справи на новий розгляд в ухвалі повинно бути зазначено, які порушення права були допущені судом першої або апеляційної інстанцій.

Такий правовий вигляд на цей час має касаційна ухвала.

Зазначимо, що резолютивна частина касаційної ухвали виступає кульмінаційним елементом судового акта, у якому концентрується владне процесуальне рішення суду касаційної інстанції. Вона фіксує підсумковий результат касаційного перегляду, визначаючи подальшу процесуальну долю судових рішень, що були предметом оскарження, а також окреслює межі обов'язковості прийнятого судом волевиявлення. У функціональному вимірі резолютивна частина реалізує приписувальну та імперативну функції, оскільки її положення мають обов'язковий характер і підлягають неухильному виконанню. Саме через резолютивну частину касаційна ухвала набуває властивостей акта застосування права, що здатний безпосередньо впливати на правове становище учасників процесу та спрямовувати подальший рух справи.

Таким чином, резолютивну частину касаційної ухвали доцільно розглядати як результат узгодження внутрішнього судового переконання, сформованого в мотивувальній частині, з вимогами процесуальної визначеності і юридичної техніки. Чіткість, однозначність і логічна завершеність резолютивних приписів є необхідною умовою ефективності судового захисту, оскільки будь-яка невизначеність у цій частині нівелює правозастосовне значення всього судового акта.

Резолютивна частина виступає певною гарантією касаційної ухвали за допомогою принципу правової визначеності, надаючи учасникам процесу чітке розуміння правових наслідків касаційного перегляду. Водночас вона виконує системоутворювальну роль, оскільки визначає

обов'язковість правових висновків касаційної інстанції для судів нижчих рівнів, сприяючи єдності та стабільності судової практики.

Отже, у цілісній структурі касаційної ухвали резолютивна частина завершує процесуальний цикл судового пізнання та правозастосування, поєднуючи аналітичний і владний компоненти судової діяльності. Відтак касаційна ухвала набуває завершеного характеру як процесуальний акт, що одночасно виконує функції захисту прав конкретних осіб і реалізації публічного інтересу в належному здійсненні правосуддя.

Таким чином, касаційна ухвала постає як цілісний і внутрішньо узгоджений процесуальний акт-документ, структура якого відображає послідовність реалізації повноважень суду касаційної інстанції від визначення процесуальних передумов розгляду справи до формування обов'язкового владного припису. Вступна, описова, мотивувальна й резолютивна частини касаційної ухвали не існують ізольовано, а перебувають у тісному функціональному взаємозв'язку, забезпечуючи логіку судового пізнання, обґрунтованість правових висновків і процесуальну визначеність результатів касаційного перегляду. Така структурна побудова дає підстави розглядати касаційну ухвалу не лише як форму фіксації судового волевиявлення, а як інструмент реалізації принципів законності, правової визначеності та єдності судової практики, що підкреслює її значення в механізмі ефективного судового захисту прав і законних інтересів учасників цивільного процесу.

Відповідно до положень ст. 416 ЦПК України суд касаційної інстанції, поряд з ухвалами, наділений повноваженнями ухвалювати постанови. При цьому постанова суду касаційної інстанції, як і інші судові рішення, має чітко визначену внутрішню структуру та складається зі вступної, описової, мотивувальної та резолютивної частин, що забезпечує її логічну завершеність, обґрунтованість і можливість належного виконання.

У подальшому науковому аналізі доцільно зосередити увагу на вступній частині судової постанови (рішення) суду касаційної інстанції як початковому структурному елементі процесуального акта, що формалізує здійснення касаційного провадження в цивільному судочинстві. Саме вступна частина забезпечує офіційне закріплення

факту здійснення правосуддя судом касаційної інстанції, ідентифікує судові рішення в системі процесуальних актів і окреслює його належність до відповідної стадії цивільного процесу. Її перегляд дає змогу простежити, яким чином законодавчі вимоги до форми судового рішення реалізуються на рівні найвищої судової інстанції та як вони відображають особливості касаційного перегляду.

Вступна частина рішення повинна містити: час і місце його ухвалення; найменування суду; прізвища й ініціали головуючого і суддів; прізвища й ініціали секретаря судового засідання; найменування справи й імена (найменування) осіб, які беруть участь у справі.

Слід підкреслити характерне функціональне призначення вступної частини судового рішення касаційної інстанції, яке полягає у виконанні низки взаємопов'язаних процесуальних функцій. Передусім вона виконує ідентифікаційну функцію, визначаючи суд, склад суду, сторін та інших учасників справи, а також процесуальний характер розгляду. Водночас вступна частина реалізує процесуально-організаційну функцію, оскільки фіксує процесуальні передумови ухвалення рішення та засвідчує дотримання встановленого порядку касаційного розгляду. Не менш важливою є і гарантувальна функція, адже належне оформлення вступної частини слугує підтвердженням законності складу суду та прозорості здійснення правосуддя.

Значення вступної частини судового рішення касаційної інстанції для процесуальної форми цивільного судочинства полягає в тому, що вона виступає своєрідним формально-юридичним «каркасом» усього судового акта. Саме через вступну частину забезпечується єдність і визначеність процесуальної форми самого процесуального акта-документа з дотриманням реалізації принципів законності, публічності та правової визначеності. Вона створює нормативно впроваджену основу для подальшого викладення мотивів і резолютивних приписів суду, а також сприяє уніфікації судової практики касаційної інстанції, що є важливою умовою стабільності й передбачуваності цивільного судочинства в цілому.

Логічним продовженням аналізу структури судової постанови (рішення) касаційної інстанції є звернення до описової частини, яка

забезпечує зв'язок між формальною фіксацією судового розгляду й подальшим обґрунтуванням правової позиції суду. Перехід до дослідження цієї частини зумовлений тим, що саме в ній концентрується інформаційна основа касаційного перегляду, необхідна для розуміння предмета спору й меж судового контролю за рішенням судів нижчих інстанцій.

В описовій частині повинно бути зазначено: короткий зміст вимог заявника й рішень судів першої та апеляційної інстанцій; короткий зміст вимог касаційної скарги; узагальнені доводи особи, яка подала касаційну скаргу; узагальнений виклад позицій інших осіб, які беруть участь у справі; установлені судами першої та апеляційної інстанцій обставини у справі.

Описова частина судового рішення касаційної інстанції виконує комплекс процесуально значущих функцій. Насамперед вона реалізує інформаційно-узагальнювальну функцію, оскільки містить стислий виклад обставин справи, зміст судових рішень судів першої та апеляційної інстанцій, а також відображає вимоги й основні доводи касаційної скарги. Поряд із цим описова частина виконує орієнтаційну функцію, визначаючи межі касаційного перегляду й окреслюючи коло питань, які підлягають правовій оцінці судом касаційної інстанції. Водночас вона зберігає нейтральний характер і не містить самостійних правових висновків, що є необхідною умовою процесуальної послідовності судового рішення.

Процесуальне значення описової частини судового рішення касаційної інстанції для цивільного судочинства полягає в тому, що вона забезпечує цілісність і впорядкованість процесуальної форми судового акта. Через належне формування описової частини досягається баланс між формалізованістю судового рішення і його зрозумілістю для учасників справи, а також створюються передумови для чіткого й аргументованого викладення мотивувальної частини. Таким чином, описова частина виступає ключовою ланкою, що поєднує вступну частину з мотивами й резолютивними приписами суду касаційної інстанції, забезпечуючи внутрішню логіку та стабільність процесуальної форми цивільного судочинства.

Змістовим продовженням судової постанови касаційної інстанції є мотивувальна частина, у якій інформаційно окреслені обставини справи трансформуються в правову аргументацію суду. Саме на цьому етапі суд касаційної інстанції здійснює інтелектуально-правову діяльність, спрямовану на перевірку правильності застосування норм матеріального та процесуального права судами попередніх інстанцій. Перехід до аналізу мотивувальної частини є логічно зумовленим, оскільки вона слугує центральною ланкою судового рішення, що поєднує фактичну основу справи з остаточними процесуальними висновками суду.

Мотивувальна частина повинна містити: мотиви, на підставі яких суд касаційної інстанції змінив або скасував судові рішення та ухвалив нове рішення; чи були і ким порушені, не визнані або оспорені права, свободи чи інтереси, за захистом яких мало місце звернення до суду; назву статті, її частину, абзац, пункт, підпункт закону, на підставі якого вирішено справу, а також процесуального закону, якими суд керувався.

Ця частина судового рішення касаційної інстанції виконує ключову обґрунтовальну й контрольну функції в цивільному судочинстві. У ній суд формулює правову оцінку доводів касаційної скарги, аналізує аргументи учасників справи, застосовує відповідні норми матеріального та процесуального права, а також мотивує відхилення або припинення касаційних вимог. Особливістю мотивувальної частини рішення касаційної інстанції є її спрямованість не на повторне встановлення фактичних обставин справи, а на перевірку юридичної коректності судових рішень нижчих інстанцій, що підкреслює її специфічну роль у системі судового контролю.

Значення мотивувальної частини судового рішення касаційної інстанції для процесуальної форми цивільного судочинства полягає в забезпеченні принципів законності, правової визначеності і єдності судової практики. Саме через мотивувальну частину реалізується обов'язок суду надавати належне та зрозуміле обґрунтування прийнятого рішення, що є необхідною передумовою довіри до судової влади й передбачуваності правозастосування. Вона формує методо-

логічні орієнтири для судів нижчих інстанцій та водночас виступає засобом інтерпретації норм права, сприяючи стабільності й послідовності процесуальної форми цивільного судочинства.

Завершальним елементом структури судового рішення касаційної інстанції є резолютивна частина, до аналізу якої доцільно перейти після дослідження мотивувальної частини як логічного та змістового підґрунтя остаточних висновків суду. Саме мотивувальна частина формує правову основу резолютивних приписів, тоді як резолютивна частина концентрує результат касаційного перегляду в чітко визначеній процесуальній формі. Такий перехід від аргументації до імперативного формування судової волі забезпечує внутрішню завершеність судового рішення як єдиного процесуального акта.

У резолютивній частині мають міститися: висновок про скасування чи зміну рішення, задоволення позову або відмову в позові повністю чи частково; розподіл судових витрат; строк і порядок набрання рішенням законної сили і його оскарження.

Так, ця частина судового рішення касаційної інстанції виконує вирішальну приписувальну й завершальну функції в цивільному судочинстві. У ній суд касаційної інстанції формулює остаточні висновки щодо результатів розгляду касаційної скарги, визначає правові наслідки перегляду судових рішень нижчих інстанцій, а також закріплює обов'язкові для виконання процесуальні приписи. Особливістю резолютивної частини є її чіткість, лаконічність і однозначність, що виключає можливість різного тлумачення волі суду й забезпечує ефективну реалізацію прийнятого рішення.

Отже, значення резолютивної частини судового рішення касаційної інстанції для процесуальної форми цивільного судочинства полягає в тому, що саме вона надає судовому рішення властивостей юридичної завершеності й обов'язковості. Через резолютивну частину реалізується принцип обов'язковості судових рішень, а також досягається функціональна єдність усіх структурних елементів судового акта. Вона виступає фінальним процесуальним вираженням правосуддя в касаційній інстанції та водночас забезпечує стабільність, визначеність і передбачуваність цивільного судочинства в цілому.

Рішення та ухвали суду касаційної інстанції проголошуються за правилами, установленими ст. 268 ЦПК України.

Таким чином, проведений аналіз структурних елементів судових рішень і касаційних ухвал суду касаційної інстанції дає підстави для висновку, що касаційний розгляд у цивільному судочинстві характеризується якісно відмінною процесуальною природою порівняно з розглядом справ у судах першої та апеляційної інстанцій. Ця відмінність зумовлена не лише особливим предметом касаційного перегляду, а й специфікою процесуальної форми відповідних судових актів, які виконують функцію правового контролю за правильністю застосування норм матеріального та процесуального права.

Судові рішення та касаційні ухвали касаційної інстанції, будучи різними за процесуальним призначенням, мають спільну структурну логіку, що виявляється в послідовності вступної, описової, мотивувальної та резолютивної частин. Водночас наповнення цих частин відображає контрольний, а не правовстановлювальний характер діяльності суду касаційної інстанції. Саме через особливості змісту мотивувальної та резолютивної частин реалізується ключова функція касаційного провадження – забезпечення єдності судової практики, правової визначеності та стабільності цивільного судочинства.

Також зауважимо, що касаційний перегляд справ істотно впливає на розвиток процесуальної форми цивільного судочинства, оскільки формує стандарти обґрунтування судових рішень, вимоги до їх логічної завершеності і юридичної визначеності. Судові рішення і касаційні ухвали касаційної інстанції виступають не лише процесуальними актами-документами вирішення конкретної справи, а й засобом нормативно-орієнтувального впливу на правозастосовну практику судів нижчих інстанцій.

Таким чином, значення судових постанов касаційного суду виходить за межі індивідуального процесуального результату. Ці процесуальні акти-документи є важливими елементами механізму формування і вдосконалення процесуальної форми та змісту цивільного судочинства в цілому, забезпечуючи баланс між формалізованістю судового процесу й ефективним захистом прав і законних інтересів учасників цивільних правовідносин.

6.3. Процесуальні акти-документи в процесі виконання судових рішень

Виконавче провадження в Україні – це виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб), що підлягають примусовому виконанню в разі невиконання їх у добровільному порядку.

У процесі виконавчого провадження можуть виникнути не тільки адміністративні процесуально-виконавчі правовідносини, а й цивільно-процесуальні, при яких використовуються певні, затверджені ЦПК України процесуальні акти-документи.

Діяльність суду у виконавчому провадженні завжди визначається окремими нормативними актами, а саме Цивільним процесуальним кодексом, Кримінальним процесуальним кодексом, Кодексом України про адміністративні правопорушення та ін.

У сучасних умовах розвитку правової системи виконавче провадження вже не може розглядатися виключно в межах цивільного процесуального права, оскільки за своїм змістом і функціональним призначенням воно виходить за рамки класичної судової процедури розгляду справи. Водночас повне відокремлення виконавчого провадження від сфери впливу цивільного процесуального права видається методологічно необґрунтованим, адже саме судове рішення в цивільній справі є первинною юридичною підставою для ініціювання та здійснення примусового виконання. Таким чином, виконавче провадження займає проміжне місце між судовою діяльністю та сферою примусового виконання рішень, що зумовлює його складну міжгалузеву природу.

Становлення виконавчого провадження як самостійного правового утворення ще не набуло остаточного теоретичного оформлення в юридичній науці. Відсутність єдиного підходу до визначення його галузевої належності зумовлена, зокрема, тим, що низка ключових процесуальних функцій цивільних судів загальної юрисдикції безпосередньо впливає на перебіг і результати виконавчого провадження. Такі функції не обмежуються винятково ухваленням судового рішення

ня по суті спору, а поширюються на подальші стадії реалізації судового захисту.

До функцій цивільних судів, що мають безпосереднє значення для виконавчого провадження, слід віднести насамперед функцію санкціонування примусового виконання, яка проявляється у видачі виконавчих документів і визначенні меж їх виконання. Важливою є також контрольна функція, що реалізується через розгляд скарг на дії чи бездіяльність органів і посадових осіб, які здійснюють примусове виконання рішень. Крім того, цивільні суди виконують коригувальну функцію, вирішуючи питання про зміну способу й порядку виконання судового рішення, відстрочку або розстрочку його виконання, а також про зміну сторони у виконавчому провадженні. У сукупності ці функції свідчать про тісний та системний зв'язок між цивільним судочинством і виконавчим провадженням.

Таким чином, виконавче провадження доцільно розглядати як самостійний, але функціонально залежний елемент механізму судового захисту цивільних прав. Його правова природа формується під безпосереднім впливом цивільного процесуального судочинства, що неможливе повну ізоляцію виконавчого провадження як від теорії цивільного процесу, так і від практики діяльності цивільних судів загальної юрисдикції.

Так, С. Я. Фурса визначає ці функції таким чином:

- 1) особлива зовнішня контрольна функція;
- 2) зв'язок між рішенням або ухвалою суду і їх виконанням зумовлюють особливі зв'язки між діяльністю суду й державною виконавчою службою, між Цивільним процесуальним кодексом України та Законом України «Про виконавче провадження», оскільки суду надані певні владні повноваження, що зумовлюються не тільки законодавством, а й правосвідомістю судді;
- 3) вирішення суттєвих питань виконавчого провадження: видача виконавчого документа, видача дубліката виконавчого документа, поновлення строку пред'явлення виконавчого документа до виконання, роз'яснення рішення, розстрочка й відстрочка виконання, зміна способу і порядку виконання, поворот виконання, вирішення питання про тимчасове влаштування дитини до дитячого або лікувального

закладу, про оголошення розшуку боржника або дитини, видача дозволу на виконання рішень іноземних судів та ін.¹

Підставами для виконання є судові рішення в цивільних справах, зокрема рішення, ухвали й постанови суду, які набрали законної сили або підлягають негайному виконанню відповідно до закону. Такі судові акти, у разі їх невиконання боржником у встановлений строк, підлягають примусовому виконанню. Примусове виконання судових рішень здійснюється органами державної виконавчої служби, що входить до системи органів Міністерства юстиції України, у порядку та спосіб, визначені Законом України «Про виконавче провадження».

Як правило, у примусовому порядку державні виконавці виконують рішення суду в цивільних справах, якими задоволено позовні вимоги про присудження боржника до вчинення певних дій або утримання від їх вчинення. До таких рішень належать, зокрема, рішення про присудження майна або грошових коштів, відібрання дитини, поновлення на роботі, виселення чи вселення, примусовий обмін житлового приміщення та інші рішення, виконання яких забезпечує реальне відновлення порушених або оспорюваних прав і законних інтересів учасників цивільного процесу.

Судові рішення, якими відмовлено в задоволенні позовних вимог про присудження, а також рішення про визнання чи встановлення юридичних фактів і правовідносин або про їх зміну (зокрема щодо перебування особи на утриманні, визнання договору недійсним, розірвання шлюбу тощо) за своєю правовою природою не потребують примусового виконання. Такі судові акти реалізуються шляхом настання визначених у них правових наслідків без необхідності застосування заходів державного примусу.

Водночас у частині вирішення питання про стягнення судових витрат або інших майнових зобов'язань, покладених судом на відповідну сторону, зазначені рішення можуть підлягати примусовому виконанню в порядку, установленому законодавством про виконавче провадження.

¹ Фурса С. Я. Виконавче провадження в Україні : навч. посіб. Київ : Атика, 2002. С. 102.

В іншій частині судові рішення про визнання або перетворення правовідносин не потребують примусового виконання, що зумовлено їх загальнообов'язковим характером і безпосереднім настанням передбачених ними правових наслідків. Такі рішення виступають самостійною правовою підставою для реалізації встановлених судом прав і правовідносин в інші передбачувані законом способи. Зокрема, реалізація судових актів, якими встановлюються, змінюються або визначаються правовідносини у сфері речових прав на нерухоме майно, здійснюється шляхом їх державної реєстрації компетентними органами у встановленому законом порядку. Така реєстрація має не лише техніко-обліковий, а й правовстановлювальний характер, оскільки саме з моменту внесення відповідного запису до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно судові рішення набуває реальної здатності породжувати юридичні наслідки для учасників правовідносин і третіх осіб. У цьому контексті діяльність органів державної реєстрації речових прав на нерухоме майно спрямована на забезпечення практичної імплементації судових актів шляхом видачі відповідних правовстановлювальних документів або внесення відомостей до реєстру щодо права власності на житловий будинок. Такий механізм слугує гарантією публічної достовірності речових прав, стабільності цивільного обороту й ефективності судового захисту, адже без належної державної реєстрації навіть законне й обґрунтоване судове рішення залишається позбавленим можливості повноцінної реалізації.

Також підкреслимо, що узгодженість процесуальної форми судового акта і, в даному випадку, адміністративно-реєстраційної процедури його виконання є ключовою умовою забезпечення принципу правової визначеності. Саме тому внесення відомостей про право власності на житловий будинок до відповідного державного реєстру слід розглядати не як факультативний елемент, а як невід'ємну складову механізму реалізації судових рішень у сфері цивільних відносин.

Крім того, судові рішення, що стосуються зміни або підтвердження правового статусу фізичної особи, реалізуються органами державної реєстрації актів цивільного стану шляхом проведення відповідних реєстраційних дій та видачі актових документів, зо-

крема свідочтв про розірвання шлюбу, про смерть особи тощо. У таких випадках судові рішення виступає правовою підставою для вчинення адміністративно-реєстраційних дій без застосування заходів примусового виконання.

Водночас примусовому виконанню підлягають ухвали суду у випадках, прямо передбачених законом, які за своїм змістом потребують застосування заходів державного примусу. До таких ухвал, зокрема, належать ухвали про забезпечення позову, виконання яких є необхідною умовою ефективного захисту прав і законних інтересів учасників цивільного процесу.

З точки зору правової доктрини виконавче провадження дедалі частіше постає як складне правове явище, що не вкладається в традиційні межі цивільного процесуального права. Його зміст і призначення виходять за рамки стадії судового розгляду справи, оскільки спрямовані на практичну реалізацію результатів судового захисту. Водночас ігнорування впливу цивільного судочинства на виконавче провадження є теоретично і практично необґрунтованим, адже саме судові рішення виступає вихідною юридичною підставою для виникнення відносин примусового виконання та визначає їх обсяг і межі. Воно досі не набуло однозначного визначення як самостійна галузь права, що зумовлено його міждисциплінарною природою та функціональною залежністю від діяльності судів загальної юрисдикції. Ця залежність проявляється не лише на етапі ухвалення судового рішення, а й у подальшому процесі його реалізації, де цивільні суди зберігають низку процесуальних повноважень, здатних безпосередньо впливати на хід і результати виконавчого провадження.

Зокрема, цивільні суди виконують функцію легітимації примусового виконання судових рішень, що виявляється у видачі передбачених законом виконавчих документів, які слугують правовою підставою для ініціювання та здійснення виконавчого провадження. Водночас саме суд уповноважений визначити допустимі межі реалізації судового рішення, встановлюючи обсяг і спосіб його виконання, а також надаючи оцінку правомірності дій чи бездіяльності суб'єктів примусового виконання. Цей підхід забезпечує баланс між ефективністю примусового виконання та дотриманням прав і законних інтересів

сторін виконавчого провадження, виступаючи гарантією судового контролю за реалізацією владних повноважень у цій сфері.

Окрім цього, суди наділені повноваженнями щодо коригування виконавчого провадження, зокрема шляхом вирішення питань про зміну способу й порядку виконання судового рішення, відстрочку або розстрочку його виконання, а також заміну сторін виконавчого провадження. Сукупність зазначених функцій свідчить про системний і триваючий вплив цивільного судочинства на сферу примусового виконання.

Таким чином, виконавче провадження доцільно розглядати як відносно самостійний елемент механізму захисту цивільних прав, що перебуває в стійкому функціональному зв'язку з цивільним процесуальним правом. Такий підхід дає змогу не лише точніше визначити його правову природу, а й обґрунтувати значення судової діяльності як необхідної умови ефективного та законного примусового виконання судових рішень.

Отже, зауважимо, що процесуальна форма виконавчого провадження визначається його специфічним призначенням – реалізацією юридично закріплених прав і обов'язків у практичній площині. На відміну від стадії розгляду справи в судах першої та апеляційної інстанцій виконавче провадження орієнтоване на виконання, а не на вирішення спору, що накладає особливі вимоги до процесуального оформлення дій і рішень. Формальна структура виконавчого провадження включає: відкриття провадження за заявою або постановою суду; визначення кола сторін і суб'єктів, які беруть участь у виконанні; фіксацію процесуальних дій органів виконавчої служби; завершення провадження через виконання або закриття справи.

Виконавче провадження ґрунтується на поєднанні традиційних засад цивільного судочинства та специфічних вимог примусового виконання, а саме:

- принцип законності забезпечує відповідність дій органів виконавчої влади нормам матеріального та процесуального права;
- принцип обов'язковості виконання судових рішень гарантує реалізацію судового захисту в практичній площині;

- принцип ефективності передбачає оперативне й результативне здійснення виконавчих дій;
- принцип рівності учасників процесу забезпечує збалансованість прав і обов'язків сторін у виконавчому провадженні;
- принцип процесуальної визначеності формує прозору й зрозумілу процедуру примусового виконання та внеможливлує довільне тлумачення дій органів виконавчої служби.

Таким чином, аналіз процесуальної форми та принципів виконавчого провадження підтверджує його статус як окремої стадії цивільного судочинства, що має власні регулятивні функції та забезпечує баланс між формалізованим процесом і практичним захистом цивільних прав. Водночас ця стадія залишається невід'ємно пов'язаною із судовим розглядом, що гарантує цілісність і логічну завершеність системи цивільного правосуддя.

Виконавча стадія цивільного судочинства є не лише продовженням судового розгляду, а формує власну процесуальну площину, у якій відбувається практичне забезпечення судового захисту. Як окрема стадія виконавче провадження забезпечує реалізацію рішень судів першої, апеляційної та касаційної інстанцій, визначає права й обов'язки сторін і органів, що здійснюють примусове виконання, та водночас гарантує дотримання основних принципів цивільного процесу, таких як законність, обов'язковість виконання рішень, процесуальна визначеність і ефективність. Підхід до розгляду виконавчого провадження як самостійної стадії дає змогу не лише підкреслити його функціональну автономію, а й виділити його ключове значення для цілісності та стабільності цивільного судочинства в цілому.

Отже, відкриття виконавчого провадження слід трактувати як окрему стадію, що визначає такий початок дій із виконання постанов суду й актів інших державних і недержавних органів, який забезпечує правомірність застосування заходів примусового виконання. Після набрання законної сили рішенням суду чи іншого юрисдикційного органу стягувач для здійснення права на примусове виконання має отримати виконавчий документ у суді або в іншому органі, що розглядав справу, чи виконавчий документ у передбачених законом випадках пересилається державному виконавцю судом або іншим упо-

вноваженим органом. Саме виконавчий документ указує на існування умов, які дають право вживати заходів примусу, тобто утверджують право стягнення.

Вважаємо, що виконавче провадження посідає особливе місце в системі цивільного процесуального судочинства, оскільки саме на цій стадії відбувається практична реалізація судового захисту суб'єктивних прав, свобод і законних інтересів осіб. Судове рішення, ухвалене за результатами розгляду цивільної справи, набуває реального правового значення лише за умови його фактичного виконання, що зумовлює сприйняття виконавчого провадження не як допоміжного або похідного етапу, а як логічного завершення цивільного процесу.

В аспекті сформованого цивільного процесуального судочинства виконавче провадження виступає завершальною стадією процесу, яка забезпечує трансформацію юрисдикційного акта суду в реальний механізм поновлення порушеного права. Відсутність ефективного виконання судових рішень нівелює значення всіх попередніх стадій процесу, порушує принцип обов'язковості судового рішення та підриває довіру до правосуддя загалом.

З огляду на це виконавче провадження доцільно розглядати як структурний елемент цивільної процесуальної форми, що має власні цілі, завдання, суб'єктний склад і процесуальні засоби реалізації. Його процесуальна форма характеризується нормативною визначеністю, стадійністю, формалізованістю процесуальних дій і наявністю спеціальних процесуальних гарантій для учасників провадження, що зближує його за своєю правовою природою з іншими стадіями цивільного процесу.

Отже, особливість виконавчого провадження полягає в тому, що воно поєднує елементи судової та позасудової процесуальної діяльності, однак при цьому залишається інтегрованим у систему цивільного судочинства через механізми судового контролю, можливість оскарження дій і рішень виконавців, а також застосування процесуальних засобів захисту прав сторін. Така взаємодія забезпечує дотримання принципів законності, змагальності, пропорційності та справедливості на стадії виконання судового рішення.

Це дає змогу в контексті нашого дослідження розкрити значення виконавчого провадження для самої процесуальної форми цивільного процесу, яке полягає в тому, що саме на цій стадії остаточно реалізується принцип ефективності судового захисту. Процесуальна форма втрачає свій функціональний сенс, якщо вона не забезпечує досягнення кінцевого результату – реального поновлення порушеного права. Відтак виконавче провадження слід розглядати як завершальну ланку єдиної процесуальної конструкції цивільного судочинства, у межах якої формальні процесуальні приписи спрямовані на досягнення матеріально-правового результату.

Таким чином, виконавче провадження посідає завершальне й водночас самостійне місце в системі цивільного процесуального судочинства, виконуючи функцію практичної реалізації судового захисту. Його правова природа зумовлена органічним зв'язком із попередніми стадіями цивільного процесу, оскільки воно ґрунтується на результатах судового розгляду та спрямоване на забезпечення реального виконання судового рішення як обов'язкового юрисдикційного акта. Особливість місця виконавчого провадження в системі цивільного процесуального судочинства полягає в тому, що воно, з одного боку, завершує цивільний процес у функціональному значенні, а з іншого, – виходить за межі класичної судової діяльності, охоплюючи сферу примусового виконання рішень. Така подвійність не свідчить про відокремленість виконавчого провадження від цивільного судочинства, а навпаки – підкреслює його інтегрований характер як складової єдиної процесуальної форми, спрямованої на досягнення матеріально-правового результату.

Тому вважаємо, що в цьому науковому осмисленні виконавче провадження доцільно розглядати як спеціальну стадію цивільного процесу, яка має власний процесуальний зміст, але підпорядковується загальним принципам цивільного судочинства. Вона забезпечує безперервність процесуального механізму захисту прав, оскільки трансформує судові рішення з формально-юридичного припису в реальний інструмент поновлення порушеного права.

Отже, місце виконавчого провадження в системі цивільного процесуального судочинства визначається його функцією завершення

процесуальної діяльності суду й водночас реалізації її результатів, що дає підстави кваліфікувати його як необхідний і невід’ємний елемент процесуальної форми цивільного процесу.

Визначення місця виконавчого провадження в системі цивільного процесуального судочинства зумовлює необхідність детального аналізу його внутрішньої процесуальної структури. Зміст цієї стадії розкривається через сукупність процесуальних актів і процесуальних дій, які здійснюють уповноважені суб’єкти з метою забезпечення реального виконання судового рішення. Процесуальні акти й дії на стадії виконавчого провадження становлять нормативно впорядковану систему значущих дій, спрямованих на примусову реалізацію приписів судового рішення. Вони мають чітко визначену процесуальну форму, передбачувану законодавством, і виступають основним засобом досягнення мети виконавчого провадження – поновлення порушеного права у фактичній площині.

Аналіз процесуальних актів і дій на стадії виконання судових рішень дає змогу виявити особливості процесуальної форми виконавчого провадження, зокрема специфіку їх прийняття, змістового наповнення, юридичних наслідків і гарантій прав учасників. Саме через дослідження цих елементів стає можливим з’ясування того, наскільки ефективно процесуальна форма виконавчого провадження забезпечує реалізацію принципів цивільного судочинства.

У зв’язку із цим подальший науковий аналіз доцільно зосередити на характеристиці процесуальних актів виконавчого провадження, їх класифікації та ролі в механізмі виконання судових рішень, а також на дослідженні процесуальних дій як форми практичної реалізації владних повноважень у сфері примусового виконання. Саме їх сукупність забезпечує динаміку стадії виконання та визначає її функціональну спроможність у механізмі цивільного процесуального судочинства.

Перш за все звернемо увагу на розмежування процесуальних актів і процесуальних дій у виконавчому провадженні. Так, процесуальні акти у виконавчому провадженні є формалізованими письмовими юридичними приписами, що видаються уповноваженими суб’єктами з метою організації, спрямування або завершення виконавчих дій

і мають самостійне правове значення. Вони характеризуються офіційною формою, чітко визначеним змістом, юридичною визначеністю та здатністю породжувати, змінювати або припиняти процесуальні правовідносини.

Натомість процесуальні дії становлять фактичну сторону виконавчого провадження і полягають у вчиненні конкретних юридично значущих заходів, спрямованих безпосередньо на примусове виконання судового рішення. Вони є динамічним елементом процесуальної форми й реалізують приписи, закріплені в процесуальних актах.

Таким чином, процесуальні акти виконують нормативно-організаційну функцію, тоді як процесуальні дії – виконавчо-реалізаційну, що дає підстави розглядати їх як взаємопов’язані, але не тотожні елементи єдиної процесуальної системи.

Також зауважимо, що в нормативних актах (зокрема в Законі України «Про виконавче провадження») немає прямо сформульованої класифікації процесуальних актів за їх функціональною спрямованістю, юридичними наслідками чи суб’єктами прийняття. Законодавство визначає лише перелік окремих процесуальних актів (наприклад, постанови, вимоги, подання, ухвали суду), а також перелік окремих дій виконавця. Однак він не є побудований як системна класифікаційна структура за науковими критеріями. Отже, процесуальні акти доцільно класифікувати за такими критеріями.

За функціональною спрямованістю:

- організаційні акти, спрямовані на відкриття, рух і завершення виконавчого провадження (постанова про відкриття виконавчого провадження (виконавчий лист), постанова про об’єднання виконавчих проваджень, постанова про зупинення виконавчого провадження, постанова про поновлення виконавчого провадження, постанова про закінчення виконавчого провадження, постанова про повернення виконавчого документа без виконання);

- забезпечувальні акти, метою яких є створення умов для реального виконання судового рішення (постанова про накладання арешту на майно або кошти боржника, постанова про заборону вчинення певних дій боржником, постанова про розшук майна боржника, постанова про встановлення тимчасових обмежень у правах боржника);

– розпорядчі акти, що визначають конкретні способи й межі примусового виконання (постанова про звернення стягнення на грошові кошти, постанова про звернення стягнення на майно боржника, постанова про передачу майна стягувачу, постанова про реалізацію арештованого майна);

– контрольні акти, спрямовані на перевірку законності й обґрунтованості виконавчих дій (ухвали суду за результатами розгляду скарг на дії чи бездіяльність виконавця, ухвали суду про скасування або зміну постанов виконавця, ухвали суду щодо надання дозволу на вчинення окремих виконавчих дій).

За юридичними наслідками:

– акти, що породжують виконавчі процесуальні правовідносини (постанова про відкриття виконавчого провадження);

– акти, що змінюють перебіг або обсяг виконавчих правовідносин (постанова про зупинення виконавчого провадження, постанова про поновлення виконавчого провадження, постанова про зміну способу і порядку виконання рішення (на підставі судового акта));

– акти, що припиняють виконавчі процесуальні правовідносини (постанова про закінчення виконавчого провадження, постанова про повернення виконавчого документа без виконання).

Процесуальні акти за суб'єктом прийняття:

– акти державного виконавця (постанови, акти, вимоги, подання, передбачені законодавством про виконавче провадження);

– акти приватного виконавця (процесуальні акти, тотожні за формою і змістом з актами державного виконавця з урахуванням меж його повноважень).

Судові процесуальні акти у сфері виконавчого провадження:

– ухвали суду щодо контролю за виконанням судових рішень;

– ухвали суду, пов'язані зі зміною або визначенням способу й порядку виконання рішення.

Отже, запропонована класифікація дає змогу системно охарактеризувати процесуальні акти виконавчого провадження як багаторівневу структуру, що забезпечує правову впорядкованість стадії виконання.

У межах запропонованого підходу до класифікації процесуальних актів, що ухвалюються на стадії виконання судових рішень, такі акти за своїм функціональним призначенням спрямовані на забезпечення реалізації судового захисту цивільних прав і свобод. У зв'язку із цим вони залишаються органічно пов'язаними із цивільним процесом, незважаючи на їх особливу правову природу й переважно позасудовий характер прийняття. Саме функціональний зв'язок із судовим рішенням як результатом здійснення правосуддя зумовлює їх включення до єдиного механізму цивільного процесуального регулювання.

Використання традиційних для цивільного процесу критеріїв класифікації процесуальних актів, зокрема за функціональною спрямованістю, юридичними наслідками й суб'єктам прийняття, є методологічно виправданим і на стадії виконавчого провадження, оскільки зазначені критерії відображають універсальні закономірності процесуальної форми. Такий підхід дає змогу розкрити внутрішню логіку виконавчого провадження як складової цивільного судочинства й забезпечує цілісне сприйняття процесуального механізму захисту прав, у межах якого судовий розгляд і примусове виконання судового рішення постають як взаємопов'язані етапи єдиного правового процесу.

Запропоноване бачення сприятиме подоланню фрагментарного підходу до аналізу виконавчого провадження в науці цивільного процесуального права та створює підґрунтя для подальшого дослідження процесуальних актів стадії виконання як елементів єдиної процесуальної системи, спрямованої на досягнення кінцевого результату цивільного судочинства – реального й ефективного поновлення порушеного права.

Виходячи з цього, можемо сформулювати поняття процесуальних актів-документів виконавчого провадження – це спеціальні процесуальні акти-документи завершальної стадії цивільного процесу, які функціонують у межах цивільної процесуальної форми, але мають особливу правову природу.

Процесуальні дії у виконавчому провадженні є практичним втіленням примусового характеру виконання судових рішень і охоплю-

ють комплекс заходів, спрямованих на досягнення фактичного результату. Їх теж ми можемо класифікувати.

За характером впливу на майнову й немайнову сферу боржника:

- майнові виконавчі дії, пов’язані зі зверненням стягнення на майно, кошти або інші активи;
- немайнові виконавчі дії, спрямовані на спонукання боржника до виконання обов’язків особистого характеру.

За ступенем примусовості процесуальні дії можуть бути:

- заходом добровільного виконання;
- заходом примусового характеру.

Отже, процесуальні дії відзначаються меншою формалізованістю порівняно з процесуальними актами, однак їх здійснення обмежене процесуальними рамками й підлягає судовому контролю, що забезпечує баланс між ефективністю виконання і дотриманням прав учасників виконавчого провадження.

Таким чином, сукупність процесуальних актів і процесуальних дій формує внутрішню логіку виконавчого провадження як стадії цивільного процесу. Процесуальні акти забезпечують нормативну визначеність і передбачуваність виконавчої діяльності, тоді як процесуальні дії наповнюють цю форму реальним змістом і спрямовують її на досягнення кінцевого результату – фактичного виконання судового рішення. У даному випадку процесуальна форма виконавчого провадження постає як динамічна конструкція, у якій поєднання формалізованих процесуальних актів і практично орієнтованих процесуальних дій забезпечує ефективність судового захисту й завершеність цивільного процесуального судочинства.

Здійснений аналіз процесуальних актів і процесуальних дій виконавчого провадження зумовлює необхідність звернення до первинного процесуального елемента, з якого фактично розпочинається стадія примусового виконання судового рішення, – виконавчого листа. Він посідає особливе місце у виконавчих документах і є формалізованим процесуальним актом суду, що забезпечує трансформацію судового рішення з акта правосуддя в обов’язковий до виконання припис. У зв’язку із цим подальший аналіз доцільно зосередити на дослідженні виконавчого листа як різновиду виконавчого

документа, з'ясуванні його процесуальної природи, значення для реалізації судового захисту й ролі в механізмі цивільного процесуального права.

Виконавчі листи є найпоширенішими і найважливішими актами-документами для виконавчої стадії цивільного судочинства. Виконавчий лист є судовим процесуальним актом-документом, бо видається судом у межах розглянутої справи. На відміну від постанов державного або приватного виконавця він не є лише внутрішнім документом виконавчого органу – це офіційний акт суду, який формує правову базу для всіх подальших дій на стадії виконання. Це письмові документи установленого зразка (за формою і змістом), що мають властиві приписи, які видаються загальними судами й зобов'язують боржників, інших юридичних і фізичних осіб точно та своєчасно виконати рішення суду і сприяти державному виконавцю в примусовому їх виконанні.

Питання, пов'язані зі зверненням судового рішення до виконання, вирішує місцевий суд, який розглянув справу. За кожним судовим рішенням, яке набрало законної сили, за заявою осіб, на користь яких його ухвалено, видається один виконавчий лист. Якщо на підставі ухваленого рішення належить передати майно, що перебуває в кількох місцях, або якщо рішення ухвалено на користь кількох позивачів чи проти кількох відповідачів, суд має право за заявою стягувачів видати кілька виконавчих листів, точно зазначивши, яку частину рішення треба виконати за кожним виконавчим листом¹.

У справах про стягнення аліментів, у разі виплати допомоги на неповнолітніх дітей у період розшуку їх батьків, суддя на підставі подання державного виконавця про заборгованість з аліментів, що утворилася, виносить ухвалу про видачу виконавчого листа на стягнення з боржника сум виплаченої допомоги з нарахуванням установлених законодавством 10 процентів на ці суми.

При виконанні рішення про відшкодування заподіяної шкоди, якщо майно боржника виявилось недостатнім, із метою повного стягнення має бути виписаний другий виконавчий лист для звернення стягнен-

¹ Чорнооченко С. І. Цивільний процес : навч. посіб. Вид. 2-ге, перероб. та допов. Київ : Центр навч. літ., 2005. С. 398.

ня на зарплату чи інший заробіток боржника за місцем роботи чи відбування покарання.

Виконавчі документи, що стосуються відшкодування шкоди, завданої злочином, мають певні особливості. У справах, з яких шкода завдана різними видами злочинів, виконавчі листи виписуються окремо – на суми відшкодування шкоди від крадіжок і на суми відшкодування шкоди, заподіяної іншими злочинами.

За заявою стягувача може бути видано кілька виконавчих листів за кількістю боржників для виконання вироку або рішення, які передбачають їх солідарну матеріальну відповідальність. У кожному виконавчому листі обов'язково зазначається сума стягнення і перелічуються всі боржники зі вказівкою на їх солідарну відповідальність.

Якщо рішенням задоволені різнотипні вимоги, то за кожною з них виписується окремий виконавчий лист, наприклад, один лист про передачу грошей кредитуру і другий – про стягнення з боржника судових витрат у дохід держави.

У разі втрати оригіналу виконавчого листа суд, який ухвалив рішення за заявою стягувача, може видати дублікат. Така заява розглядається в судовому засіданні з викликом сторін і зацікавлених осіб, проте їх неявка не перешкоджає вирішенню питання про видачу дубліката. Про наслідки розгляду заяви суд постановляє ухвалу, на яку може бути подано скаргу.

Виконавчі листи не видаються для виконання рішень про визнання, зміну та припинення правовідносин. Копія таких рішень є підставою для їх реалізації компетентними державними органами шляхом реєстрації правового становища громадянина і його майна (свідectво про розірвання шлюбу та ін.). У справах окремого провадження замість виконавчого листа видається копія рішення суду, але у справах про стягнення недоїмок із податкових і неподаткових платіжів видається виконавчий лист.

Виконавчий лист видається не пізніше наступного дня після набрання рішенням, ухвалою, постановою законної сили, а у справах, у яких рішення підлягає негайному виконанню, – у день його постановлення.

Додержання процесуальної форми та змісту виконавчого листа є однією з обов'язкових вимог як цивільного процесуального законодавства, так і виконавчого провадження, що забезпечує здійснення правосуддя в конкретній цивільній справі за рішенням суду.

У науці цивільного процесуального права поняттю процесуальної форми та змісту виконавчого листа була присвячена праця П. П. Заवортюка й М. Й. Штефана «Судове виконання». Так, вони вважали, що найбільш поширеним видом виконавчих документів є виконавчий лист. Виконавчий лист того часу повинен був мати такі реквізити: найменування суду, який видав виконавчий лист; справа, за якою видається виконавчий лист; час постановлення рішення; резолютивна частина рішення (дослівно); час набрання рішенням законної сили; час видачі виконавчого листа; повне найменування стягувача, боржника і їх адреси¹.

Незважаючи на складність виконавчої стадії (виконавчого провадження), процесуальна форма і зміст виконавчого листа повинні відповідати законодавству цивільного процесу й виконавчого провадження із зазначенням тих же реквізитів, які притаманні цьому процесуальному акту-документу.

Відповідно до ст. 431 ЦПК України виконання судового рішення здійснюється на підставі виконавчого листа, виданого судом, який розглядав справу як суд першої інстанції. Сьогодні виконавчі листи викладаються в електронній формі з використанням Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи. На виконавчий лист, викладений в електронній формі, накладається кваліфікований електронний підпис судді (у разі колегіального розгляду – кваліфіковані електронні приписи всіх суддів, що входять до складу колегії).

Виконавчий лист, який не відповідає за формою судового діловодства вимогам до цього процесуального акта-документа, повинен підлягати поверненню.

Крім установленої форми, до виконавчого листа висувається низка вимог, які стосуються його змісту. Отже, повернемося до змісту

¹ Заворотюк П. П., Штефан М. Й. Судове виконання. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1967. С. 119–121.

цього процесуального акта-документа й розглянемо, чому ми намагаємося на саме такому змісті виконавчого листа.

Виконавчий лист повинен указувати на найменування суду, який видав цей процесуальний акт-документ. Така вимога у виконавчому листі свідчить про адресну спрямованість вирішення цивільної справи в судах загальної юрисдикції. У разі неточностей чи юридичних помилок, які можуть виникнути у виконавчому провадженні, це положення допоможе звернутися до суду, який видав цей процесуальний документ.

Вимоги до змісту виконавчого листа передбачають дату й номер рішення, за яким був виданий виконавчий лист. Ці реквізити виконавчого листа допомагають канцелярії суду загальної юрисдикції в обліку бланків цього процесуального документа при його видачі, а також сприяють своєчасній видачі власне виконавчого листа. Якщо виникнуть питання при виконанні рішень, ухвал, що набрали законної сили, у осіб, які беруть участь у виконавчому провадженні, вони за допомогою номера рішення, що зазначене у виконавчому листі, можуть звернутися до суду.

Закон України «Про виконавче провадження» передбачає, що виконавчий документ повинен указувати на найменування стягувача і боржника, їх адресу, дату й місце народження боржника і його місце роботи (для громадянина), номери рахунків у кредитних організаціях (для юридичних осіб), індивідуальні ідентифікаційні номери стягувача й боржника, а також інші відомості, якщо вони відомі суду, що видав виконавчий лист. Це положення теж притаманне виконавчому листу, оскільки це елементарні вимоги до адресної спрямованості як стягувача, так і боржника, указівка на їх платоспроможність. Відсутність хоча б однієї із цих відомостей у виконавчому листі не буде підставою для виконання рішень, ухвал суду, які набрали законної сили.

Вважаємо, що найбільш особливою, важливою вимогою, яка пред'являється до змісту виконавчого листа, є зазначення резолютивної частини судового рішення. Видача виконавчого листа повинна бути одним із найбільш питомих процесуальних дій суду на стадії порушення виконавчого провадження. У виконавчому листі необхід-

но більш детально визначати основні питання винесеного судового рішення.

Таким чином, серед процесуальних актів-документів, що визначають ефективність примусового виконання судових рішень, особливе місце посідає виконавчий лист. Він є формалізованим актом суду, який не лише підтверджує наявність відповідного судового рішення, а й виступає юридичною підставою для виникнення виконавчих процесуальних правовідносин між стягувачем, боржником і виконавцем. Процесуальна форма виконавчого листа характеризується чіткою нормативною визначеністю, установленими реквізитами й формою оформлення, що забезпечує його офіційний статус і обов'язковість для виконання.

Виконавчий лист одночасно виконує організаційну й розпорядчу функції: він ініціює відкриття виконавчого провадження, установлює межі прав і обов'язків учасників виконавчих відносин, визначає предмет стягнення або характер дій, що підлягають виконанню. Саме завдяки цим властивостям виконавчий лист стає центральним процесуальним інструментом, що формує логіку стадії виконання, визначає її порядок і напрями дій державного або приватного виконавця.

Зважаючи на унікальність виконавчого листа, його аналіз дає змогу оцінити ефективність процесуальної форми виконання судових рішень, виявити можливості вдосконалення процедур і гарантій прав учасників виконавчого провадження, а також зрозуміти, як формальні процесуальні приписи перетворюються на реальний механізм відновлення порушеного права. Таким чином, виконавчий лист не є лише формальним документом, а виступає ключовим елементом інтегрованого механізму цивільного процесу, що забезпечує досягнення та ефективне поновлення прав і свобод учасників процесу.

Узагальнюючи викладене, підкреслимо, що виконавче провадження виступає завершальною та невід'ємною стадією цивільного процесуального судочинства, яка забезпечує практичну реалізацію судового захисту прав і свобод учасників цивільного процесу. Аналіз процесуальних актів і процесуальних дій на стадії виконання дав змогу виявити їх системний характер, функціональні взаємозв'язки та класифікаційні ознаки, що забезпечують ефективність і передба-

чуваність виконавчої діяльності. Особливу роль у цьому механізмі відіграє виконавчий лист як судовий процесуальний акт, що породжує виконавчі правовідносини й визначає межі, зміст і порядок примусового виконання судового рішення. Розгляд процесуальних актів і дій у їх класифікаційній перспективі підкреслює не лише нормативну впорядкованість виконавчого впровадження, а і його інтеграцію в єдину процесуальну форму цивільного судочинства, відкриваючи нові можливості для подальшого наукового аналізу специфіки й ефективності застосування виконавчих документів у практиці судів.

Аналізуючи процесуальну форму цивільного судочинства як унікальне правове явище, підкреслимо, що вона залишається своєрідним «об'ємним» нормативним порядком здійснення цивільного процесу, який поєднує в собі як загальнообов'язкові структурні елементи, так і індивідуалізований процесуальний зміст кожної конкретної справи. Саме процесуальна форма наповнює цивільний розгляд сукупністю характерних компонентів, без яких здійснення правосуддя в цивільних справах було б неможливим, забезпечуючи водночас упорядкованість, передбачуваність і правову визначеність процесуальної діяльності суду й учасників справи.

Процесуальна форма цивільного судочинства виконує не лише регулятивну, але й гарантувальну функцію, оскільки зумовлює необхідність неухильного дотримання вимог ЦПК України, його норм і принципів, що визначають умови порушення, розгляду й вирішення цивільного спору. Дотримання встановленої процесуальної форми надає судовому розгляду належної юридичної якості, забезпечує законність процесуальних дій і процесуальних актів, а також створює необхідні умови для реалізації процесуальних прав і виконання обов'язків усіма суб'єктами цивільного процесу.

Водночас процесуальна форма не є суто формальним елементом цивільного судочинства, позбавленим змістового наповнення. Навпаки, вона органічно поєднує нормативно встановлений порядок розгляду справи зі специфікою кожного конкретного правового конфлікту, адаптуючись до характеру спірних правовідносин і процесуальної поведінки учасників процесу. У цьому проявляється її здатність забезпечувати баланс між формалізмом процесу й необхідністю індивідуального підходу до вирішення цивільних справ.

Логічним і водночас кінцевим прагненням суб'єктів цивільного судочинства є ухвалення законного й обґрунтованого судового рішення, яке виступає ключовим правовим етапом реалізації судової влади та практичного втілення функції судового захисту. Саме через судові рішення процесуальна форма набуває свого завершеного значення,

оскільки воно слугує юридичним засобом відновлення порушеного або оспорюваного права. При цьому суд у межах цивільного процесу залишається не менш заінтересованим у правильному та справедливому вирішенні правового спору, ніж інші учасники процесу, адже на нього покладено обов'язок забезпечити ефективність правосуддя, дотримання принципів законності та справедливості й довіру до судової влади загалом.

Унікальність процесуальної форми цивільного судочинства виявляється в її функціонуванні як комплексної правової конструкції, що поєднує сукупність взаємопов'язаних юридично значущих ознак і елементів. Вона охоплює весь спектр процесуальної діяльності – від установлених вимог до оформлення процесуальних актів-документів у цивільному судочинстві до сучасних форм здійснення цивільного процесу з використанням цифровізованих процедур і електронних засобів комунікації. Така багатовимірність процесуальної форми зумовлює її здатність адаптуватися до трансформації правового середовища, зберігаючи водночас стабільність основних процесуальних гарантій.

Особливе місце у структурі процесуальної форми займають правила збирання, дослідження та представлення юридичних фактів, які становлять доказову основу цивільної справи й безпосередньо впливають на формування внутрішнього переконання суду. Саме через процесуальну форму забезпечуються належний порядок доказування, рівність процесуальних можливостей сторін і дотримання принципів змагальності й диспозитивності. У сукупності зазначені елементи надають процесуальній формі цивільного судочинства системного характеру й визначають її ключову роль в ухваленні судового рішення як завершального акта реалізації судової влади.

Процесуальна форма й формат здійснення цивільного судочинства нормативно закріплені в положеннях ЦПК України, що забезпечує єдність і стабільність порядку розгляду цивільних справ. Наявність чітко визначених процесуальних приписів дає змогу дотримуватися встановленої форми ведення цивільного процесу, його стадійної побудови й послідовності руху справи. Саме стадійність цивільного процесу створює процесуальні рамки, у межах яких учасники судочинства

вого розгляду мають змогу реалізувати свої процесуальні права й виконувати обов'язки шляхом учинення необхідних юридично значущих дій, спрямованих на всебічне й об'єктивне вирішення конкретної цивільної справи.

Ключову роль у забезпеченні належного перебігу цивільного процесу відіграють суд і судді, які здійснюють процесуальне керівництво справою, організовують хід судового розгляду й забезпечують дотримання вимог процесуального закону. Через реалізацію повноважень суду забезпечується впорядкованість процесуальної діяльності, спрямованої на формування матеріального змісту цивільного процесуального судочинства, який знаходить своє відображення в суті й характері розглядуваної справи. Саме в межах процесуальної форми відбувається наповнення процесу конкретним змістом, що зумовлюється предметом спору, доказовою базою та процесуальною поведінкою його учасників.

Водночас цивільне судочинство ґрунтується на активній участі сторін та інших учасників процесу, яким надано реальні процесуальні можливості впливати на перебіг і результати розгляду справи. Зокрема, учасники цивільного процесу мають право заявляти клопотання, подавати докази, робити зауваження щодо процесуальних дій, ознайомлюватися з матеріалами справи й реалізовувати інші процесуальні права, передбачені законом. Реалізація цих прав безпосередньо впливає як на процесуальну форму, так і на зміст цивільного розгляду, забезпечуючи його змагальний характер, повноту дослідження обставин справи та справедливості судового рішення.

Отже, процесуальна форма є невід'ємним елементом цивільного судочинства, без якого здійснення правосуддя в цивільних справах є неможливим. Вона постає як нормативно визначений процесуальний порядок, що виступає правовою формою діяльності суду та інших учасників цивільного процесу й охоплює сукупність установлених процесуальними нормами вимог, дотримання яких забезпечує розгляд і вирішення цивільної справи по суті або вчинення окремої процесуальної дії. Саме через процесуальну форму реалізується впорядкованість судової діяльності, передбачуваність процесуальних дій та гарантій захисту прав і законних інтересів учасників судового розгляду.

Необхідність існування процесуальної форми і її характерні особливості зумовлені завданнями особливого виду державної діяльності. Особливість цієї діяльності полягає в тому, що правосуддя є функцією судової влади та здійснюється шляхом розгляду й вирішення цивільних справ у порядку цивільного судочинства, а також шляхом перегляду судових актів у судах вищих інстанцій. У межах такої діяльності процесуальна форма забезпечує реалізацію основної мети правосуддя – ефективний судовий захист прав, свобод і законних інтересів фізичних осіб, юридичних осіб та інтересів держави, надаючи судовій діяльності належної юридичної визначеності й легітимності.

Процесуальна форма цивільного судочинства має властивості динамічного та гнучкого правового явища, здатного трансформуватися відповідно до змін у правовому середовищі й потреб сучасного правозастосування. Її еволюція зумовлена необхідністю адаптації до нових форматів здійснення і процесуального оформлення цивільного процесу, що, у свою чергу, висуває підвищені вимоги до всіх учасників цивільного судочинства щодо належного дотримання процесуальних приписів та освоєння сучасних інструментів процесуальної діяльності.

Особливого значення в цьому контексті набуває впровадження та функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, у межах якої відбувається поступовий перехід до електронного формату здійснення цивільного судочинства. Адаптація процесуальної форми до умов електронного правосуддя свідчить про її здатність зберігати основні процесуальні гарантії та водночас забезпечувати ефективність, оперативність і доступність судового захисту.

Вбачається, що процес трансформації процесуальної форми цивільного судочинства не має завершеного характеру й надалі розвиватиметься відповідно до викликів сьогодення і перспектив розвитку цивільного процесуального законодавства України. Такий розвиток є об'єктивно необхідним для забезпечення належної реалізації судової влади й ефективного захисту прав, свобод і законних інтересів учасників цивільного процесу.

Таким чином, процесуальна форма цивільного судочинства постає як динамічна й водночас стабільна правова конструкція, що забезпечує впорядкованість здійснення правосуддя, передбачуваність процесуальних дій та належний рівень судового захисту прав і законних інтересів учасників цивільного процесу. Її нормативна визначеність у поєднанні зі здатністю до адаптації свідчить про об'єктивну необхідність постійного розвитку процесуальної форми відповідно до трансформації правового середовища, зокрема в умовах цифровізації судочинства. Подальше вдосконалення процесуальної форми цивільного судочинства України є необхідною умовою ефективної реалізації судової влади, забезпечення доступу до правосуддя та утвердження принципів законності, справедливості й правової визначеності.

Список використаних джерел

1. Андрійцьо В. Д. Докази як об'єкт збору на етапі збирання доказів у цивільному процесі. *Право і суспільство*. 2013. №4. С. 33–38.
2. Андронов І. В. Судові рішення в цивільному процесі України : монографія. Одеса : Юрид. літ., 2018. 372 с.
3. Белов Д. М., Белова М. В. Штучний інтелект в судочинстві та судових рішеннях, потенціал та ризики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 78, ч. 2. С. 315–320. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.50>.
4. Бринцев О. В. «Електронний суд» в Україні. Досвід та перспективи : монографія. Харків : Право, 2016. 72 с. (Серія «Інноваційне суспільство і розвиток законодавства»).
5. Буркацький Л. К. Складання процесуальних документів та захист прав на інтересів громадян : комент., позовні заяви, заяви, скарги : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 288 с.
6. Васильєв С. В. Цивільний процес : підручник. Київ : Алерта, 2019. 506 с.
7. Вернидубов І., Белікова С. Електронні докази: поняття, особливості та проблеми щодо їх дослідження судом. *European Political and Law Discourse*. 2018. Vol. 5, Iss. 2. Р. 299–305.
8. Глушкова Д. Г., Ясинок М. М. Цивільно-процесуальна форма судових процесів. *Цивільний процес України : підручник / за заг. ред. М. М. Ясинка*. Київ : Алерта, 2014. § 9 гл. 1. С. 58–60.
9. Голубева Н. Ю., Андронов І. В., Бут І. О. Процесуальні документи в цивільному судочинстві : навч.-метод. посіб. Одеса : Юридика, 2023. 204 с.
10. Грабар Н. М. Цивільне процесуальне право України як галузь права. *Цивільний процес України : підручник / за ред. В. О. Кучера*. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2016. Гл. 1. С. 13–41.
11. Грабовська О. О. Теоретико-правові проблеми доказування у цивільному процесі України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2018. 563 с.
12. Гражданский процессуальный кодекс Украинской ССР. Киев : Госюриздат УССР, 1964. 178 с.
13. Гражданское процессуальное законодательство СССР и союзных республик / отв. ред. В. П. Чапурский. Харьков : Госюриздат, 1957. 495 с.
14. Гребенюк А. В. Правнича лінгвістика: поняття, мета, функції та завдання. *Вісник кримінального судочинства*. 2020. №3–4. С. 160–167. DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2020.3-4/160-167>.

15. Гусаров К. В. Апеляційне провадження. *Курс цивільного процесу* : підручник / за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. Гл. XXXV. С. 831–883.
16. Гусаров К. В. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядках : монографія. Харків : Право, 2010. 352 с.
17. Дутко А. О. Юридичні конструції та їх використання в законотворчій практиці України : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 176 с.
18. Електронне урядування та електронна демократія : навч. посіб. у 15 ч. / за заг. ред. А. І. Семенченка, В. М. Дрешпака. Київ : Вид. ФОП Москаленко О. М., 2017. Ч. 15 : Технології розвитку електронного урядування та електронної демократії / Ю. Б. Пігарев. А. Г. Ложковський, Т. М. Мамотова. 64 с.
19. Європейська конвенція з прав людини : від 04.11.1950. *Рада. Законодавство України* / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення 30.10.2025).
20. Жушман М. В. Поняття цивільного процесу та його структура (стадії, провадження). *Цивільний процес* : навч. посіб. для підгот. студентів 3-го та 4-го курсів бакалаврату : електрон. вид. / за заг. ред. К. В. Гусарова. Харків : ТОВ «Оберіг», 2022. С. 10–12. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/civ_proc-22.pdf (дата звернення: 23.11.2024).
21. Заворотько П. П., Штефан М. Й. Судове виконання. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1967. 263 с.
22. Заворотько П. П., Штефан М. Й. Судове рішення. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1971. 187 с.
23. Кожемякін А. Ю. Доказування та докази в цивільному процесі. *Цивільне процесуальне право України* : підруч. для юрид. вузів і ф-тів / за ред. В. В. Комарова. Харків : Основа, 1992. Гл. XV. С. 155–172.
24. Комаров В. В. Судова влада і правосуддя у цивільних справах. *Цивільне процесуальне право України* / за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 1999. Гл. I. С. 15–38.
25. Комаров В. В. Форма захисту прав і законних інтересів громадян і організацій. *Цивільне процесуальне право України* : підруч. для юрид. вузів і ф-тів / за ред. В. В. Комарова. Харків : Основа, 1992. Гл. I. С. 3–32.
26. Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. Харків : Право, 2012. 624 с.
27. Конституція України : Основний Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Рада. Законодавство України* / Верхов. Рада України.

- URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 09.12.2023).
28. Корж А. В. Документація праводілової сфери : навч. посіб. : лекції та зразки док. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 232 с.
 29. Коханська М. Л. Принципи цивільного судочинства, які забезпечують своєчасність судового захисту. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. №9. С. 14–18.
 30. Кримінальний процес : навч. посіб. для підгот. до іспиту / О. В. Капліна, М. О. Карпенко, В. І. Маринів та ін. Харків : Право, 2016. 288 с.
 31. Кройтор В. А. Защита прав и интересов в суде : науч.-практ. пособие. Изд. 3-е (с изм. и доп.). Харьков : Эспада, 2002. 528 с.
 32. Кройтор В. А., Перунова О. М., Фролов М. М., Сапейко Л. В., Сліпченко О. І., Ясинок М. М. Складання процесуальних документів з цивільних справ. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2003. 48 с.
 33. Кройтор В. А. Принцип усності в цивільному судочинстві. *Право і Безпека*. 2009. №2. С. 144–151.
 34. Кройтор В. А. Судова влада і правосуддя в цивільних справах. Поняття, предмет і система цивільного процесуального права. *Цивільний процес* : навч. посіб. / за заг. ред. В. А. Кройтора. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2022. Гл. 1. С. 10–27.
 35. Куйбіда Р., Сироїд О. Посібник із написання судових рішень. Київ : Дрім Арт, 2013. 224 с.
 36. Манько Д. Г. Юридичні технології: поняття й особливості співвідношення із суміжними категоріями. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. №37. С. 6–9.
 37. Мельник Є. Ф. Касаційне оскарження судових рішень у цивільних справах. Київ : Вид-во Акад. наук УРСР, 1959. 155 с.
 38. Онищук І. І. Техніка юридичного письма в нормативно-правових актах : монографія. Івано-Франківськ : Лаб. акад. дослідж. прав. регулювання та юрид. техніки ; Харків : Право, 2014. 228 с.
 39. Павлова Ю. С. Електронний доказ в цивільному процесі: зарубіжний досвід. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. №2. С. 29–33. DOI: <https://doi.org/10.32782/39221466>.
 40. Палеха Ю. І., Леміш Н. О. Історія діловодства (документознавчий аспект) : навч. посіб. Київ : Ліра-К, 2011. 328 с.
 41. Перунова О. М. Процесуальні акти-документи з цивільних справ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2007. 205 с.

42. Песоцька Ю. В., Дяченко С. В. Європейський принцип «case management» та необхідність його реалізації в цивільному судочинстві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 133–136. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/32>.
43. Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи : затв. рішенням Вищої ради правосуддя від 17.08.2021 № 1845/0/15-21. *Рада. Законодавство України* / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1845910-21#n22> (дата звернення: 20.07.2025).
44. Полуніна О. О. Електронні докази як особливий засіб доказування у цивільному процесі. *Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. ім. Ю. С. Червоного (Одеса, 18 груд. 2020 р.) / за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2020. С. 42–45. URL: <https://dSPACE.onua.edu.ua/bitstreams/b255fc75-8f6e-4093-bda2-358afa34faa5/download> (дата звернення: 12.12.2023).
45. Постанова Голови Верховного Суду України. *Вісник Верховного Суду України*. 1998. № 4 (10). С. 14–16.
46. Правовые формы деятельности в общенародном государстве : учеб. пособие / под общ. ред. В. М. Горшенева ; Харьков. юрид. ин-т им. Ф. Э. Дзержинского. Харьков, 1985. 82 с.
47. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *Рада. Законодавство України* / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 20.11.2025).
48. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. *Рада. Законодавство України* / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 20.07.2025).
49. Процесуальні акти-документи в цивільних справах : посібник / М. Є. Червинська, Л. М. Мазур, В. Ю. Мамницький та ін. ; за ред. М. Є. Червинської. Київ : Дакор, 2018. 324 с.
50. Римське цивільне право : практикум / уклад.: І. М. Лубко, Н. О. Попова. Черкаси : Вид-во Черкас. нац. ун-ту ім. Богдана Хмельницького, 2017. 492 с.
51. Савчук В. С. Цифровізація цивільного судочинства: переваги та недоліки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 171–175. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/38>.

52. Сачко О. В., Курта Є. О. Конспект лекцій з дисципліни «Кримінальний процес». Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 324 с.
53. Сезонов В. С. Поняття документа у криміналістиці. *Право і безпека*. 2022. № 1 (84). С. 215–224. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.1.22>.
54. Селіванов М. В. Докази та доказування у цивільному процесі. *Цивільний процес* : навч. посіб. / за заг. ред. В. А. Кройтора. Харків : Вид-во Харків. нац. ун-ту внутр. справ, 2009. Гл. VI. С. 100–124.
55. Сердюк В. П. Практикум по складанню процесуальних документів (з застосуванням відеозапису під час проведення слідчих дій) : навч. посіб. для курсантів слідчо-криміналіст. ф-ту. Київ : Атіка, 2000. 77 с.
56. Суперсон О. О. Юридико-технічні особливості судових актів. *Південно-український правничий часопис*. 2019. № 4, ч. 1. С. 70–73. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2019.4.1.15>.
57. Теория юридического процесса / В. М. Горшенев, В. Г. Крупин, Ю. И. Мельников и др. ; под общ. ред. В. М. Горшенева. Харьков : Вища школа, 1985. 192 с.
58. Терела Г. В. Юридична техніка та складання процесуальних документів : навч.-метод. посіб. Полтава : Полтав. ун-т економіки і торгівлі, 2016. 197 с.
59. Тертишников В. І. Оскарження та перевірка судових рішень в касаційному порядку. Харків : Юрид. ін-т, 1991. 22 с.
60. Тертишников В. І. Цивільний процес : конспект лекцій. 2-ге вид., випр. і допов. Харків : Консум, 2002. 196 с.
61. Тертишников Р. В. Доказування і докази в судочинстві України : наук.-практ. посіб. Харків : ФІНН, 2009. 88 с.
62. Тертышников В. И. Структура и основные свойства процессуальной формы исполнения решений. *Проблемы науки гражданского процессуального права* / под ред. В. В. Комарова. Харьков : Право, 2002. Гл. XI. С. 423–436.
63. Толочко О. М. Судовий вирок і його мотивування. Київ : Укрвузполіграф, 1991. 81 с.
64. Усім судам України! РСУ опублікувала рекомендації щодо роботи судів в умовах воєнного стану. *Рада суддів України* : вебсайт. 02.03.2022. URL: <https://rsu.gov.ua/ua/news/usim-sudam-ukraini-rsu-opublikuvala-rekomendacii-sodo-rooti-sudiv-v-umovah-voennogo-stanu> (дата звернення: 25.11.2025).

65. Устав гражданского судопроизводства 1864 года. Проект новой редакции Устава гражданского судопроизводства. СПб. : Сенат. тип., 1900. 784 с.
66. Фазікош Г. Юридична та соціальна природа судового рішення в цивільному судочинстві: сучасні наукові погляди. *Право України*. 2001. № 3. С. 57–61.
67. Феннич В. П. Оцінка електронних доказів у цивільному процесі (на прикладах окремих категорій судових справ). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 71. С. 370–375. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.63>.
68. Фурса С. Я. Виконавче провадження в Україні : навч. посіб. Київ : Атика, 2002. 480 с.
69. Цивільний процесуальний закон радянського періоду ЦПК УСРР (текст і практичний коментарій). Київ : Юрид. вид-во, 1925. 339 с.
70. Цивільний процесуальний кодекс України (ст. 123 – ст. 288) : затв. законом Української РСР від 18.07.1963 № 1500-06. *Рада. Законодавство України* / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1502-06> (дата звернення: 20.07.2025).
71. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Рада. Законодавство України* / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 20.07.2025).
72. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV : ред. від 18.03.2004. *Рада. Законодавство України* / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/ed20040318> (дата звернення: 20.07.2025).
73. Цувіна Т. А. Поняття та класифікація принципів цивільного процесу. *Цивільний процес* : навч. посіб. для підгот. студентів 3-го та 4-го курсів бакалаврату : електрон. вид. / за заг. ред. К. В. Гусарова. Харків : ТОВ «Оберіг», 2022. С. 22–23. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/civ_proc-22.pdf (дата звернення: 23.11.2024).
74. Чечина Н. А., Чечот Д. М. Гражданская процессуальная форма, процессуальные нормы и производства. *Юридическая процессуальная форма: теория и практика* / под общ. ред. П. Е. Недбайло, В. М. Горшенева. М. : Юрид. лит., 1976. Гл. VI. С. 173–206.
75. Чорнооченко С. І. Цивільний процес України : навч. посіб. Київ : Центр навч. літ., 2004. 308 с.
76. Чорнооченко С. І. Цивільний процес : навч. посіб. Вид. 2-ге, перероб. та допов. Київ : Центр навч. літ., 2005. 472 с.

77. Швецова-Водка Г. М. Документознавство : навч. посіб. Київ : Знання, 2007. 398 с. (Серія «Вища освіта XXI століття»).
78. Шевчук П. І. Апеляційне і касаційне оскарження судових рішень. *Адвокат*. 2001. № 6. С. 9–25.
79. Шиманович О. М. Судові постанови у цивільному процесі України (на матеріалі рішень і ухвал суду першої інстанції) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2005. 20 с.
80. Шкіцька І. Ю. Документна лінгвістика : підруч. для студентів закл. вищої освіти. Тернопіль : ЗУНУ, 2023. 384 с.
81. Шкребець Д. В. Стадії процесу доказування в цивільному процесі України : монографія. Львів : Галиц. видав. спілка ; Київ : Київ. ун-т права НАН України, 2016. 124 с.
82. Штефан М. Й. Концептуальні питання апеляційного провадження в цивільному процесі України. *Вісник Академії правових наук України*. 1995. № 4. С. 93–97
83. Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для юрид. спец. вищих закл. освіти. Київ : Ін Юре, 1997. 608 с.
84. Шутак І. Д. Юридична техніка : курс лекцій. Івано-Франківськ : Лаб. акад. дослідж. прав. регулювання та юрид. техніки ; Дрогобич : Коло, 2015. 228 с.
85. Ясинок М. М., Котвяковський Ю. О. Електронний суд у цивільному судочинстві України. *Приватне та публічне право*. 2023. № 1. С. 36–42. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5666.2023.1.6>.
86. Ясинок М. М. Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2004. 20 с.
87. Ясинок М. М., Рябенко Ю. Ю. Цивільний процес, як форма здійснення правосуддя у цивільних справах. *Цивільний процес України : підручник / за заг. ред. М. М. Ясинка*. Київ : Алерта, 2014. § 1 гл. 1. С. 17–21.
88. Electronic Evidence in Civil and Administrative Proceedings : Guidelines adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 30 January 2019 and explanatory memorandum / Council of Europe. Council of Europe, 2019. 29 p. URL: <https://rm.coe.int/guidelines-on-electronic-evidence-and-explanatory-memorandum/1680968ab5> (дата звернення: 02.11.2025).

Наукове видання

Перунова Олена Миколаївна

ЦИВІЛЬНА ПРОЦЕСУАЛЬНА ФОРМА І ЇЇ ХАРАКТЕРНІ СКЛАДОВІ

Монографія

Редактор *П. О. Білоус*
Коректорка *М. А. Ковальчук*

Підписано до друку 17.02.2026. Формат 60×84/16.
Ум. друк. арк. 19,9. Обл.-вид. арк. 17. Тираж 100 пр. Зам. № 437

ТОВ «Видавничий дім «Право»,
вул. Харківських Дивізій, 11/2, м. Харків, Україна
Для кореспонденції: а/с 822, м. Харків, 61023, Україна
Тел.: (050) 409-08-69, (067) 574-81-20, (063) 254-50-84
Вебсайт: <https://pravo-izdat.com.ua>
E-mail для замовників послуг: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для покупців: sales@pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 8024 від 05.12.2023

Виготовлено ТОВ «Промарт»,
вул. Весніна, 12, м. Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5748 від 06.11.2017